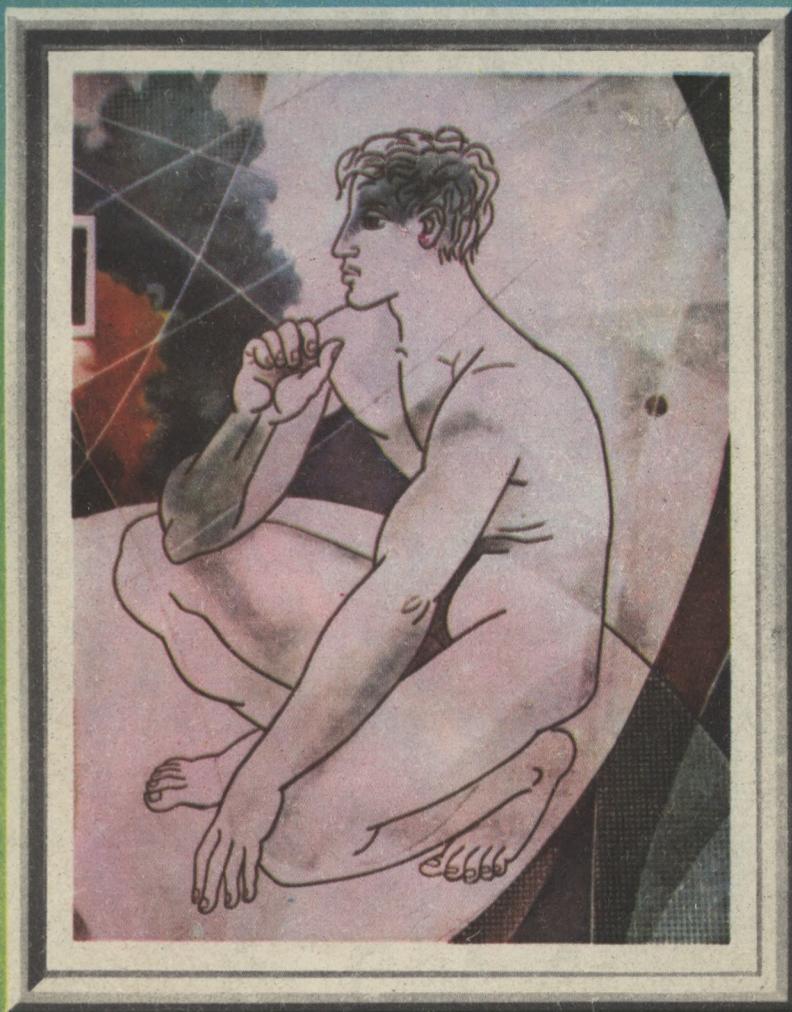

ISSN 0320—8370

ВСЕСВІТ

12
.80

Поль Розье. Закохані. 1967. Малюнок олівцем. (Журнал «Більденде Кунст»)

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК“
КІЇВ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ВЕЛИН ГЕОРГІЄВ.

Шляхи.

Вірш.

З болгарської переклав Володимир Іванців.

5

ГЕРД ФУКС.

Берінгер і давній гнів.

Роман. Закінчення.

З німецької переклав Олександр Мокровольський.

6

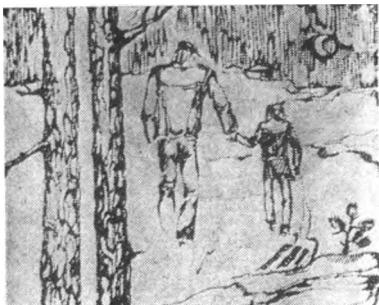
ТУРБОРГ НЕДРЕОС.

Дощ. — Еллен. — Не прощаючись.

Оповідання.

З норвезької переклала Наталя Іваничук.

51

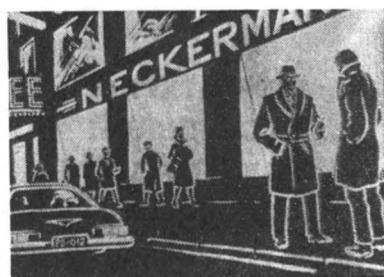
ЛЮБОШ ЮРІК.

Емігранти.

Роман. Закінчення.

З словацької переклав Дмитро Андрухів.

68

СКАРБНИЦЯ

АБУ АЛІ ІБН СІНА.

Поезії.

З фарсі переклав Василь Мисик.

158

ЕМІЛІ ДІКІНСОН.

Поезії.

З англійської переклали Григорій Коцур та Дмитро Павличко.

162

**ПІСЬМЕННИК,
ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ**
СОЛОМОІА ПАВЛИЧКО.

- Голос людяності й доброти. 167
АНДРІЙ БАКАНОВ.
«Роман-розслідування»: історія і детектив. (Нотатки про форми сучасної історичної прози). 174
ВІКТОР ПОЛОЖІЙ,
ВОЛОДИМИР
ЗВІНЯЦЬКОВСЬКИЙ.
Школа Чехова. 180

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

ЛЮБИМ ҚОПИЛЕНКО.

Новий колега.

(Кръзозор. Бюлетин за съвременна чужда литература. София, № 1, 1979). 184

ЛЕСЯ ВАХНІНА.

Джерела поетичного слова. (Ю. Л. Булаховська. Спадкоємність і новаторство сучасної польської поезії. Київ, «Наукова думка», 1979). 185

МАРГАРИТА

ЖЕРДІНІВСЬКА.

Лісабонський журнал «Африка». (№ 1—4, 1978—79). 186

ЛАРИСА ФІАЛКОВА.

Роман-пересторога. (П. С. Рашфорт. «Дитячий садок». Лондон, 1979). 187

УКРАЇНІКА

До 75-річчя з дня народження Ванди Василевської.

ОЛЕКСАНДР ЛЕВАДА.

Ванда Львівна Василевська. 190

ЯНІНА БРОНЄВСЬКА.

Миттєве фото. 192

ВАНДА МИХАЛЕВСЬКА.

Товаришка Ванда. 194

Факти — події — явища. 196, 218

ОЛЕГ МИКІТЕНКО.

Яскрава сторінка інтернаціональних зв'язків. 197

Листи Анрі Барбюса до В. Кузьмича. 203

МИКОЛА ЛЯШЕНКО.

Як було знайдено листи А. Барбюса до В. Кузьмича. 207

ОЛЕКСАНДР ДУН.

Спадщина Абу Алі Ібн Сіни на Україні. 216

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Західноєвропейський живопис у музеях України.

ЛЮДМИЛА САК.

Голландський живопис

XVII ст. 209

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ВАСИЛЬ ТКАЧЕНКО.

Під прикриттям культурного обміну. 219

ВОНИ ПРО СЕБЕ

НІНА СЛАВІНА.

Пропаганда бездумності. 225

З МІСЦЯ ПОДІЙ

РУТ ЕРІКСЕН.

Шпіцберген — край холодних берегів. 228

РОЗМАІТОСТІ

227, 233

СВІТ СМІЄТЬСЯ

234

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «ВСЕ-

СВІТ» ЗА 1980 РІК 236

СВІТЛИМ ШЛЯХОМ ЛЕНІНА

Малюнок Анастасії ПАНАЙОТОВОЇ (НРБ).

«Величезна увага комуністів, трудячих соціалістичних країн, усієї світової громадськості до В. І. Леніна, його ідей, його творчої спадщини закономірна. Ленінське вчення і в наші дні є путівною зорою робітничого класу, прогресивних сил. Трудячі вчаться у Леніна глибоко проникати в складні процеси суспільного розвитку, вірно оцінювати те, що відбувається, і бачити перспективи соціального оновлення світу. Марксизм-ленінізм залишається для нас вірним і надійним компасом революційного перетворення суспільства, будівництва соціалізму й комунізму, боротьби за тривалий і справедливий мир»

Л. І. БРЕЖНЕВ

СУЧАСНА
ЛІТЕРАТУРА

ВЕЛИН ГЕОРГІЄВ

(НРБ)

Ш Л Я Х И

І Кюстенділ —
наймаліше з болгарських міст —
вулицю в центрі
назвало іменем
Леніна.

Стану.
Послухаю —
безперервний шурхіт коліс.
Скрегіт гальм —
і чужинець, вітаючись чесно,
на Софію запитує шлях.
Наставляю:

— Прямуйте по вулиці Леніна,
прямо по Леніна...
І рушає авто.

Нині
та фраза проста
проникла у вірш мій не випадково:
одвези, чужоземцю, її
своїй батьківщині.

Прямуйте по Леніну!
Тільки по Леніну!
На узбіччі

ви пропадете!
Шляху нема
ні вліво,
ні вправо!

Тільки по Леніну,
народи усіх країн,
тільки прямо!
Це і є — «Пролетарі всіх країн,
єднайтесь!»

З болгарської переклав
Володимир ІВАНЦІВ

Vertrag ratifizieren

Герд Фукс

Берінгер і давній гнів

Роман

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

Як людина переходить з одного стану в інший?

Відколи Берінгер повернувся, все частіше траплялося, що його зустрічали фразою: «А ми якраз говоримо про тебе».

— Що ви маєте на увазі під словом «змінився»? — вигукував він тоді, ніяково сміючись. — Висловлюйтеся точніше!

Тепер у ньому з'явилася нова риса, яка змушувала всіх усміхатися,— добре, хоч не за його спиною.

Він був не дуже високий, проте плечистий. Ноги, вважав він, були в нього закороткі. Цілком нормальні ноги, але закороткі, казав він, сподіваючись, що, може, хтось йому заперечить. Ходив він обережно і, бувало, так повільно, що це впадало в очі. Проте, хто дивився на нього, коли він сидів, той угадував у ньому і спрітність, і жвавість. Багато мороки було йому з чуприною. Росла вона густа й вічно спадала на самі очі.

Коли першого вечора після свого повернення він завітав до Фріди, то вже на порозі гукнув: «Привіт!». «Привіт!» — кричав він, махаючи рукою і проштовхуючись до них, та коли нарешті підійшов до самого іхнього столика і побачив, що вони усі тут сидять, тоді сказав, обводячи їх спокійним поглядом:

— А ви досі тут — такі, як і були.

Та через мить він уже засяяв, сказав «Фуффі» до Фуффі, сказав «Каце», сказав «Яне», сказав: «Доброго вечора, Соню... Не сердься на мене, Рут... Привіт, Нойкоммє... привіт... привіт». І церемонно подавав кожному руку.

Узвівши собі стільця від сусіднього столика, він крикнув:

— Фрідо, одну маленьку!

Вони спантеличено витріщилися на нього.

Коли прийшов додому, він хотів полежати тільки годинку-дві, та як прокинувся, була вже четверта. Він зателефонував Рут і запросив її до Фріди, тільки щоб зразу після роботи. Він, мовляв, перепрошує, але, мабуть, не варто спершу заходити до нього додому.

— Ну, то розкажуйте! — вигукнув Берінгер.

Вони мовчки дивилися на нього.

— Каце, скажи що-небудь... Яне!..

Берінгер розширнувся.

— Все тут як і було, — сказав він.

Вони все ще мовчали.

— Але ж, Берінгере, — озвався нарешті Кац, — тебе не було тільки п'ять днів!

— Та що це з вами сталося? — вигукнув Берінгер, ніби й не чув його слів.

Він раптом засміявся.

— Знаєте, кого я провідав у дома? Тітку Катрін. Тітку Катрін у Нойгюттені. Уявіть собі.

І їм дуже хотілося уявити це собі, але він досі ніколи не розказував їм про тітку Катрін. Отож вони ніяк не могли уявити собі тієї тітки Катрін, і навіть якби нова Кацова радіоп'єса не була спаллюжена, то й тоді вони могли б сказати з цілковитим правом: «А що нам до твоєї тітки Катрін?»

— Не те щоб її спаллюжили, — уточнила Рут, — але в одному огляді вказано, що останнім часом у Каца спостерігаються певні тенденції. Реалістичні тенденції, власне кажучи.

— Тенденції до реалізму, — виправив її Кац.

— Жахливо! — відгукнувся Берінгер. Але потім сказав, уже серйозним тоном: — А колись же той тип писав пісеньки для штурмовиків! Нема чого зважати на нього, Каце!

І знову заговорив про тітку Катрін.

Кац робився дедалі мовчазніший.

Берінгер замовив йому чарку житньої.

— Послухай-но, Каце, — сказав Берінгер і поклав йому на плече руку, — ми того типа виведемо на чисту воду. Ми розкопаємо його штурмовицькі пісеньки!

І обережно потограв Каца, наче хотів його розбудити.

— Та хіба йдеться про те, — заперечив Кац, — щоб братися з якимось одним наці? Все це суспільство наскрізь фашистське!

— Не про те йдеться, Каце, зовсім не про те! — відказав Берінгер, раптом посерйознівши. — Не з одним, а з кожним таким наці треба боротися. Не віддавати жодної п'яді.

Але він сказав це так, ніби сам це щойно зрозумів.

— Ти не заглядав до своєї пошти? — спітала Рут. — Вони знову повернули тобі рукопис.

— Я нічого не розумію! — вигукнув Берінгер. — Кацові вони ніколи нічого не повертають! А він же пише бозна-які радикальні речі.

Кац страждав — від Берінгерового пригощання, від платівок, які ставив Берінгер, від його численних спроб розповісти-таки про тітку Катрін, від його жартів, та найдужче йому дошкулив вірш, якого Берінгер продекламував наприкінці:

Поезія, поезія,
Поезія — несхібна.
В поезії — надлюдський рід,
До сонця вона подібна.

І ти хоч лай її, хоч бий —
Вона не затаїть злоби.
Покірна поетичній долі,
Вона — трава в зеленім полі!

Ображений Кац пішов прогулягись. Але саме те, що Берінгер продекламував цього вірша, Кац наводив згодом як приклад, коли говорив про переродження Берінгера, про його огрубіння.

Коли Кац пішов, Берінгер присунув свого стільця ближче до столика. Озирнувся і сказав:

— Отже, як обіцяно — тітка Катрін!

Отут вони й здалися. Коли Кац вернувся, вони все ще сміялися. Він ходив десь демонстративно довго — певне, знову тинявшся коло

більярда,— і тепер до Берінгерових безцеремонних витівок додалося ще й те, що Берінгер не пішов за ним і не привів його назад.

— А знаєш, що тітка Катрін сказала лісникові? — прокаркала Фуф-фі, хапаючи Каца за рукав.

— Ні, спершу — що лісник сказав тітці Катрін! — закричала Соня.

Як тітка Катрін вигнала із своего дому американських розвідників, як тітка Катрін перелякалася, коли вперше побачила телевізор (святий боже!), як тітка Катрін завела до своєї кухні двох в'язнів із концтабору й нагодувала їх, а також їхнього конвоїра — конвоїр, маленький і гладкий чоловічок, був уже ситий по зав'язку, але мусив налягти знову, аж поки очі йому полізли рогом і він вискочив за двері (і блював, і в штані наклав); як тітка Катрін у свої сімдесят попросила прикрутити їй над дверима вентилятор («Та мене ж умовили купити цю штуку»); як тітка Катрін соромиться їздити автобусом, як вона свою дочку Ленхен не пускає заміж — і край, як заганяє додому свого Йоганна, щоб не пив, та не грав у скат, та не точив лясків (а він же, мабуть, ледве дише — досить глянути на нього, як він сидить біля грубки); як тітка Катрін у свої сімдесят п'ять років запевняє, ніби лісник її переслідує (а вона ж краде дрова), як вона каже не «турбота», а «клопіт», не «почуваю», а «чую», не «суперечка», а «спірка», як вона досі пам'ятає всі вірші, що їх учила в школі і читає їх у голос, а найчастіше оцей:

О господи, благословляй,
Купай у сльов'я неба
І квіточку, і пташеня,
А тернів і гадюк — не треба.

П'ятдесят років працював її Йоганн у шахтах Саару, і весь той час вона сама доглядала дві корови, дітей, свиню та кози. У сімдесят дітям доводилося силоміць тримати її вдома, щоб не йшла з ними на картопляне поле, і не так давно лісник спіймав тітку Катрін, коли вона неслала лісу в'язку трави.

Як ішла вона у своїх справах до їхнього селища (сім кілометрів пішки), то, звісно ж, заходила й до сестри. А то, мовляв, розсердяться на неї — в цьому вона була переконана. Так уже велося, що сестри родичалися і раділи, коли бачилися.

— Ага,— казала тітка Катрін, коли Генріх Берінгер заходив до кухні, і війпростувалась, мимоволі притискаючи до себе торбу, що лежала в неї на колінах. Було, Генріх Берінгер скаже: «Та чого ж ви сидите в кухні?» — то тітка Катрін відповідає, що їй і тут добре. Вона знала, що ховається за приязними словами шуряка. Її годі було заманити до «чоловічої» кімнати.

— Ага, пане прокурісте! — казала тітка Катрін щоразу, коли бачила свого шуряка.— Ну, то як воно?

Звісна річ, тітка Катрін мусила миритися з тим, що її шуряк — прокуріст на фабриці. Адже він одружився з її сестрою! Та хай він хоч який був чемний з нею, на тітку Катрін це не справляло найменшого враження. Він відповідав за все. Що те молоде дівча знало, як воно ведеться в світі?..

— Жахлива жінка,— казав Генріх Берінгер,— просто жахлива.

У п'ятнадцять років, під час одного із своїх великих походів, Берінгер-молодший якось вийшов на таку місцину, де ліс був рідкий, і звідти побачив село Нойгюттен — воно лежало по той бік долини, на узлісся. Він упізнав навіть хату тітки Катрін. І раптом страшенно захотів їсти.

«Я оце проходив мимо,— сказав Берінгер,— добриден, тітко Катрін!» Відтоді він заходив до неї часто, та батькам про це не розповідав.

У тому селі скрізь була їхня рідня, і мати не раз ходила туди: то на весілля, то на причастя, то на похорон, то на хрестини.

У тітки Катрін було широке квадратне чоло — як і в його матері. Коси зовсім сиві, але ще густі. Обличчя — мов пожмаканий коричневий обгортковий папір. На тому обличчі вирізнялися очі — ясно-сірі, з коричневими цяточками навколо зіниць. «Як скляні,— думав іноді Берінгер.— Але гарні — мов у козі.»

Хто побував у тітки Катрін у гостях, той ішов від неї не тільки звеселений, а й нагодований донесочу. «Молодому чоловікові треба істи,— казала тітка Катрін,— а надто такому, як ти». І Берінгер об'їдався їй на втіху. Одного разу, як він вертався від неї додому, йому навіть стало погано...

— Ти заспокойся, Каце,— мовив Берінгер,— ми ще покажемо тим задріпцям!

Рут під столом штовхнула його ногою і благально закотила під лоба очі. А Кац заявив, що ця держава наскрізь фашистська, отож безглуздо зважати на якогось одного наці, і знову Берінгер сказав: «Не те, зовсім не те!» Раніше з того вийшов би півнячий бій і зрештою, як і завжди, виявилось би, що Кац і радикальніший, і послідовніший, але тепер Берінгер тільки знову й знову повторював: «Не те, Каце, зовсім не те. Ти ж нічогісінько не тямиш у політиці». Сміючись, він дістав із кишені три фотографії.

— Гляньте, що я знайшов у дома!

Досить далеко від фотографа стояв під рудопідйомною баштою якийсь замурзаний хлопчина.

— Нічого я тут не розберу,— сказав Кац.— У нього ж обличчя зовсім замурзане.

— Це я,— сказав Берінгер.

— Розповідай, — буркнув Кац.

Цього разу, коли Кац подався шукати розради в більярді, Берінгер пішов з ним. Та незабаром йому набридло мовчки тинятися коло того ящика, і після трьох ударів він вернувся назад. Та не сів на своє місце, а примостиився біля Рут. Обняв її рукою за плечі і сказав:

— То як воно, старен'ка?

— Та що це з тобою сьогодні? — спитала Рут, випростуючись на своєму стільці.

— Ходім уже спатоньки,— сказав Берінгер.— Згода? — Рут ще й рота не розкрила, а він уже гукнув: — Фрідо! А замов нам таксі.

В таксі він знову обняв Рут за плечі. Вона недовірливо пригорнулась до нього. Шофер посміхнувся в оглядове дзеркальце.

Майже півроку минуло, доки Берінгер і Кац знову зустрілись у Фріди.

Звісно, вони бачилися час від часу, але все десь-інде. Тепер вони знову сиділи один навпроти одного за своїм давнім столиком.

Кац дуже просив, щоб зустрітись, і то саме тут, у Фріди, і для цієї зустрічі Берінгер виділив вечір.

З допомогою ділового календаря. Берінгерові останнім часом довелося завести діловий календар. Коли Кац зауважив по телефону, чого

це Берінгер шарудить якимись аркушиками, він ніяково відповів, що в нього інакше ніяк не виходить. «Та не діловий же календар ти гортаєш!» — вигукнув Кац.

— Давно я тут не був, — сказав Берінгер, розглядаючись довкола.

Ображена на Берінгера за те, що він поміняв її пивницю на іншу, Фріда обслуговувала їх погано. Як завжди, велично походжала вона поміж своїх клієнтів, високо несучи на голові вибілену перекисом водню зачіску у вигляді башти. Ноги в неї були короткі й міцні, спідничка, здавалося, от-от трісне на сідницях. Величезні перса гордовито випиналися вперед, але від того, що всяка час прибирала поважного виразу, надбала Фріда вже й подвійне підборіддя під своїм старечим личком.

Берінгер спітав себе раптом, як це їм тут могло бути так весело.

На той час він уже вступив до профспілки. Якось у ресторані зустрів своїх колишніх колег по газеті, але цього разу не поспішав попрощатись, як звичайно, коли бачив знайомих із тих часів, а підсів до них, відповідав на їхні розпитування, сам розпитував їх, аж поки хтось із них сказав: «Берінгер, ви ж наш колега — ви повинні бути в спілці журналістів»...

Першу свою статтю Берінгер задумав спочатку як читацький лист. Він тоді був студентом і коли заклав у машинку третій аркуш, то раптом завагався, але тут-таки став друкувати далі. Десь за тиждень він побачив те, що написав, надруковане в «Міському віснику». І друга його стаття, написана без замовлення, була надрукована, і третя, і зрештою його запросили до редакції. Щоб познайомитися. Пробився він і на радіо — там платили найвищі гонорари.

Коли йому запропонували посаду редактора у Шпрінгера, він, звичайно ж, погодився. Вибирати Берінгер ще не мав змоги. Він добре знов, на що йде, але ж треба якось починати, треба на щось зважитися, сказав він собі. Отоді й скінчилася його наука.

Щоразу йому ніби камінь лягав на серце, коли він згадував про ту розмову зі своїм викладачем і тим Бауером (чи Брауером, чи Зауером) та наступний день, коли мати стояла під його дверима. Але як прочитав свою першу статтю, як побачив її надруковану і сказав собі, що це вийшло в сімдесяті тисячах примірників, здалося йому, ніби той камінь став трошки легший. Тепер йому вже не треба буде тікати від Бауера, чи то Брауера. Тепер він міг би розказати тому, що являло собою відділення «Ост» у міністерстві внутрішніх справ рейху, що означала окупаційна влада на захоплених східних територіях, ким були відкриті рудники, де на краєчку ями сидів есесівець із сигаретою в кутику рота, на колінах — автомат, поряд — коробка з патронами.

Писати — для нього важило дедалі більше, так ніби тим він міг заглушити Бауерів сміх, ніби міг прокрутити назад ото фільм, що знову й знову перебігав перед його внутрішнім зором, ніби міг примусити себе побігти назад від дверей до прилавка, до Бауера, в ту мить, коли той сказав: «Полишишь цього молодого чоловіка на мене».

Він багато перечитав про бауерів чи як там їх, але писати самому — це здавалося йому кроком вперед, кроком до виходу, до вирішення.

Берінгерова спеціалізація була вишукувати цікавинки. «Той, що знаходить волосину в супі», — казали про нього в редакції. Якесь речення в оголошенні, якась дрібна пригода на задвірках — а Берінгер умів подати це так, що аж дух перехоплювало.

Коли редакції було потрібне щось гостреньке, то завжди кликали Берінгера.

Проте він цим чомусь не пишався. Здавалося Берінгерові, ніби його не сприймають усерйоз як журналіста.

Пропозиція від шпрінгерівської газети надійшла дуже вчасно. Берінгерові вже остохидло оте вишукування цікавинок.

Він пішов до університету і забрав своє свідоцтво. Тоді потинявся по коридорах, заглянув до аудиторій, хотів зайти до семінарію. Але студентка, що наглядала за портфелями та семінарськими картками, не впустила його. Другий семестр. Вона дивилася на нього із зневагою.

«І ви всі до цього прийдете», — подумав він, виходячи.

Тепер йому лишилося тільки купити квиток до Гамбурга.

Він швидко втягся в роботу. «Це, власне, свинство — те, що ми тут робимо», — часто казав Берінгер Гаккерові, а проте в роботу він увійшов одразу. Гаккер та він, та Зільберер, їхній шеф, — оце й була їхня «команда». Та ще Фріц — новий начальник відділу репортажів.

Що ж до Гаккера, то він нічого не мав проти своєї газети. Він був проти всіх газет. «Я — профі», — казав Гаккер.

Були тут і позаштатні працівники. Якось один із них, студент Пешек, приніс статтю про майбутній візит шаха. Берінгер був за Пешекову статтю, Фріц — проти. Гаккерові було байдуже, а коли й Зільберер виступив проти, стало зрозуміло, що статтю відхилить.

— А я таки наполягатиму на своєму, — затявся Берінгер.

— Зверніться он до нього, — сказав Гаккер Пешекові, коли той з'явився зі своєю статтею про шаха; а Берінгер саме зайшов зі словами: «Ну, мене нічого не минає». Гаккер недолюблював позаштатних.

Гаккер саме порпався в гранках, прикріплених магнітами до залізної штаби на стіні, — йшла верстка. Берінгер зайшов з двома свіжими полосами і голосно сказав: «Тут ще треба викинути сімдесят п'ять рядків, і ті дев'яносто шість набрані не тим шрифтом». Пешекові довелось відскочити вбік, а то Берінгер збив би його з ніг. Задзеленчав телефон.

— Це Ессен! — вигукнув Берінгер, схопив трубку й, кажучи: — Так, так, хвилинку, — кинув один відбиток Гаккерові на стіл. — Я зроблю рубрику, а ти візьми набірну касу. — Тоді крикнув у трубку: — Слухаю! Напівжирним, так. «Король Срібний язик, або Самé небо втручається», — і назвав скорочення, так ніби знову текст напам'ять. — А тепер набірна каса! — вигукнув він, вихопивши в Гаккера відбиток, і знову назвав скорочення, які тим часом зробив Гаккер. — Отже, ви маєте свої дев'яносто шість рядків! — прокричав він по телефону.

Кинувши трубку, Берінгер схопився на ноги й вибіг. Пешек усе ще стояв.

— Та ви хоч сядьте, юначе, — сказав Гаккер, скорочуючи текст і не підводячи голови.

— От і все, — сказав Берінгер, вернувшись, тепер уже спокійніше. Сторінка готова. Але із складальником довелось таки поморочитись. Примусив його двічі набирати один заголовок.

Берінгер кинув по новому відбитку сторінки на обидва столи, що стояли один навпроти одного. Сорочка на спині в нього змокріла. Вони з Гаккером мовчки прочитали сторінку.

— Незле, — кинув Берінгер. — Зільберер, звісно, викинув би «Срібний язик».

Гаккер осміхнувся.

В кімнаті було ще двоє дверей, крім тих, які вели в коридор. Ці двері були якраз одні навпроти одних, стояли відчинені й вели до інших кімнат, де теж усі двері були розчинені. Коли в одні двері заглянув білявий юнак із повним, блідим обличчям, Гаккер сказав, не обертаючись:

— Забирайся, Моммі.

Пешек кахикнув.

— Ану, — сказав Берінгер, крутнувшись у своєму обертовому кріслі,— що ви нам принесли?

Задзеленчав телефон. З Пешековою статтею в руці, Берінгер узяв трубку...

— Слухай, Гаккере, тільки чесно,— сказав Берінгер, коли Пешек пішов.— Не лише позаштатні потребують нас — ми теж потребуємо позаштатних. Навіщо ж так?

— Не можу я бачити отих студентів,— пробурчав Гаккер.— Кістяк, обтягнутий шкірою, чоло мислителя, а на тім'ї вже й чуприна лізе.

Гаккер: двісті фунтів з одягом, знавець Бурбонів, найкраще відомий між Ганс-Альберс-Плац і Гроссе-Фрайгайт, має у своєму по службі списку п'ять південноавстрійських провінційних газет, потім «Сорая-Прессе», потім ілюстрований тижневик, а тепер тут — нагорі, хоч і не зовсім. «Я все можу, — полюблів казати Гаккер.— Я — профі».

— Ти подумай гарненько, що воно таке — твій гнів на позаштатних,— сказав йому Берінгер.

— Він тут хоче накинути нам свого шаха,— бурчав Гаккер.— Я стільки років орудую пером, а тут приходить такий собі з вулиці, дивиться на тебе, мов дитина, і одразу ж подає тобі шаха. Наче як на скрябав статтю, то вже вона й готова...

— Ale ж він подає шаха не так, як подав би його ти. I ти це добре знаєш. Мабуть, профі теж не все може.

I Берінгер перемінив тему. Він знов, скільки можна дозволити собі з Гаккером. Той був таки справжній профі.

Але тому, кого Берінгер із самого початку назвав «людиною, яка сидить за Гаккером», Зільбереру, на його височині, такі суперечки здавалися позбавленими всякої глупду,— адже всі вони сиділи в одному човні, і газета все-таки йшла вперед і поліпшувалась (*«Never change a winning team»*¹), відколи тут з'явився Зільберер, газета тільки й робила, що поліпшувалась, хай навіть у даний момент комусь здається, що все якраз навпаки. Зільберер, як завжди, був найкраще поінформований.

Шпрінгер знову звільняв — цього разу Штіфеля, шефа відділу культури. Хитався і Штопфер, шеф відділу внутрішньої політики. Уже не раз Гаккер обідав з Фріцом на чотирнадцятому поверсі управління концерну, і Зільберер про те не знов. Гаккер розповів про це Берінгерові таким тоном, ніби з тим уже можна було не рахуватися.

А взагалі всі вони були чудові хлопці, і Фріц, іхній шеф, також, хоч і на дідівський манір. Та всім ім було далеко до Зільберера — командира взводу зенітників, любителя швидкісних автомобілів, Готфріда Бенна і пальт із верблюдої вовни.

Двері самі розчинялися перед Зільберером. У правій руці він крутів ключі від машини, а в лівій тримав портфель з крокодилячої шкіри.

¹ «Ніколи не міняй команди, яка виграє» (англ.).

Свого пальта з верблюдячої вовни він ніколи не застібав. Швидким і вправним рухом лівої ноги він зачиняв за собою двері і, крутячи ключі, з компанійською усмішкою, ішов у свій кабінет, до обох своїх хлопців.

Аж тут він клав ключі. Ось рипнули дверцята шафи (це він повісив пальто), зашелестів папір (це він переглядає пошту), і тільки тепер він уже на роботі. В одному із своїх синіх костюмів, дріботить до скриньки біля входу, перебирає матеріали агентства, а в цей час йому кажуть: «Нічого особливого, два трупи». Тоді він стає за спиною в того, хто якраз накреслює план сторінки, дивиться на план і каже: «Зараз я йду на нараду». А тоді йде на нараду.

Згадуючи про нього, Берінгер найчастіше уявляв собі, як він єсть. Коштом експедиційних витрат. Він сидів випростаний, проте розслаблений. Швидкими недбалими рухами ганяв по тарілці дрібно порізані шматочки і водночас говорив. Непомітно навіть було, що він єсть.

У нього були напрочуд широкі зап'ястки. А руки — маленькі й круглі, зате сильні, завжди теплі й сухі. А з якою зверхністю він розмовляв з кельнерами! Зате в інших випадках членно наближав обличчя до співрозмовника. Це мало підкреслити, як уважно він слухає. Над усе в світі він ставив елегантність...

Коли кур'єр приносив перший відбиток сторінки, він, зігнувши в ліктях руки, виходив із свого кабінету, в правій руці — золота кулькова ручка, струшуючи із зап'ястків манжети, так ніби зараз мав робити якусь операцію. Ходив він дуже легко і пружно. Коли робив виправлення в тексті, рухи його ручки були плавними, наче він малював якийсь візерунок.

Він зразу скоплював усю сторінку — тільки-но стане за Берінгером стільцем і гляне на відбиток. Коли його кулькова ручка клацала над Берінгеровим вухом, той хапався руками за бильця крісла.

— Дуже елегантна ця ваша стаття про шаха,— мовив Зільберер, ставши над Берінгером. — Справжній клас. Оце на нараді прочитав. Берінгер розслабився. Віддих Зільберера був свіжий, як завжди.

Два повідомлення, які Берінгер скоротив для рубрики «Коротко про все», Зільберер вирішив набрати шрифтом «цицеро».

— Викresлення треба поновити. Отут. І тут — аж до цього місця... А це ми сформулюємо інакше. Не: «Вже шість п'ес західних драматургів схвалено властями НДР до постановки на сцені», а: «Хоча зонна цензура діє, як і діяла, вже шість п'ес...» Зрозуміло? Завжди спершу найважливіше.

— «Проте» не вводить підрядних речень,— сказав Берінгер.

— Я вжив «хоча»,— сказав Зільберер.

— «Проте» вводить лише головні речення,— наполягав Берінгер. Зільберер глянув на нього збоку.

Він стояв у Берінгера за спиною, правою ногою на шухляді письмового столу.

— «Проте» вводить лише головні речення,— повторив Берінгер.— Гляньте в підручник.

Зільберер натиснув клавішу переговорного пристрою на підвіконні біля Берінгера.

— Фройляйн Генріхс, каву для пана Берінгера. Але міцну, прошу!

— Чи ви думаєте, я не відрізню головного речення від підрядного? — правив своєї Берінгер.

— Гляну, як там ваша кава,— сказав Зільберер.

— Ось, юначе,— сказав він, вернувшись з кавою.

Гаккер увесь цей час редактував якийсь рукопис. Але Берінгер один раз спіймав на собі його погляд.

Десь на п'яту годину найгірше лишалося позаду. Починалося безцільне блукання по відділах. Фейлетоністи зазиралі до «політики», люди з «різного» опинялися в буфеті, економісти — в художній редакції; усі в непевній надії, що десь хтось когось пригостить, що десь щось, може, сталося.

Берінгерів рукопис про шаха лежав на письмовому столі в Зільберера майже три дні, а Зільберер про нього нічичирк. На четвертий день Зільберер пішов з тим рукописом до Фріца. Вернувся і знову нічого не каже.

— Послухай,— озвався Гаккер,— це ж курам на сміх — те, що ти робиш. Виставляєш себе як любитель. Чого тільки не наплетьте студенти. Шах, В'єтнам — усе це тільки слова.

— Чого ти хвилюєшся? — відказав Берінгер.— Ти ж профі. Я розумію.

Потім голос фрау Уде по селектору:

— Будь ласка, о сімнадцятій годині зайдіть до доктора Фріца.

Білява щіточка вусів над верхньою губою — а як ворушилися оті губи під тими вусиками, коли Фріц, метляючи своїм старечим животом, обходив письмовий стіл, простягаючи руку Берінгерові.

— Ні,— сказав Берінгер.— Я статті не заберу.

Він вернувся до дверей, зачинив їх за собою. Війнув вітрець, і гранки, що висіли по стінах, зашаруділи. Решта співробітників уже пішли додому. Ядучий запах килимової доріжки (Фріцове обертове крісло проторло її до гумової основи); тхне потом від лавки, ледь чутний дух масних, запорошених нутрощів друкарських машинок. У скриньці біля дверей — матеріали агентства. Самовдоволено чорніють телефони на блискучих стільницях.

А як він єсть тістечка, Фріц! Як проводить п'ятірне по сивій з жовтавим відтінком гриві. В білявих вусиках під носом зависла крихта від тістечка. Як він бере чашку, прополіскує рота після іди. Як він перегнувся тоді через письмовий стіл і поклав свою руку на Берінгерову — свою м'язисту, білу і мляву лапу з коричневими плямами ластовиння та пожолбленими нігтями-лопатами.

— Ні,— сказав Берінгер.

Не можна сказати, що Берінгер не вірив студентам. Не можна сказати, що Берінгер не цікавився студентами. Іноді він навіть захоплювався ними. Відколи було заборонено КПН, він мав студентський рух за найзначнішу політичну силу.

Він не раз редактував їхні відозви, якими вони засипали пресу, хоча нікому з них ніколи не спадало на думку порадитися з Берінгером щодо змісту тих відозв.

Коли він слухав, як вони говорять, то уявляв собі таку картину. Вранці ти поспішаєш до метро, ідеш проти холодного вітру. Потім стоїш на пероні, що після кожного поїзда знову швидко заповнюється людьми, неначе в посудину наливається вода. Не бачиш, як люди надходять, а за хвильку озирнешся — водяна гладінь піднялася вище. Тихе човгання ніг, наче потік плюскотить.

А трохи раніше вранці ще можна почути ходу кожної окремої людини. Вітаються тоді звичайно кивком голови, слова скупі, і то мов-

лені стиха. Потім чекання. Чекаючи, люди мовчать, але не з нудьги — то так у них ведеться. В тій мовчанці — їхній спільній досвід, цілком певний досвід. Він і в тій неквапливості, з якою вони підступають до краю платформи, коли приходить поїзд, без штовханини скупчуються біля дверей, заходять у вагон, шукаючи зразу ж, за що вхопитись. Солідарність.

— Знаєш, із чого тобі слід почати? — сказав одного вечора Берінгер Кацові. — З «Маніфесту». Тоді прочитай «Від утопії до науки», тоді «Найману працю і капітал», тоді — «Що робити?», тоді — «Державу і революцію». Я складу тобі список.

Наступного вечора він навіть приніс йому літературу.

Але тижнів за три виявилося (через Фуффі), що Кац до тих книжок і не доторкнувся.

Якось Берінгер хотів був узяти його з собою на демонстрацію, що протестувала проти збіговиська НДП.

А наступного дня він казав йому:

— Ale ж я домовився з тобою завчасу, ще й в обід зателефонував. Ти хоч пам'ятаєш? I де ти був, як я подзвонив біля твоїх дверей? Чи можеш хоч сказати, де ти був?

Кац, здавалося, був водночас у багатьох місцях.

Демонстрація відбулась, як і багато інших у той час. За цепом поліцейських — фашисти, перед поліцією — демонстранти. Фашисти завдавали ударів з-за спин поліцейських, а ті стояли й незворушно дивилися. Демонстранти почали захищатися — поліцейські витягли свої кийки. Поліція як ударний загін наці; поліція як гарантія свободи зборів.

— Ale mi їм не дамо спокою,— сказав Ренн.— Де фашисти, там і ми.

Берінгер познайомився з Ренном зовсім недавно. Ренн був учитель. I комуніст. Ренн розповідав, що вони планують контрдемонстрацію, і Берінгер несподівано попросився:

— А можна, і я прийду?

— Дай мені свою адресу,— сказав Ренн.

Вітоді Берінгер отримував море кореспонденцій: від Ініціативного комітету міжнародної солідарності з В'єтнамом, від Німецької спілки миру, від Об'єднання осіб, переслідуваних за нацизму, від «Юних друзів природи», запрошення на лекції, збори, демонстрації; заклики давати пожертви, підписувати протести. Зрештою він передплатив «Дойче фольксрайтунг».

Помалу він почав розуміти, звідки взялися контрдемонстранти. Зрозумів, що вони — це протилежна фашистам сила, яка ще дуже слабка, роз'єднана, але стає щодень згуртованіша.

Влітку Берінгер ходив якось на демонстрацію, яка протестувала проти підвищення цін за проїзд у міському транспорті. Власті вирішили запровадити нові ціни, коли студенти порозіжджуються на канікули. Було спекотне надвечір'я. Нарешті зібралося десь тисяча душ, і демонстрація почалася. Вперше Берінгер побачив на демонстрації і людей старшого покоління, здебільшого робітників; були й жінки з дітьми. На заключному мітингу виступило по представникамів од Вільної демократичної партії, від КПН і від молодих соціалістів.

Згодом він дізнався, що маючи зацементували ділянку трамвайної колії і вчинили напад на кондуктора. Газети, пишучи про демонстрацію,

розводилися тільки про цей інцидент. Про головне згадувалося побіжно. Берінгер зрозумів, що такі витівки — велика підмога для шпрінгерівської преси. Адже тоді можна й не згадувати про робітників, жінок, про дітей і пенсіонерів, а писати тільки про ошалілих студентів. У Берінгера виникло почуття, ніби його одурено.

Було дуже спекотно. Ніде не бачив він гнівних облич. Декотрі ще до пуття не знали, як їм поводитися. Здавалося, ще вперше вони зійшлися докупи й усвідомили, що вони — демонстрація. Берінгер зрозумів: саме в цьому найбільша небезпека для супротивної сторони — в тому, що мобілізуватися може навіть неорганізована маса. Але він зрозумів і те, що масу треба організувати. Для стихійності було тоді надто спекотно.

Серед демонстрантів Берінгер побачив багато знайомих облич. Прийшовши, він зразу попрямував до того гурту, в якому помітив Ренна. Саме там стояв чоловік із червоним прапором. Він пішов до них, ніби інакше й бути не могло.

— Котра ж це година? — спитав Берінгер.

Та найбільше він досі довідався на зборах своєї профспілки. Там сиділи люди дуже різних здібностей і можливостей, люди, яких змушували продукувати всяке публіцистичне лайно, люди, які роками змагалися одне з одним, — а тут вони сиділи всі за одним столом. Вони утворили єдиний фронт, спрямований проти своїх хазяїв.

Берінгер негайно почав працювати. Це вперше за багато років він знову відчув себе серед дорослих. Уперше бачив можливість поєднати політику з працею.

— Котра ж це година? — спитав Берінгер.

— Та все ще пів на дванадцяту, — відповів Кац.

Вони бачилися дедалі рідше. Коли Кац дзвонив і, як завжди, питав: «Що ти робиш сьогодні ввечері?» — Берінгер розповідав йому, що робить. Він нарікав, що Кац телефонує йому дедалі рідше, але малопомалу збагнув: Кацове запитання «Що ти робиш сьогодні ввечері?» зовсім не означало: «Що ти робиш сьогодні ввечері?», а — «Може, зустрінемося?» Нічого іншого воно ніколи й не означало. Берінгер просто перестав розуміти Каца. «Він і говорить тепер інакше!» — розповідав той про нього. Адже раніше вони розпитували один одного, хто над чим працює, і кожен розказував, що його сердить у цю хвилину: книжка, газета, фільм. Вони часто обмінювалися своїм гнівом.

Тим часом Берінгер домовився на радіо, що підготує три передачі про будинки-коробки.

— Ми робили зовсім не те, — спробував він пояснити Кацові. — Тут не досить навести кілька цитат із Маркса. Тут треба вміти *застосувати* Маркса — до плану Люке, наприклад. До того ж тепер уже йдеться не про мене особисто. І це велика полегкість.

Може бути, що й манера говорити в нього тепер інша. «Динамічна», — не до ладу спробував пожартувати Кац.

А то Берінгер розповідав Кацові про профспілкову роботу. І той слухав, проте від самого початку Берінгер мав таке відчуття — і воно дедалі посилювалося, — що Кац йому не вірить. Закон про обмеження прав преси, параграф про захист тенденцій, «червоний пункт» — та хіба все це існує? Це ж просто слова, за якими нічого не стоїть. Кац ніколи не платив ніяких податків, ніколи не страхувався на випадок хвороби чи старості. Він навіть не уявляє, які в нього місячні видатки. Він працює, тільки коли його просять. На радіо заходить рідко, до видавництв — тільки на свята.

— Ходім пограємо в більярд, — сказав Берінгер, але потім запропонував піти до іншої пивниці. Проте надворі, під дощем, сказав раптом:

— Уже пізно. Мабуть, краще я піду додому.

Він провів поглядом Каца, який, зігнувшись у три погибелі від холоду, подався під дощем до «Гінкельштайна», подивився на Бундесштрассе, на калюжі, на грязюку. Коли Кацові було сутужно, він завжди йшов до «Гінкельштайна». «Мені шкода тебе, Каце», — подумав Берінгер.

Він би навіть помахав йому рукою — якби той обернувся.

«Скоро я приїду додому, — думав Берінгер у поїзді. — Приїду додому і порахую, де мій ряд будинків-коробок, а в тому ряді — де мій будинок, і де мій поверх на фасаді будинку: у п'ятому ряді вікон (якщо лічити знизу), за сьомим вікном (якщо лічити справа) чекає Рут».

В ту ніч, коли Берінгер їхав назад, в око йому впало одне вікно на задвірку якогось будиночка — поїзд саме помалу, ніби навпомацки, підіїдждав до станції. Буфет, стіл, лампа, чоловік і жінка, маленькі в освітленому чотирикутнику вікна, обое жестикулюють — картина, що повільно пропливла перед його зором і зникла.

— Ти б якось запросила своїх колег із бюро,— сказав Берінгер одного вечора.

— І куди ж мені їх запросити? — спитала Рут.

— Сюди,— відповів Берінгер,— до нас.

...О дів'ятій він підсів до іхнього столика (того вечора, коли познайомився з нею), об одинадцятій її подруга пішла, а о другій він поставив своє запитання. Вона глянула на нього без виразу, ніби здаля (що звати її Рут, він довідався уже вранці), і зрештою сказала: «О'кей, ходімо».

— Де ліжко? — спитала вона, коли зайдли до помешкання. Коли Берінгер увійшов до спальні, вона вже лежала під ковдрою, заклавши руки за голову, і дивилася в стелю. Берінгер роздягся і ліг у друге ліжко. За мить вона сказала: — Добре, коли так тихо.

Згодом Берінгер знову глянув на неї. Вона вже спала.

Коли він прокинувся, вона лежала обличчям до нього, поклавши руку на його ліжко. Він подивився на її руку, на її пальці, а коли знову глянув їй в обличчя, очі її були вже розплющені і вона дивилася на нього.

Згодом за сніданком він спитав:

— А як же тебе звати?

Їй, мовляв, треба поспішати, їй треба спершу додому.

— Чи ти гадаєш, я можу отак піти до бюро?

Пополудні він знайшов на кухні, між посудом, записку з її прізвищем і номером телефону.

Коли він уперше взяв її із собою до Фріди, то мав таке відчуття, якого ще ніколи не спізнавав з дівчиною,— він пишався. Так ніби вона була чимось краща від інших.

Рут — дівчина, що прийшла нізвідки.

Якось вони проїжджали машиною повз її рідне село (Берінгер ні-як не міг запам'ятати назви) і завітали туди, і Рут показала йому, що там було найцікавішого: товарну станцію, сільськогосподарську касу взаємодопомоги, автобусну станцію, крамницю, магазин ручних виробів, вулицю («Отам, за поворотом»), де живуть її батьки.

Мабуть, це сталося якоїсь неділі після обіду, уявляв собі Берінгер, коли вона раптом сказала собі: «Годі». Уже вдруге ішла вона головною вулицею з її чотирма чи п'ятьма крамницями, а тепер знову пройде цю вулицю в зворотному напрямку, зараз пів на четверту, і вона знає кожен камінець і кожну пару черевиків у крамниці ручних виробів, так наче вони належать їй. Вона вже побувала в одній-единій кав'янрі, а в кінотеатрі йде фільм, який вона бачила два роки тому. Дома — увімкнений телевізор, батько її сидить у сорочці та штанях на шлейках, і кожні півгодини мати каже: «Батьку, відчини хоч вікно». Місцевість тут рівнинна, і сьогодні неділя, якої вона цілий тиждень чекала, сидячи в касі товарної станції навпроти автобусної зупинки. У неї роман із зубним лікарем, але він укотре відговорюється. Мовляв, його дружина ще не поїхала до своєї подруги, хай о пів на сьому, коли смеркне, він тоді на півгодинки втече від своїх пацієнтів, і ось вона уже втретє йде вгору головною вулицею.

Мабуть, якраз однієї такої неділі, уявляв собі Берінгер, Рут вернулася додому, поклала в сумочку свою ощадну книжку і якусь там одіж, та й пішла на станцію.

Про ті півроку, що були потім, Рут говорила мало. Вона прокида-

лася в різних квартирах, у різних ліжках, пізнавала різних людей, різні види наркотиків, різні пивниці, і зрештою перетворилася на дівчину, що буває на кожній вечірці, на дівчину нізвідки.

На дівчину, яка ніколи не запитує «чому».

Якось одній Сониній подрузі треба було зробити аборт, і коли хтось посунув Соні через стіл записку з адресою, а хтось іще сказав: це, мовляв, майже те саме, що вирвати зуба, — Рут раптом підхопилася на ноги й вибігла геть. Берінгер трохи почекав, а тоді вийшов за нею. Вона стояла у вестибюлі, притуливши обличчям до стіни...

Це була дівчина, яка ніколи нічого не просить. І все-таки Берінгер вдарив її. Згодом він казав, що то вона довела його до такого, що то вона в усьому винна.

— Я — дівчина, що ніколи не запитує «чому», — казала Рут. — Я — дівчина, яка все розуміє.

«Я розумію, — сказала я зубному лікареві, — ти потрібен твоїй дружині».

«Я розумію, — сказала я студентові. — Мені треба йти, бо зараз прийдуть ваші наречені».

«Я розумію, — сказала я художникові. — Усе одна й та сама жінка — це ж буржуазна гидота».

І тебе я розумію — ти вже ситий по зав'язку. Я розумію.

Але вже тоді, коли вони ото воювали у вітальні, вже тоді Берінгер знов, що це ні до чого. Десь за тиждень він спітав у неї, чи не перейде вона жити до нього.

«Могла б так само бути і якась інша», — думав іноді Берінгер. А проте вони не розлучалися і все тяжче ставало їм розлучитися — як ото відірвати щось від свого живого тіла.

Берінгер був приголомшений: як швидко пристала вона на те, щоб запросити своїх співробітників. Коли увечері він прийшов додому, квартира просто сяяла, і він (Рут запросила гостей на восьму) був змушений одразу ж надягти краватку й піджак.

Її колеги були такі пунктуальні, що поприходили майже всі одночасно. В передпокої зчинився страшений галас, і Берінгер інстинктивно забився в куток. Але потім вирішив, що принаймні вийде на середину кімнати, щоб зустріти гостей Рут.

Рут відрекомендувала Берінгера, назвавши його прізвище, і, звісно, вони зразу почали роззиратися, підходили до вікна, хвалили вид на місто, дивилися на книжки, і зрештою сказали Рут: «Гарно ти живеш».

Берінгер спіймав себе на тому, що й він дивиться на краєвид з вікна, дивиться на книжки, роззирається довкола. Та коли вони сказали: «Гарно ти живеш», — він поглянув на Рут. Він бачив, як вона зніяковіла, як хотіла заперечити, як знову й знову просила своїх гостей сідати. Зрештою, Берінгер сам жваво взявся до діла й розсадив їх за столом.

Зніяковіла вона й тоді, коли відрекомендувала його. Всім було ніяково, навіть трохи боязко, а найстарший із колег Рут сказав, ніби хотів перекинути місток над чимось:

— Я, здається, читав щось ваше.

З великом запалом заходився Берінгер носити на стіл вино, пиво, житню горілку. Раз навіть забіг до спальні, хоч там йому взагалі нічого було робити. Нарешті все було на столі, все до останньої дрібниці,

а Берінгер знову згадував, що й те, й те не принесено, аж поки Рут сказала:

— Та сядь уже!

— Як добре, що тепер ми прийшли до тебе, — сказав, піднімаючи чарку, найстарший чоловік із довгастим зморшкуватим обличчям.

— До вас! — вигукнуло несподівано для самого себе дівчисько з очима, як дві вишні, та великим ротом і съорбнуло вина, хоча всі ще сиділи з піднятими чарками й дивилися на Рут.

— А й справді, — сказала Рут, — завжди було так, що тільки я ходила до вас у гості.

Хоч Берінгер і не відмовлявся відкрито, коли Рут хотіла, бувало, взяти його з собою на вечірку до котрогось із своїх співробітників, але ж вона не дуже й наполягалася.

Крім літнього чоловіка з довгастим обличчям, якого звали Клаус, тут були: його дружина Ерна — повна весела жіночка років сорока п'яти, що зразу ж примостилася біля Берінгера; висока й дуже тонка білява дівчина — Ютта; а ще Уве, її наречений — здоровенний юнак з обличчям тримісячного цуценяти-боксера, стрижений під «їжака»; учень Клаус-Дітер з величезною бородою і нарешті Ріта — те саме дівчисько з очима-вишнями та великим ротом.

Якби хто хотів її сфотографувати, то мусив би, особливо зваживши на її дитячі рученята, поставити дуже коротку витримку.

Чи то вона поглядала на Берінгера тому, що Берінгер поглядав на неї, а чи Берінгер поглядав на неї тому, що вона поглядала на Берінгера?

Ріта працювала консультантом — так само як Рут. Вона сиділа в одній кімнаті з Клаусом-Дітером і Рут. Чоловік із зморшкуватим обличчям пастора та сухорлява блондинка працювали поруч. Ким працював «пастор», Берінгер так і не втямив. Юний «боксер» сидів унизу за касою. Для нього ніяк не могли спорудити кабіни з куленепробивним склом.

— Отже, вся фірма прийшла до вас! — вигукнула Ерна, штовхнувши Берінгера плечем.

— Чи не могли б ви подумати й про мене? — вигукувала Ерна. — Часом мені аж хочеться піти працювати в ту вашу крамницю, стільки я про неї послухала.

Та її, здавалося, ніхто не чув.

— Це вже ми давно все знаємо, що ви там розказуєте! — вигукнула знову Ерна. «А я — ні», — подумав Берінгер.

Ерна все хотіла зав'язати розмову з Берінгером, але він трохи частіше, ніж треба, змушував її повторювати свої запитання, тож вона, зрештою, облишила його й почала дослухатися до загальної розмови.

Вони сміялися зі свого начальника відділу. Серйозно про нього, мабуть, не було чого говорити. Як Клаус одного разу дав йому відсіч, а Рут — іншого разу, як він спіймав у Ріти облизня, як навіть Клаус-Дітер одного разу обвів його круг пальця; що сказала Рут, що Рут іще колись сказала, які манжети він носить відтоді перед Рут — знову й знову звучало ім'я Рут. Яке в неї було обличчя, коли начальник відділу сказав оце, як довго вона не підводила голови, коли начальник відділу сказав оте. Коли Рут хотіла щось сказати, усі одразу замовкали і слухали її.

Берінгер зрозумів раптом, як добре всі вони знають Рут, зовсім не

так, як він, і це навіть зачепило його за живе. «Мабуть, вона таки тя-
муша дівчина», — подумав він спантеличено.

— Може, за годину-дві вони згадають і щось таке, про що й ми
могли б поговорити! — вигукнула Ерна.

— А й справді, — підтакнув Берінгер.

Багато говорилося про спізнення вранці та про те, як шпигує за
ними начальник відділу; про те, які вони приходять на роботу заспані і
як стомлюються із самого ранку, як мучаться до самого вечора. А ще
балакали про нестерпні останні хвилини перед другою годиною, перед
третією, коли всі тільки й позирають на годинник та ще про без п'яти
хвилин п'яту, коли всі збираються додому, про те, яка тиснява в транс-
порті уранці та ввечері.

— Але ми всі тримаємося разом! — вигукнула Ріта. І додала: — Як
смоля й сірка.

Той начальник відділу начебто й до роботи був нездатний. І знову
Берінгер дивувався з того, як Рут (і не тільки вона) критикує його са-
ме як фахівця. Мало не всі вони, здавалося, були спроможні виконува-
ти його роботу. Навіть допікати людям кожен із них міг би, як він. Та
циого ніхто з них не робив.

— Він і працювати не вміє, — сказав Клаус-Дітер. — Наче тіль-
ки на те й поставлений, щоб нас підганяти.

Берінгер згадав раптом, як вони у Шпрінгера обходились із секре-
тарками. «Фрау Уде, сходіть, будь ласка, й принесіть паперу». Або ж:
«Я вам щойно продиктував текст, можна глянути?»

Рут ніколи не втручалася до їхніх суперечок у Фрідиній пивниці.
Берінгер питав себе, що вона могла думати, слухаючи, як вони розво-
дяться про соціалізм, про революцію.

Побачивши тарелі з бутербродами та скибочками сиру, які вона
наготовила, він трохи не сказав: «Я бачу, о дванадцятій почнуться
танці». І так воно й сталося.

Хтось приніс платівку Джеймса Ласта (чи щось таке), і під ту му-
зiku вони почали танцювати. Тих танців Берінгер чекав з жахом. Але
тепер, собі на подив, він зовсім не жахався.

Рут танцювала залюбки. Але полюбляла такий швидкий ритм, що
тоді до неї не можна було підступитися. «Твій жахливий біт», — казав
звичайно Берінгер. Коли вона танцювала, то тільки сама.

Але тут було зовсім інше. Тут ніхто не намагався усамітнитись і не
було грубих обіймів. Танцюючи, всі сміялися й розмовляли.

Берінгер шукав слово, щоб виразити, як Рут танцює. На його дум-
ку, вона танцювала гордо. Строго і водночас м'яко. Гордо.

І несподівано він спитав, чи не потанцює вона ще й з ним.

Йому довелося повторити своє запитання.

— Ти — зі мною?

Він обхопив її стан, простяг уперед ліву руку, а вона поклала свою
праву в його відкриту ліву, і дуже обережно вони рушили.

— У нас виходить! — сказав Берінгер.

З Ерною теж виходило, з Рітою — не дуже. Вона одразу ставала
важка в його руках, і йому доводилося притягати її до себе.

Але потім він танцював з високою сухорлявою дівчиною, і знову
виходило дуже добре. Згодом, проходячи повз Берінгера з тарілкою са-
лату, та блондинка гукнула:

— Рут, і чого ти так довго його від нас ховалася?

Рут і Берінгер обмінялися довгим поглядом.

Коли Рут пішла провести останніх своїх гостей, Берінгер упав у крісло. Раптом йому стало цікаво побачити, як вона увійде в кімнату. Ввечері, з роботи, вона заходила завжди однаково. Переступала поріг, швидко оглядала кімнату й завжди тим самим рухом кидала свою сумочку на перше-ліпше крісло. Вона переступала поріг і заглядала в кухню, бачила, що одяг її так і лежить, не зданий у хімчистку, що листи не вкинуті в скриньку, що Берінгер усе сидить у своєму кріслі, а поруч — пляшка житньої; вона бачила все це і тоді отим своїм характерним рухом кидала сумочку на перше-ліпше крісло.

Тоді йшла в спальню, а коли виходила в джинсах і тому старенько-му пуловері, то наче все було не так уже й погано; вона-бо могла й сама віднести речі в хімчистку і про листи могла б подумати. Та дарма вже.

— Дай-но і мені тієї житньої.

«А як же ще? — думав Берінгер. — Ти ж навіть не уявляєш, що воно таке: любити когось».

І до чого тут шлюб?

Хоча й зубний лікар казав те саме, і перший студент казав те саме, і другий студент, і третій. Усі вони говорили не про шлюб, а про емансипацію жінки. І всюди в квартирі заводився отакий розрух, аж поки вона приходила додому, дивилася на все те й отим своїм рухом кидала сумочку на перше-ліпше крісло...

Берінгер схопився і став витрушувати недокурки з попільниць та переносити чарки в кухню.

Коли вони прибрали в кімнаті, Берінгер сказав:

— Ще одну сигарету. Останню.

Обое помовчали хвильку, а тоді Берінгер раптом мовив:

— А чого б не обклейти стіни шпалерами? На що схожа ця квартира!

Але Берінгер одразу ж і забув про ті шпалери. Якось у розмові з Керном він мимохідь згадав про них, і мимохідь Керн кинув: «Я тобі допоможу», — але Берінгер відтоді й думати забув про шпалери. І спочатку навіть не зрозумів, про що мова, коли одного дня Керн сказав: «То, може, на ту суботу?»

Берінгер любив клейти шпалери. Але то в інших людей. Для його друзів то завжди була велика розвага, що розтягалася на кілька днів, з неодмінними великими горщиками сочевичної юшки, ящиками пива та стосами платівок, а коли вже, нарешті, було надумано починати, то, як на лихо, з'ясується, що бракує чогось іще. Клейстеру, наприклад.

Але тепер Берінгер уже в п'ятницю пополудні наготовував усе потрібне, ще з ночі (вони пізно вернулися додому) наколотив клейстеру, і тільки тоді ліг спати. «Іще не ранок», — бурчала Рут, а коли вже о восьмій він схопився на ноги, щоб хоч із спальні все винести, доки прийде Керн, і стягнув з неї ковдру, вона насипалася на нього:

— І чого ти ото клопочешся!

— Але ж це не Кац прийде мені помагати, — сказав Берінгер.

А втім, Кац не так уже й погано клеїв шпалери.

— У Керна це не так робиться. Для нього це робота.

— Велике діло — клейти шпалери! — кинула Рут.

— Для нього це робота, а не розвага, — правив своєї Берінгер.

— Ти наче боїшся його, — зауважила Рут.

— Усе має бути як слід, — сказав Берінгер. — Чи ти не розуміш?..

Гроши на свою науку Берінгер здебільшого заробляв сам. Свої канікуди він проводив на Цандеровій фабриці. Це називалося підробітками, і чимало його однокурсників нарікали на робітників, на їхні глупи та неприязнь. «А я не нарікаю», — казав ім Берінгер, і він залюбки пояснив би чому. Насамперед, треба не показувати себе дурнем — так гавдав він — і швидко входити в ритм. Старатись, як усі, і не розкисати, але найперше — це ввійти в ритм, нікого не дратувати.

Бувало, товариши-студенти питали Берінгера, як він перебув у чорашній вечір, і він не одразу навчився відповідати звичайним словом «працював», якщо того вечора сидів над книгами.

Коли він працював перший день у Цандера і нарешті настало обідня перерва, він забився у якийсь куток, скоцюробився і натяг на голову піджак. Намагаючись так зігрітися, погойдувався вперед-назад. За мить робітники звернули на нього увагу, і тоді двоє з них встали й підійшли до нього. Один штовхнув його злегка.

— Що сталося? Захворів або що?

— Ти чого не єси? Так не можна.

Вони зачекали, доки він підвівся і перейшов з ними до всіх інших.

Спочатку, побачивши бригаду, до якої його послали, він подумав був: «Що за дохлий набрід!» Але минуло небагато часу, і рухи в нього стали такі самі, як і в них.

Слід уникати випадкових рухів. Тіло повинно рухатися розмірено, як машина. Треба розумно розподіляти свої рухи, бо тільки так можна подолати втому. Погано, коли напружується думка, напружаються чуття. Проте, щоб виробити в собі несприйнятливість, теж доводиться напружуватись. І цього також треба навчитися. Старші, набагато слабкіші робітники спочатку легко випереджали його. За втомою треба стежити, хоча б мимохідь. Наростає вона поступово. Через якийсь час ти уже навчився робити ощадливі рухи, але так триває недовго: незабаром ти знову мусиш докладати зусиль, щоб утримати темп, і знову напружуваєшся, але головне — не надсаджуватися. Коли й наприкінці зміни твої рухи будуть такі самі ненапружені й некваліві, тоді товариши скажуть: «Цей годиться», — а майстер скаже: «Нехай лишається».

Спершу Берінгера поставили до пилорами, де працювали старий Гайн та один селянин із сусіднього села. Вони випилювали рейки, що їх потім спресовували у столярні плити, з яких виготовляли Цандерові меблі. Рейки випилювалися з дошок. Один закладав дошку в щілину між круглими пилками, другий забирає зі столу готові рейки, третій підбирає обрізки.

Закласти дошку, чи прийняти рейки, чи підібрати обрізки — це було чотири, хай п'ять рухів. Ці чотири-п'ять рухів треба було робити по дев'ять годин щодня. Берінгерові здавалося, що той скажений скрігіт, вищання й гуркіт, які ім доводилося слухати цілий день, найбільшіше сприймалися тоді, коли в обід чи ввечері, одна по одній, зупинялися машини.

Часто бувало так, що старий Гайн не встигав прибрести обрізки. Але майстер щоразу лаяв селянина, який закладав дошки, так ніби то він забарився. Селянин, завжди запальний і сварливий, у такі хвилини мовчав. Старому Гайнові було вже шістдесят сім. Він ніколи й ніде не міг прижитись, усе мандрував. То в Угорщині, то в Голландії — на чужині, як він висловлювався.

Гайн був столяр, як і його батько. Батьків верстат, а надто його фасонне залізо він беріг, як колись берегли любовні листи або щоденники, беріг як щось найдорожче. Гайнів батько славився своїм умінням клейти. Його клеєні вироби трималися по тридцять років. Столи, які він зробив, служили й сьогодні.

Слюсарі, службовці, некваліфіковані робітники, селяни робили Цандерові меблі. Найбільше було селян, яким довелося покинути свої господарства, дуже багато селян.

Хто не хотів працювати на Цандера, тому скрутно доводилося в селі. Якоїсь іншої роботи було там негусто. Деято шукав роботи по чужих краях, та мало кому щастило минути Цандерову фабрику.

— Робітники не пихаті, не обмежені й не злостиві, — пробував Берінгер пояснити своїм товаришам по науці. — Просто вони знають, що без них ми нічого не зробимо. Без них ми нічого не варті, без них усе розвалилося б...

Коли о дев'ятій прийшов Керн (пунктуально, а як же ще), усе було готове, і Берінгер міг завести його до спальні, так наче давно чекав на нього. А насправді він ледве зводив дух.

Керн розглянувся по кімнаті. Він побачив, що стіл для шпалер готовий, клейстер замішаний, побачив рулони шпалер, драбину, всякий інструмент. Отже, нема чого гаяти час на балачки, і Керн одразу скинув піджак і надягнув старий робочий халат, якого тримав згорнутим під пахвою (Берінгер познімав навіть покришки з вимикачів та розеток і, звісно ж, плінтуси).

Поки Керн розглядався, Берінгер сказав, що стелю мити не треба — її можна буде пофарбувати заодно із шпалерами; і ще він сказав точну висоту стін. Цього було досить, і коли Керн поклав рулон на стіл, Берінгер знав, що йому слід робити.

Вони працювали, майже не розмовляючи; не дуже поспішали, але й не барілися, а коли наклеїли останню з приготованих смуг, то, не змовляючись, обидва дістали свої сигарети, відкоркували пляшку пива й посідали. Керн подивився на іхню роботу: була готова одна більша стіна і та стіна, де двері (тільки над дверима ще було незаклеєно); Берінгер теж задовольнився тим оглядом.

Не Керн допомагав Берінгерові, а Берінгер Кернові; Берінгер помітив, що мимоволі, як уже не раз бувало, він опинився в становищі помічника. А от, скажімо, з Кацом, чи кимось таким, він працював би інакше. Тут треба по-діловому. Помічник теж повинен думати. Коли пустити свій край, коли підрівняти низ, коли подати Кернові щітку, коли зачекати з наступною смugoю, поки Керн пересуває драбину. Працювати разом — це означає працювати рука в руку.

— Мабуть, ти вже робив це не раз, — зауважив Керн.

— «Нездатний», казав про мене мій батько. «До техніки зовсім нездатний», — озвався на те Берінгер, але вже згодом, коли вони давно знову працювали, так ніби підхопив нитку розмови, і Керн одразу збагнув, що Берінгер мав на увазі. Тепер вони працювали повільніше, та й не треба було квапитись, бо вони спрацювалися.

— Він це казав, бо гадав, що так має бути, — вів далі Берінгер. — Доказів у нього не було ніяких. Коли вдома у нас щось виходило з ладу, батько прислав робітників з фабрики. Але в тому, що я маю закінчити школу й здобути вищу освіту, він анітрохи не сумнівався. Тут ішлося не про здібності — зовсім про інше.

— Щітку, — попросив Керн.

— І він ще й пишався тим, що не вмів забити цвяха в стіну! — вигукнув Берінгер. — Батько був прокурристом на меблевій фабриці... Якось я взяв один роман з його шафи й показав своєму вчителеві німецької. «Де ти взяв цю негідь?» — спитав учитель. Але мушу признається, мені той роман теж був сподобався. Мабуть, тому я тоді так за-коромився.

Тільки тепер Керн ледь усміхнувся, розгладжуючи шпалеру.

— Якийсь час я тоді примушував батька (та й не тільки його) вимовляти англійські слова, хоч і знав, що він по-англійському зовсім не вміє. Та він ніколи не відмовлявся, хай навіть я сміявся з нього. Адже колись його син мав перерости його. Колись його син стане таким, як ті у селищі, кого він шанобливо називав «ци панове», стане «академіком». Іноді мені робилося аж ніяково, що батько так мене поважає. Точні-сінько як моя мати поважала гладкого Еду, лікаревого синка, — наче він був зовсім не дитина. Сміх та й годі. Бо коли мати отак поважно розмовляла з гладким Еду, вона й сама ніби здитинювалась. Ніби через Еду вона розмовляла з його батьком-лікарем. Часто мені було соромно за неї. «Твій Еду», казав я їй. Але вони змушували мене з ним грatisя.

«З чого це він чудується? — подумав Берінгер, коли Керн якось дивно глянув на нього краєчком ока. — З мене чи з того, що я розповідаю таке?»

— Гладкий Еду, — провадив Берінгер, — той міг водитися з усіма в селищі. А я — ні. Мати часто ставила його мені за взірець. «Едуард скрізь має друзів», — казала вона. Лікарєва сім'я мала колись служницю, — розповідав далі Берінгер. — Та дівчина уже й заміж вийшла, і давно не служила в них, але все одно зосталась їхньою служницею. Чи дерева в садку обкопати — ішли вони удвох з чоловіком, чи туалет забився — ішов її чоловік прочищати. Наче так і треба було. Бо ж Ленхен така віддана. «Наша Ленхен» — називали вони її.

Коли Берінгер і Керн обклеїли спальню (звісно, ще треба було фарбувати), то покликали Рут, щоб вона вигукнула «Ой!» та «Яке чудо!»

— А тепер випийте кави, — сказала їм Рут.

Але вони хотіли пива. Зі своєю чашкою кави підсіла до них і вона. Якось невпевнено розглядалася вона в порожній кімнаті, де стояли тільки дві накриті простирадлами шафи. Той погляд був і глузливий, і ніби трохи здивований. Ще ніколи Рут не бачила, щоб Берінгер отак працював: ретельно, точно. Досі вона уявляла собі його роботу як вічне сидіння з книжками, з купами шпаргалок, рукописів та журналів; як розгардіяш, що поширюється і на стіл, і на крісла, й на підвіконня, аж поки вона не знаходила де сісти; як невпевнене клачання машинки, що стихало, коли вона заходила до квартири; як, зрештою, ту чи ту статтю у якійсь газеті.

— Чи ж є тут з нього якась користь? — не дивлячись на Берінгера, спитала вона в Керна.

— Людина повинна тільки знати, для чого вона працює, — відповів Керн, не дивлячись на Берінгера. — Він може, коли захоче.

Всі троє усміхнулися — правда, кожне по-своєму.

— А він таки хоче, — додав Керн.

Рут раптом зашарілася.

— Ну, то візьмімося ще разок, — сказав Керн підводячись. — Я хотів сказати, що тепер візьмімося за ту кімнатку.

— А навіщо? — здивувався Берінгер. — Ще й комірчину обклеювати?

Але тут йому щось спало на думку.

— Знаєш що? — обернувшись він до Рут. Керн і Рут дивилися на нього й чекали, бо він затнувся, так ніби цілком виразно побачив перед собою щось нове. — Знаєш що? Ми повидаємо з комірчини весь мотлох, і я перейду туди з усім своїм причандаллям. А велика кімната буде твоя. А то досі ти тут наче в гостях.

Разом вони повиносили все з комірчини, і виявилося, що там було не так уже й багато напхано, хоча здавалося, ніби в ній повно всякої всячини. Наприкінці винесли звідти й речі Рут: дзеркало, комод і червоного плетеного стільця. Рут зуміла так влаштувати, що з другого боку за комод узявся Керн, а не Берінгер. Потім Керн вернувся, щоб познімати покришки з вимикачів, а Берінгер пішов у велику кімнату. Рут уже принесла вогку ганчірку і стояла перед своїм комодом. Берінгер повільно провів пальцем по стінці. Палець лишив у пилюці темний, блискучий слід.

— Який же я ідіот, — сказав Берінгер.

Він торкнувся плечем плеча Рут, але доторку-відповіді не відчув.

Вона повільно витерла ганчіркою слід від його пальця.

— До роботи! — гукнув Керн, виходячи з кімнатки. — Так чи так, а до обіду ми не впораємося.

Щось більше, аніж просто збентеження, відчув Берінгер, дивлячись, як Керн виносить речі Рут із комірчини.

— Знаєш, — знову заговорив Берінгер, подаючи Кернові першу смугу шпалери, — сьогоднішній інтелігент — людина дуже самотня. Так уже його виховують. Він не знає, де його місце. Не знає, чого він хоче. Знає тільки, чого не хоче. Він уже ні на що не сподівається. Усе для нього — хаос, один великий розгардіяш. Тому і вдома у себе він не може дати ладу...

Керн наполіг, що обідатиме у себе вдома. Мовляв, дружина чекає. Десять сорок п'ять хвилин він повернувся. На третю годину кімнатка була обклеєна. Тим часом підсохли шпалери в спальні. Можна було фарбувати.

— Я вже тобі казав, що ходив до школи з гладким Еду, — пропадив Берінгер. — З лікаревим синком. А лікарева родина, знов-таки, дружила з Цандерами, яким належала фабрика, де працював прокурристом мій старий. Вони «спілкувались», як казала завжди лікарева дружина. Отож і діти спілкувалися, гладкий Еду і Цандерів Евальд. Часом Еду брав мене з собою до Евальда. Той був на два роки старший за нас. Бувало, підсідав до нас і Цандер. Нам було одному шістнадцять, другому сімнадцять, а третій уже закінчив школу, і ми розмовляли про дуже високі матерії, здебільшого про літературу та джаз. Ми полюбляли розмовляти так, щоб старий Цандер нічого не втямив. Бо Цандер, гадали ми, просто дурний. «Він такий дурний, — часто казав Еду, — що з нього кури сміються». А Цандерові страшенно лестило, що син його може так говорити, аж рідний батько нічого не розуміє. Проте ми дозволяли, щоб він налив нам коньяку чи запропонував сигарети.

«Ну ж бо випийте по одненькій! — вигукував тоді Цандер. — У вашому віці тільки й пити».

Цандер сміявся, аж гойдався його живіт. Завжди, коли Цандер сміявся, живіт його починав підстрибувати — угору, вниз. Що більше Цандер сміявся і вигукував, що він нічого не розуміє, то поважнішою і закрученішою робилася наша мова.

Ото в нього був мій батько прокурристом. Ну, ѿ мали ми абонемент у міському театрі, і раз на місяць була для нас театральна п'ятниця. Мій батько якось по-особливому вимовляв слово «академіки», він уни-кав їх де тільки міг, але в автобус, що по п'ятницях возив їх до театру, він заходив з належним виглядом світської людини. Дарма що завжди крізь задні двері. Завжди ми сиділи на задніх місцях: чи в театрі, чи в автобусі.

Цандери, звісна річ, їздили до міста в машині, та ще ѿ з шофером. Та от мені почало здаватися, ніби мій старий узяв абонемент лише тому, що ѿ Цандер їздив до театру. А Цандер мусив їздити до театру; усі знали, що він не міг не їздити туди. Адже тільки так його дружина могла продемонструвати свою нову сукню, щоразу — нову. Хоча будь-яка сукня однаково неоковирно обтягувала її сто вісімдесят фунтів, стиснутих рипучим корсетом.

«Хвалити бога, хоч ви тут є, — відкашлювався Цандер, розшукавши нас під час антракту. — З вами хоч поговорити можна!» — вигукував він і пробував відтягти батька вбік, так наче збирався розповісти йому чоловічий анекдот.

«Скажіть що-небудь, Берінгер, скажіть щось розумне! Вони ж тут усі божевільні. Отой чоловік між картонних стін, які все хитаються, в тому своєму трико — і навіщо воно, скажіть. Я цього не розумію. Говоріть, Берінгер! Говоріть про банк, про нову сушарку, говоріть мені хоч би й про профспілку, але скажіть що-небудь розумне!»

Отут і наставала хвилина моого батька. Отепер він покаже, хто він такий насправді. Покаже, що таке культура.

«Але ж, Берінгер, що це ви говорите! Як ви можете називати гарним отого бевзя в трико?» Та батько був невблаганий, аж поки приходила Цандерова дружина й забирала свого чоловіка, тягла його туди, де сиділи родини лікаря та нотаріуса.

«Ще туди-сюди герцогіня, — гукав Цандер, обертаючись, — але ж погодьтеся: то шалена жінка!..»

Батько стояв тоді дуже прямо. Проводжаючи поглядом свого шефа, він поблажливо посміхався. А в шістдесят три Цандер випхав його на пенсію. Хоч батько був при ньому від самого початку. Та коли батькові стукнуло шістдесят три, Цандер знайшов собі «академіка». Чекати ще два роки Цандерові не стало терпцю. З року в рік батько боявся цієї миті, та не міг вигадати нічого кращого, як стояти й поблажливо посміхатись. І коли Цандерова дружина забирала нарешті свого Евальда до родин лікаря та нотаріуса, тоді батько брав нас попідручки, вів до буфету і пригощав коньяком...

Близько третьої спальні була готова, і поки чоловіки обклеювали далі кімнатку, Рут зібрала розстелені газети й почала витирати підлогу; отож, закінчивши кімнатку, вони зразу ж перенесли ліжка й постіль, а також речі Рут, із великої кімнати в спальню.

-- А тепер випийте кави, — сказала Рут. Вона принесла тістечка і наполягла на тому, щоб привести й Кернову дружину.

— Що ж, спробуйте, — сказав Керн.

Його дружина прийшла, обережно ступаючи, у своєму буденному

фартусі. Рут майже силоміць затягla її в двері. Побачивши Керна, дружина хутенько сіла біля нього. Але Керн примусив її встати й подивитися на їхню роботу. Ставши у дверях, вони ще раз обдивилися спальню, і раптом Кернова дружина зиркнула збоку на Рут і всміхнулася. Лукава усмішка, бистра, мов пташка, промайнула по її обличчю — ця жінка раптом збегнула щось таке, чого не знала ще сама Рут.

— Усе о'кей, — сказав Берінгер, і вони знову посидали.

Вони їли тістечка, і їм було затишно серед того розгардіяшу. Коли помічали, що Кернова дружина щось хоче сказати, всі змовкали на півслові. Вона розповіла про перше помешкання, яке було в них із Керном, коли вони тільки побралися, — малесеньку квартируку з двох кімнат: Здавалося, вона знов опинилася у тому помешканні і ходила по тих кімнатках, оглядала їх і так раділа, що Кернові довелось обережно повернути її до дійсності. Швидко роззирнувшись, вона зразу збегнула, де перебуває. Проте, побачивши, що сидить біля Керна на дивані, посеред того розгардіяшу, вона не перестала всміхатися.

— Коли хочете, — звернулася Кернова дружина до Рут, — ми можемо швиденько випрати штори та завіски в моїй пральній машині.

Чоловіки познімали штори та завіски і, коли Рут та Кернова дружина пішли нагору, почали виносити все з великої кімнати.

— Коли на перші свої канікули я прийшов працювати до Цандера, — знову почав розповідати Берінгер, — то страшенно здивувався, що мене майже ніхто не впізнає — адже я відізвав чи не всіх. Я вважав себе людиною більш відомою.

Але я не те хотів сказати — я хотів сказати, яке я тоді зробив відкриття. Під час перерви я навідав батька в його кабінеті. Ясна річ, раніше я бував у нього там не раз — і зовсім малим, і коли ходив до школи, — і він водив мене скрізь, по всіх відділах і цехах. Але тепер щось перемінилося. Я вагався вже, коли тільки йшов до будинку адміністрації, вже мусив щось побороти в собі. І ми обидва зніяковіли, коли я зайшов до нього і став перед його столом.

Більше я до нього не заходив під час зміни, і він теж не з'являвся в цех. На роботу й з роботи ми ходили кожен окремо, хоч і починали в той самий час. Отож мені доводилося виходити з дому трохи раніше за батька.

Адже коли я побачив його отак, за письмовим столом, коли став тоді перед ним, то подумав раптом: «Це ж тепер він *мій шеф!*»

Я часто чув, як діти з робітничих родин називають свого батька «шефом». А Цандер і справді вдавав із себе батька своїх робітників. У провінції ще трапляється подекуди такий тип підприємця, що звертається до своїх робітників на «ти», розмовляє з ними діалектом, називає їх «мої люди», достеменно знає, що його людям треба. Вони, мовляв, можуть цілком покластися на нього. Коли є якісь скарги — він зразу їх розгляне. Мовляв, хай ті жеребці з фабричного управління начуваються, ми їм покажемо. З часом робітники починають звати його «старий» — на противагу синові, що вже скінчив свою науку.

«Кажіть що завгодно, тільки хай ніяка профспілка не потикає сюди свого носа. Я вже сам розмовлятиму зі своїми людьми. Хай ніхто не стає між нами».

Керн посміхнувся.

— Я багато спостерігав за тим чолов'ягою, — розповідав далі Берінгер. — У п'ятдесяті роки його скрізь можна було бачити й чути: в церковному хорі, біля прилавка сільської пивниці, в кегельклубі, на яр-

марках і фабричних святах. Не дуже далекі були «лихі часи», як казали люди. І ще багато говорили тоді про «лихі часи», і Цандер про них говорив. Та помалу дійшло до мене, що Цандер називав «лихими часами» не те, що мали на увазі люди. Лихоліттям для Цандера був не Гітлер, не штурмові загони, не СС, не концтабори, не війна, не п'ятдесят мільйонів загиблих, не газові камери, не трупи, не руїни, ба навіть не той час наприкінці війни, коли літаки союзників розбомбили його фабрику: два цехи та кілька застарілих машин, які так чи таک треба було міняти і які йому безплатно прибрали фолькстурм. Лихоліттям для Цандера не був і голод. «Лихі часи» для нього — то були ті два місяці в сорок шостому, коли французи скоротили йому поставки дерева.

Звичайно, місцеві «академіки» відгукувалися про нього зневажливо, але то тільки в нього за спиною. Коли він запрошуєвав когось у гості, жоден ніколи не відмовлявся. Цандер тільки сміявся, і добре, що вони, бувши «академіками», вміли пускати той сміх повз вуха.

Але в тридцять третьому, коли й вони надягли коричневу уніформу і ходили по селищу з усяким набродом, а надто в тридцять четвертому, після путчу Рема, коли діло набуло розмаху і стало набирати певних обрисів, і їм здалося, що тепер вони нарешті мають силу й можуть «показати» Цандерові.

Проте виявилося, що Цандер уже давно випиває з гауляйтером. А вони були просто маленькі провінційні наці.

Фабрика розвивалася. Дедалі зростала потреба в шафах для казарм; не можна було взагалі уявити, скільки потрібно тих шаф. Цандер дбав про шафи, а «академіки» могли собі пащекувати.

Тож у сорок п'ятому з'ясувалося, що він не робив нічого лихого — тільки шафи. Французи запроторили всіх наці в табір. Тих, хто робив шафи, французи в табір не запроторювали. Цандер за боки хапався від сміху, адже коли «академіки» нарешті повиходили з тaborу, він уже давно випивав з окружним головою ХДС.

Цандер завжди був у селищі — так само, як була церква, як була управа, як був дільничний суд або станція.

Наприкінці сорокових років селяни, здавалося, ще були господарями селища. Вони володіли землею. Селяни не прийшли туди нізвідки, вони жили там з діда-прадіда. Вони та ще кілька ремісницьких родин. Хто не мав тут коріння, той до селища не належав. А насправді тутешні селяни — то були мізерні билинки на поганих ґрунтах. Багато років вони дивились на Цандера, як на того, хто надуває повітряні кульки на ярмарку або робить іграшки з бляхи. Та в п'ятдесятих роках, коли прийшов Спільний ринок, селяни притихли. Мало кому з них не довелося іти до Цандера.

Спочатку я думав, що то в Цандера просто така химерна звичка раз у раз казати: «Селище і я». «Я, один із вас. У мене тісний зв'язок із рідним селищем»... І не одразу я збагнув, що то був за зв'язок. Навіщо йому, власне, здалося те селище? Усе, що він робив, завжди було спрямоване проти селища. І з року в рік він боровся в муніципалітеті проти проникнення в селище інших підприємств.

Нічого незвичайного не було в цьому провінційному фабрикантові. Такими вони здебільшого й бувають: з квітучим здоров'ям, майже неписьменний, веселий, покладається тільки на силу. Ми всі були у нього в кулаці. У цього спільного ворога.

Я розпитував людей, щоб дізнатися правду про нього, розпитував робітників. На фабриці розповідали про його напади люті. І мене теж зачепило трохи не першого дня. Звісно, після того випадку я міг би одразу вернутися до своїх улюблених паперів, але роботу тоді було знайти нелегко. Я почув його лайку ще здаля, хоч і було гамірно. Я робив пази в дощечках, з яких виготовлялися шухляди. Закладав по дві букові дощечки в щілину машини з круглими пилками. Краєчком ока я бачив, як Цандер підходив близче й близче, лаючись та відкидаючи ногою обрізки з дороги, а за півкроку позад нього ішли двоє майстрів. Він мав пройти повз мене.

«А це хто тут такий? — крикнув Цандер. — І взагалі, гляньте, як він стоїть!»

Аж смішно, на що людина може звернути увагу в такій ситуації. Я раптом задивився на свої черевики. На мені були мої старі святкові черевики, і я сам собі видався в них кумедним. «Які вони старомодні!» — подумав я тоді.

Мені треба було сильно й рівномірно натискати на обидві дощечки п'ячками пальців, щоб пилки чисто обрізували краї. Ясна річ, у ту хвилину, коли біля мене стояв Цандер і кричав, я зробив брак. Зрештою він відштовхнув мене від машини, вихопив обидві дощечки, які я саме заклав, і показав одному з майстрів.

Дивно, але кричав Цандер не на мене, а на того майстра. Я стояв поруч, наче все те й не про мене, а Цандер горлав на майстра. Я стояв там, як і машина стояла. Так наче то була тільки майстрова, а не моя провіна. Наче він не навчив мене як слід або що.

Але що найдужче мене тоді спантеличило, то це те, що Цандер удавав, ніби він не знає мене, ніби то не він досить-таки часто приготував мене конъяком та сигаретами, коли ми з гладким Еду приходили до його сина; ніби я не був сином його прокуріста. А почувши, що це, мовляв, студент на підробітках, він наче оскаженів.

«А, то це академік, з тих, які кирпу гнуть! Думає собі, мабуть, що він кращий за нас. Усипати б йому по м'якому! Може, ще й дякував би за це згодом, як справді порозумнішає».

— А він такі свого домігся. Ти ж пам'ятаєш його слова ще й досі, — сказав Керн, злазячи з драбини.

Обидва засміялися.

— А тепер передпокій.

Керн узяв одну книжку із стоса й погортав її.

— Гейне, — сказав він. — У концтаборі ми все декламували його вірші. Двоє чи троє з наших знали їх майже всі напам'ять. А хто якого вірша не знов, то тут-таки й заучував. Таке допомагає перебути карцер. Коли вірш витримає це випробування, і після такого ти ще можеш його слухати, то є в тому вірші щось справді вартісне.

— «І нову пісню, кращу пісню... — продекламував він. — Впаде один, за ним зімкнеться лави... І моя зброя...» Так, так.

Він поклав книжку на місце. Але то була якася зовсім інша книжка, не Гейне.

— Я таки трохи був у Шпрінгера, — сказав Берінгер. — Мабуть, тоді я казна-чого наплів тобі. Власне, розповідав щось неістотне. А як по правді, то вони мене прогнали з роботи. Зрештою я всім казав, коли розповідав про це, ніби тоді подав заяву на звільнення. А насправді мене вигнали. Я написав статтю, якої вони не хотіли друкувати. З політичних міркувань, вони це визнавали. Звісно, я міг би забрати статтю

(чого я не зробив), але це мені вже не допомогло б. Усе одно вони мене вигнали б. Я ім більше був не потрібний. Виявляється, я думав, ніби з редактором не можуть так чинити. Ну, скажімо, з друкарем і напевне з робітником на будівництві, але не з редактором. Виявляється, я думав, що не так легко мене замінити.

Я ще розмовляю і думаю, ми дискутуємо, той Фріц і я, і раптом до мене доходить: ні про які дискусії тут не може бути й мови. Він-бо тут на те й сидить, щоб викинути мене звідси.

Фріц — свиня.

«Але ти хоч дав йому чосу, хоч сказав, що про нього думаєш, ти його доконав», — думав я, ідучи від нього. Та зовсім по-дурному я забув у його кабінеті свій плащ і мусив вернутись (оце так вийшов з гордо піднесеною головою!), і тоді я почув, що він у сусідній кімнаті розмовляє по телефону. Ні, все йде у нього добре, просто чудово. Ну, прикроші завжди бувають. Прикроші з персоналом. Та тут один редактор... А так усе гаразд. Дякую, що не забуваєте...

— Он воно як, — сказав Керн.

— Але так не буде, — відказав Берінгер. — Ти як робітник повинен це знати.

Це вперше Берінгер звернувся до Керна як до робітника. Але нічого дивного він у цьому не вбачав. Саме тому, що усвідомлював різницю між ними, він і наслідився так говорити з Керном.

— Пам'ятаю, ще як я уперше працював у Цандера, — знову почав розповідати Берінгер, — мене прикро вразило, що всі там «тикали» один на одного. Мені доводилося щоразу робити велике зусилля над собою, а надто коли треба було сказати «ти» людині, набагато старшій за мене.

Передпокій вони обклеїли швидко. Проте роботу скінчили тільки о дев'ятій.

— А пофарбувати я можу й сам, — сказав Берінгер.

— Ти журналіст, — мовив Керн, миючи руки у ванній. — А що ти пишеш?

Тут Берінгер заговорив — наче цілий день був змушений мовчати і лише тепер йому надали таку змогу. Яскраво змалював будинки-коробки — які вони злиденні, жалюгідні, брудні. Сказав, що це не гідно людини — жити в таких коробках.

— Послухавши цю передачу, — сказав він, — слухач або ж буде геть приголомшений, або ж підскочить від обурення. Звісно, краще, якби підскочив.

Керн засміявся, аж ванна загриміла.

— Хлопче, — сказав він — та вони ж усі раді, що хоч це мають. Ти гадаєш, що дуже ім допоможеш, показавши, яке у них задрипане житло?

Раптом Керн замислився.

— Знаєш, що вирішує все... — почав він, усе ще витираючи руки. Берінгер чекав.

— Мабуть, люди звикають до бідності, — сказав Керн. — Не існує такої межі, коли людина неодмінно скаже: «Далі нікуди. Годі!». Такої риски немає. Єдине, що люди можуть — це порозумітися, домовитися про те, як покінчити зі своєю бідністю. А це ще треба організувати. Організація вирішує все.

«Він має на увазі не профспілку, а партію», — подумав Берінгер. Повернулися Рут і Кернова дружина, проте Керн говорив і гово-

рив, дивлячись кудись у простір. Вони стояли біля Керна і намагались не дивитися на нього.

Але Кернова дружина силкувалася перехопити чоловіків погляд, і пальці неспокійно бгали крайчик фартуха.

«Вона розуміє його, — подумав Берінгер. — Вона боїться».

— Ганнесе, — мовила вона. — Ганнесе!

Вона кликала дедалі наполегливіше, і зрештою Керн звів очі.

— Зараз іду, — сказав він засміявшись.

Тут його погляд упав на купу журналів, що їх вони поскладали на порозі ванної, і він раптом весь почервонів. На обкладинці журналу, який лежав зверху, була фотографія голої дівчини.

— А оце, наприклад! — сказав Керн.

— І як вона стоїть! — обурилася Рут.

Несподівано її передався Кернів гнів. Ач, у якій вона позі. Мовляв, як хочете, так і стану. Ось що жінка має робити, аби вам подобатись!

— І цьому теж буде край, — сказав Керн. — Цьому свинству.

Але потім знову засміявся.

— А тепер нам справді треба йти.

— Цікаво, правда ж, — сказав Берінгер уранці, — вийшло з тією голою дівчиною? Як Керна прорвало!

Він стояв на драбині й фарбував стелю у спальні. Поруч Рут простирала вікно.

Він спав, як камінь, повідомив Берінгер за сніданком. Давно вже не було в нього такого сну. А з якою насолодою він оце снідає! І ще він з'їв би зараз купу грейпфрутів, варених яєць, шинки, грінок та мармеладу.

Фарба текла йому по руці й затікала під сорочку, потилиця боліла, не кажучи вже про праву руку й плече, але він насвистував, хоч і фальшивив немилосердно, аж лящало в порожній кімнаті. На вимогу Рут він поскідав з ліжок матраци, щоб вона могла ті ліжка вимити; вона протирала вікна, вішала штори, мила двері, мила й шафи, з яких усе повиймала, щоб переглянути свій гардероб і викинути старе, — не так викинути, власне, як гарненько знову все поскладати. І хай Берінгер нарешті підкладе якісь кілочки, щоб шафи стояли прямо й щоб нарешті зачинялися дверцята.

— Але чого це ти знову почав: «Як Керна прорвало!» — вигукнула Рут. Руки в боки, вона стояла в дверях. Берінгер, у своєму паперовому капелюсі, спантеличено глянув на неї.

— А що таке? — здивувався він.

— То як ви собі уявляєте революцію, ти з твоїм Кацом? — кричала вона. — Як пишний карнавал абощо? Усе торочите про красу, а краса для вас — тільки злягтися з жінкою. Або щось патетичне.

— Уперше чую, щоб ти сказала «злягтися», — мовив Берінгер. Але, побачивши, як між очей у неї зяягла ота її складка, похопився:

— Для мене це може бути й щось інше.

Він ще недофарбував кімнати, а вона вже прийшла з відром, шваброю та ганчіркою і почала збирати газети на підлозі. Коли вони пообідали, він докінчив передпокій, а тоді пов'язав газети в стосики й повідносив їх до підвалу. Адже в двірника має хтось забирати мацулатуру. Потім вони занесли до великої кімнати кушетку й крісла, і тоді Рут зготувала каву.

— Я вже радію тому, що зараз буде, — сказав Берінгер. — Уявляю собі, як розставлятиму книжки. Тепер у мене є своя кімната!

Вони вирішили, що обидва стелажі мають стояти в його кімнатці.

— Але на це мені потрібен час, — сказав Берінгер.

— Головне, що ти не плутатимешся в мене під ногами, — заявила Рут.

Вже аж надвечір він виткнув носа зі своєї комірчини. Оглянув велику кімнату і сказав: «Але ж тут зовсім порожньо!». Та, придивившись, як що стоїть, як стоїть її плетений стілець, а як комод, він похвалив:

— Гарно, дуже гарно.

— А зараз сядьмо й побалакаймо про те, що нам треба, — запропонувала Рут. — Складемо список.

Носячи книжки, Берінгер зробив приголомшливе відкриття. Насправді в нього (коли відкинути непотрібне) не так уже й багато книжок. І майже зовсім нема довідкової літератури — книжок, за якими він міг би щось перевірити.

Вчора, коли Керн та його дружина вже зібралися йти, вони ще раз усе оглянули, і тоді Керн раптом сказав:

— А знаєш що? Я зроблю тобі письмового стола. Стоятиме він отам під вікном. Стільниця — на всю довжину стіни. Дерево я дістану через одного знайомого, дешевше буде. Ліворуч під стільницею зробимо полички для паперу, тут і там прикрутимо дві металеві ніжки, і стіл готовий. Лишиться тільки відшліфувати стільницю й пофарбувати. В понеділок і замовлю. У тебе має бути справжнє робоче місце.

І вже як вони провели його з дружиною до дверей і подякували, Керн сказав:

— Хай вам щастить обом.

Берінгер тішився своєю новою кімнатою. Своїм робочим кабінетом.

— У мене нове відчуття письмового стола, — казав він. — І настірій — просто чудовий.

Та ось одного вечора Рут прийшла, а він лежить у великій кімнаті в кріслі, поклавши ноги на стіл, і про щось міркує, похмуро вступившись у стелю.

— І чого воно так виходить? — пробурчав Берінгер і поплентав до своєї кімнати.

А трохи згодом, за вечерею сказав:

— Дурна історія. Хотів був узяти інтер'ю в Лауфера, у того стиляги. Цілий день згаяв марно.

— То недовго ж воно тривало, твоє нове відчуття письмового стола, — сказала Рут.

Ось як він був змалював їй те своє нове відчуття письмового стола: «Зляжу на стіл, розкину руки, і все одно ні ліворуч, ні праворуч не дістаю до краю».

Треба ж було погладити стіл руками, і лягти на нього головою, і розкласти на ньому всі матеріали, книжки, нотатки, і знову й знову гладити стіл руками, щоб спізнати це відчуття простору, незнаних досі й необмежених можливостей. Тепер можна одночасно працювати над кількома задумами.

Новий письмовий стіл надихає його на нові думки, казав Берінгер. На сміливі думки.

Він призбирав дедалі більше книжок: літературу з питань санасії, про дошкільне виховання, про дитячу злочинність, про поведінку виборців, про закон щодо сприяння міському будівництву... Він давно уже міг би написати ті свої статті для радіо.

Але він ще хотів перечитати газети за ті роки, коли будувалися будинки-коробки. Переглянув фотографії цього району, ще коли він тільки підлягав забудові. Побачив, що раніше тут були садки.

На знімках — вантажні машини. Кущі смородини під колесами. Перекинуті альтанки, яблуні під гусеницями тракторів.

Дедалі частіше Рут увечері ставала на порозі його кімнати й казала:

— Якщо не помиляюся, ти знов нічого не купив.

Досі це було єдине, в чому вона могла покластись на нього. Він завжди купував харчі, навіть тоді, коли в холодильнику було повно. Наче боявся голодної смерті.

— Скільки ж маю я ходити до Кернів позичати.

Коли Берінгер побачив перші знімки району до забудови, будинки-коробки видалися йому не такими вже й безглуздими. Ветхі вільгельмівські фасади, темні задвірки, бруд. Та коли він почав переглядати вирізки з інших, не шпрінгерівських газет, то не раз натрапляв на твердження: вісімдесят відсотків старих будинків мали бути відремонтовані. Почасти на ті кошти, що їх витратили на будинки-коробки.

Тепер там скрізь стояли висотні будівлі: страхові агентства, банки.

Берінгер уже впізнавав чи не всіх мешканців свого будинку, ба навіть декого із сусідніх будинків. Він почав запам'ятовувати обличчя.

— Мабуть, та, з другого поверху, вагітна, — сказав він. — А сьогодні у великому магазині самообслуговування спіймали на крадіжці оту гладуху, що носить капелюха з великими крисами.

Або ж:

— Оце захопив зненацька стару, яка живе під нами. Довелось їй привітатись.

Він вів завзяту боротьбу з обома старими, що жили унизу. Нехай хоча б вітаються з людьми.

— Мій новий письмовий стіл наводить мене на всякі думки, — казав він. — На правильні думки, та аж ніяк не на нові. Виявляється, що мої нові думки — це, власне, не мої думки. Хіба я досі знов про крах Потсдамської угоди чи про те, що означав план Маршалла, що означало заснування Федеративної Республіки або Європейського економічного товариства, надання ФРН збройі і заборона комуністичної партії? Хіба я що знов про класову боротьбу в країні на початку п'ятдесятих років.. Я тільки знов: десь щось перекосилося, щось у нас негаразд. Великі битви відбувалися в моїй голові (або в серці, як казали колись), і я думав, що я борюся. Але боролися інші люди. Як ото глянеш на ляльку-маріонетку, то здається, ніби вона крутить головою сама. Отак було й зі мною.

Сьогодні поговорив з двірником. Який вигляд мають сходи нашого будинку? За що люди платять гроші? Виявляється, раніше він щодня тримтів, чекав, коли його звільнить з роботи. Він і сам не міг би пояснити собі чому. Вважав, що так і має бути. Йому й на думку не спадало, що може бути справедливий закон, який захищав би і його, що він має право на житло, що може якось захищатися...

— Але ж ти не маріонетка, — мовила Рут.

— Я тільки хотів сказати, що наша свідомість відповідала станові західнонімецького робітничого руху, — пояснив Берінгер. — Вона була плутана й неясна так само, як плутані, неясні і стихійні були класові виступи в Федеративній республіці. Я тільки хотів сказати: ми нічого тут не могли вдіяти. Знаєш, я оце перечитав свої давні статті...

Що довше Берінгер дивився з-за свого письмового стола на будинки-коробки, то більше переконувався, що то насправді бараки. Може, й не такі низькі, але й не такі великі, як здавалося йому спочатку. Тиньк уже почав крипитися, фарба на віконних рамках облуплювалась.

«Це таки бараки, — сказав собі Берінгер. — Тільки й того, що поставлені один на один».

Наприкінці тижня знов почалося: раптом здійметься крик на сходах (зебільшого жіночі голоси), грюкнуть двері, галас, потім дитячий плач.

Досі вони вдавали, ніби нічого не чують. А тепер, коли одного разу галас на сходах не припинився зразу, Берінгер зійшов униз. І прієднався до людей, які обступили чоловіка та жінку.

Він скоро збожеволіє, кричав чоловік. Збожеволіє через оцю жінку з її двома дівуллями.

Всі намагалися заспокоїти їх обох, а Берінгер сказав:

— Це з усіма буває. І не ми в цьому винні, а стіни, на яких вони заошадили.

Берінгер повернувся нагору разом із подружжям, що жило навпроти.

«Звідси я бачу, яке воно все фальшиве, — казав собі Берінгер, сидячи за своїм письмовим столом. — Я бачу будинки-блоки, а за ними ледь мріє завод. Але я просто знаю, що то завод, а його треба побачити згори, з повітря. Тільки згори видно, як усе це пов'язане. Темна, масна пляма, а до неї сходяться вулиці й колії — це завод. А навколо нього щось другорядне. Звісно, без колючого дроту, сторожових веж та собак».

Він дивувався: і звідки в нього береться добрий настрій? Навіть видатки за останній час — і ті його не хвилюють. А раніше ж у них було справжнє змагання, хто дужче від цього страждає.

Звичайно ж, він не маріонетка. Дедалі гострішими ставали класові бої у Федеративній республіці. Відповідно загострювалась і свідомість людей — і його свідомість також. Дедалі виразніше проступали обриси фронту, і все гостріше поставало питання: на чий бік стати? Навіть той, хто хотів якось притриматися, мимоволі робив свій вибір, дарма що міг про це й не здогадуватись. Бажання якось притриматися — прикмета буржуазного інтелігента.

Керн дав йому адресу Лауфера, того стиляги-«рокера».

Коли він під дверима назвав прізвище Керна, його негайно впустили. В передпокій хлоп'я років п'яти наїхало йому на ногу своїм триколісним велосипедом («Мануель, нащадок», — пояснила фрау Лауфер), у кухні сімнадцятирічна дівчина прала білизну; Мануель заспівав «Туту!», наслідуючи ріжок (тільки голосніше); фрау Лауфер закричала на Мануеля, щоб припинив наїжджати з розгону на буфет (ляпас, плач); телебачення якраз показувало рекламу, тато Лауфер сказав: «Ходімо до кімнати», — але спершу дівчині довелося прибрati з канапи свою постіль.

То Лауфер ще не прийшов додому.

Лауфери були дуже задоволені своєю квартирою. Усі, в кого Берінгер брав інтер'ю, були задоволені своїми квартирами.

— Вимкни вже той телевізор, — сказав тато Лауфер.

У них було четверо дітей. Старша давно вийшла заміж («бачимося вряди-годи»), і бабуся тоді ще була жива. Її, мовляв, ми не змогли, на жаль, узяти сюди. Знайшли їй місце у притулку для старих. Та вона десь через півроку й померла.

У старому будинку вони жили всі разом. І старша дочка, і бабуся, а поверхом вище жив Курт, Лауферів друг. Усі в тому домі знали одне одного, та й не тільки в домі, а й на всій їхній вулиці.

— До нашої старшої добиратися дві години, — розповідав тато Лауфер. — Вона рідко показується на очі. Та й чого їй до нас їздити? Тут звикаєш ні з ким не знатися.

На цьому розмова й скінчилася. У ту мить з'явився молодий Лауфер, підійшов до столу, за яким вони сиділи, і вимкнув магнітофон.

Вони тільки витрішилися на нього.

Все так само мовчки Лауфер обернувся й пішов до кухні.

Спантеличені батько й мати пішли за ним слідом.

Берінгер спакував свій магнітофон.

В кухні батьки стиха умовляли сина.

— Знаю я цю журналістську братію, — голосно сказав Лауфер, так щоб і Берінгер почув. — Чи він хоч заплатив?

— Звичайно, я заплачу, — сказав Берінгер, заходячи до кухні.

— Лишіть свої гроші собі, — відрубав Лауфер. — Та й розмова затяглася.

У дверях Берінгер сказав:

— Я думав, що як ми знайомі...

— Я вас ніколи не бачив, — відказав Лауфер, тримаючись за ручку дверей і дивлячись Берінгерові в очі.

— Можна, я поясню? — сказав Берінгер. — Я готову радіопередачі про ці будинки-коробки, і я думав...

Лауфер вийшов у передпокій, змусивши вийти й Берінгера.

— А тепер і я скажу, — почав Лауфер. — Тоді, коли побили тут того дідуся, теж приходив один такий із вашої братії. І говорив нам те саме. Але я добре пам'ятаю, що він написав тоді про нас у газеті.

Берінгер шукав слів. Повинні ж бути такі слова, щоб і Лауфер зрозумів, чого він прагне, займаючись отакою роботою. Щоб і Лауфер думав так, як думає він.

Але тільки й сказав:

— Я не з тих. Ми з вами стоімо по один бік.

— Я розумію, — відповів Лауфер. — Цього разу ти напишеш не про стилягу-«рокера». Ти напишеш про робітника...

Рут слушно помітила — недовго тривало відчуття нового письмового стола.

— І не скажеш, що він дурний чи обмежений, — розповідав Берінгер. — Він мав рацію, як ніхто. Але от здибаєш такого — і спробуй-но порозумітися з ним.

Іноді вони з Кернами ходили випити пива до пивниці на розі. Господиня зразу впізнала Берінгера, дарма що він давно не заходив. Вона глянула на нього, тоді пильно подивилася на Рут, на Керна, на його дружину, і знову перевела погляд на Берінгера.

Після дев'ятої тут ставало тихіше, і тільки після десятої виникало пожвавлення, коли в сусідній кімнаті кінчалися збори осередку комуністів.

Щоразу тоді з Керном вітався здаля один худорлявий чоловік, і якось він підійшов до їхнього столика. Керн приніс йому стільця і познайомив його з Рут та Берінгером, сказавши, хто вони такі. Кранц був його товаришем по роботі, Едгар Кранц.

Кранц попросив Берінгера розповісти про його статті для радіо. Може, згодом вони змогли б надрукувати витяги з тих статей у своїй районній газеті.

Він говорив спокійно і водночас переконливо, і Берінгер не сумнівався, що ті статті його й справді цікавлять, проте більше, ніж статті, цікавив його, здавалося, сам Берінгер.

«Вивчає? Ні, це не те слово, — думав Берінгер. — Він дивиться на мене інакше».

Кранц занотував собі, коли буде передача. Він попросить, щоб йому надіслали копію рукопису.

— Власне, будинки-коробки слід змальовувати згори, — сказав Берінгер, — разом із заводом. Будинки-блоки — як табір.

Кранців погляд несподівано втратив свою проникливість. Кранца ніби щось зацікавило за сусіднім столиком, і тільки тоді, коли Берінгер перейшов до магазинів самообслуговування, Кранців погляд знову став проникливий, як і перше.

— Магазинів і церков, — сказав Берінгер, — тут чимало. Але потребу в дитячих садках задоволили лише на третину. Кегельбан є, але нічого такого, де б юнаки та дівчата могли перебути свій вільний час. Парків багато, а от дитячих майданчиків немає. Дітей — повно, і жодного дитячого лікаря.

— А що, — несподівано звернувся Берінгер до Кранца й Керна, — а що, як я спершу покажу рукопис вам, а вже тоді подам на радіо? Такі речі неодмінно треба буде додати.

— Отже, в рукописі їх ще немає, цих речей, — зауважив Кранц. Берінгер раптом збагнув, що, думаючи про будинки-коробки, він не врахував чогось дуже істотного.

Для кого він пише?

Доведеться йому все переписати.

Берінгер довідався, що громадськість уже поставила одну конкретну вимогу. А саме: клуб для молоді і принаймні ще два дитячі садки.

Він зрозумів раптом, де й чим може допомогти. Зрозумів раптом, яка може бути користь і з його передач. Тепер він і Лауферові міг би сказати, чого домагається.

Дивлячись на Керна, Берінгер питав себе: «І як це я чогось від нього навчився? Адже він майже нічого й не сказав».

Кранц був низенький і худорлявий; на довгастому, змарнілому обличчі — дві глибокі складки біля рота. Густе сиве волосся.

Наступного разу Кранц уже без запрошення присунув свого стільця до їхнього столика.

Керн і він усміхнулися один до одного. Здається, в чомусь їм неабияк поталанило. І Берінгер зрозумів, у чому, подивившись туди, куди

ї вони дивилися: між тих, які виходили з сусідньої кімнати, був і Лауфер.

— Твоє здоров'я, Ганнесе, — сказав Кранц до Керна. — Скільки років не було ідалні в нашому цеху, — почав розповідати він, — і два місяці тому наша група — нас троє — організувала виступ. Товариші нас підтримали, і за місяць ми вже мали ідалню — маленький дерев'яний барак, який стоятиме, поки до душових прибудують справжню ідалню. І що ж: одного дня приходить до Ганнеса отой хлопець, Лауфер. У нас була якраз обідня перерва. Лауфер сідає біля Ганнеса, менться, а тоді нарешті й каже: «Я ж знаю, чого ви хочете, ви — комуністи».

Ганнес глянув на нього й відповідає: «То й добре».

Пішов хлопець. Але наступного дня знову приходить.

«Ви мене не одурите», — каже.

«Та де вже», — відповідає Ганнес.

Лауферові приятелі сиділи в другому кінці бараку. Щоразу йому доводилося переходити весь барак, щоб добутися до нас.

«Невже, щоб домогтися отакої халабуди, треба неодмінно бути комуністом?» — каже Лауфер.

А Ганнес: «Але ж досі тут не було навіть халабуди, чи не так?»

Увечері хлопець, наче випадково, якраз у кінці зміни перестрів Ганнеса. Він-бо вважав Ганнеса за одного з нас, розумієте. Хлопець думав, що Ганнес — член партії. А двоє інших членів нашого осередку тим часом стривожилися. Мовляв, не можна полишати на Ганнеса таких речей. Адже він не в партії.

А я кажу: «Полишіть це на Ганнеса. Я його знаю. Зрештою, він був партійцем. Він не підведе».

Керн засміявся.

— Наступного дня йдемо ми з Ганнесом з роботи, і хлопець знову біля нас.

«Верзете ви казна-що», — сказав і хотів утекти.

«Що ти сказав?» — питає Ганнес і хап його за рукав.

Хлопець налякався, думає, Ганнес розсердився.

«Я тільки хотів сказати, — каже він, — що все це ні до чого».

А Ганнес: «Що ні до чого?»

«Вам цього ніколи не зробити», — каже хлопець.

«Чого нам не зробити?» — питає Ганнес.

«Вони ж вас на порох зітрутъ. Вони ж роблять з'юми усе, що хочуть».

«Ну, — каже Ганнес, — ходімо тепер вип'ємо пивця. Щось мене аж пече».

Керн сміявся. Берінгер і Кранц теж сміялись і дивилися на Керна.

«А цікаво, — подумав Берінгер. — Він як запрошує нас пити пиво, то неодмінно в четвер. І щоразу веде до цієї пивниці. Щоразу, коли тут збори партійного осередку, Керн хоче випити пива».

У суботу вранці Берінгер пішов до «Карштадта»¹. Кранц розповідав щось про інформаційний стенд, який хотіла зробити їхня група.

«Щось вони не надто пунктуальні», — подумав Берінгер. Але тут таки побачив їх — вони саме виходили з-за рогу. Мимоволі він удав, ніби розглядає щось у вітрині.

¹ Магазин концерну «Карштадт».

Якимось наче дишлем вони штовхали перед собою щось схоже на великий червоний ящик із сигарами, і воно котилося на двох велосипедних колесах. Було їх п'ятеро чи шестеро. «Багато дівчат», — подумав Берінгер.

Вони зупинилися біля входу до «Карштадта», опустили з-під ящика чотири підпірки, і тепер ящик стояв. Потім підняли кришку, опустили передню стінку, і з ящика зробився стіл, закладений книжками й газетами. Одна дівчина поставила бетонну ніжку, вставила в ту ніжку парасолю, розкрила її, і готове було те, що Кранц назвав «нашим інформаційним стендом». Троє розійшлися по інших кутках перехрестя, кожне з пакою газет під пахвою.

«Унзере цайт» — газета Комуністичної партії Німеччини.

Та аж тоді, коли люди почали підходити до того візка й гортати брошури та книжки, Берінгер і собі підступив ближче. Купив газету, як ото платять за вхід, поставив своє прізвище в списку під вимогою ратифікувати Московську та Варшавську угоди, і тільки тоді почав спокійно розглядати, що вони мають.

— Котіться-но звідси! — кинув якийсь перехожий.

Берінгер купив «Тези Дюссельдорфського з'їзду» і «Статут».

Пішли чутки, розповідав Кранц, що на їхньому заводі звільнитимуть робітників. Будуть масові звільнення. Говорять також про неповний робочий день.

— Чого ти все ношишся зі своїм Керном, — сказала якось Рут. — Зі своїм шануваним робітником.

«Мабуть, це правда, — подумав Берінгер, несучи свій рукопис Кернові. — Навіть слово влучне знайшлося».

Цього разу відчинив юму Керн, але якось дуже поквапно. «Пролеткульт, — подумав Берінгер, ідучи за ним до кімнати. — Ось те слово, яке найкраще характеризує його».

У Кернів були гості. На дивані сидів Кранц.

Берінгер пригадав, який він був спантеличений, коли Керн сказав юму, що працює токарем. Берінгер мав його за службовця.

І все таки в ньому було щось таке, що змушувало людей дивитися юму вслід. Коли Берінгер ще не знав Кернів, якось він стояв у підвальні з двірником, і саме зайдла Кернова дружина. Їй треба було викинути сміття в бочку, і вона мусила пройти повз них. Вони обернулись і дивилися на неї, і коли їй лишилося до них кілька кроків, двірник сказав, усе дивлячись їй в обличчя: «Тут, унизу, всякого набачишся».

Заклавши руки в кишені штанів, випнувши живота, він провів її поглядом.

— То як у нас сьогодні? — гукнув їй навздогін. А коли вона пішла, знов обернувшись до Берінгера: — Ну як, і досі скарги на тих, що над вами?

— Я вас не розумію, — сказав Берінгер.

— Ну, Керни вам уже, певно, добряче набридли.

— Що ви цим хочете сказати?

— Та нічого. — І повторив, посміхаючись і дивлячись на нього невимовно пронизливим поглядом: — Та нічого.

А коли Берінгер під дверима Лауферів назвав Кернове прізвище, його негайно впустили...

Вже на порозі Берінгер помітив: у Кернів щось перемінилося. А коли зайшов до кімнати, це враження ще посилилось, і не тільки тому, що там сидів Кранц. Керн був якийсь підтягнутий — таким його Берінгер досі не бачив. Приязно, але квапливо він попросив Берінгера сісти і заперечно хитнув головою, коли Берінгер хотів одразу піти. З тим рукописом у руці Берінгер раптом здався сам собі смішним. Він не зінав, де подіти рукопис, і коли Керн присунув йому стільця, зараз же й сів.

Кернова дружина сиділа на бильці крісла і, дивлячись кудись перед себе, бгала мокру хустинку.

— Ми вже готові, — сказав Керн.

І, знову вертаючись до перерваної розмови, сказав дружині:

— Це вже не чутки, це майже напевне. І йдеться щонайменше про двісті робітників.

Таким Берінгер ще не бачив Керна. Перед ним був зовсім інший чоловік.

Він згадав, як Рут назвала Керна «шанованим робітником». «Ти гадаеш, він тобі каже, що думає?» — спитала якось вона. Схожа підо-зра виникла й у Берінгера, бо він сказав собі: «Зрештою, хіба це вихід для робітника — шукати дружби з таким, як я?» Щось тут було не так.

Після восьмої публіка в пивниці мінялася. Тоді вже не робітники з будівництва сиділи за столиками, а поштові працівники, аптекарі та

службовці з дружинами. По двоє чи по четверо. Але здебільшого по двоє.

«Дивна, мабуть, ми компанія, як подивитися збоку, — думав він останнім часом, сидячи з Кернами в тій пивниці. — Керн теж повинен це бачити».

Навіть про ухвалені недавно заборони на професії неможливо було говорити з Керном. Тоді Берінгер заводив мову про рішення прем'єр-міністра. Керн ухилявся і від цієї теми. Сказати щиро, останнім часом йому почало бракувати тем для розмови.

Але тепер Берінгерові здалося, що Керн таки заговорив. Що нарешті він почав говорити.

Певне, і його дружина, і Кранц були тієї самої думки, що й Керн, бо жодне не відповіло йому. А тоді, все так само дивлячись перед себе і так само бгаючи хустинку, озвалася Кернова дружина.

— Ми, — почала вона, — тоді думали: «Хай-но скінчиться війна. Хай-но поборемо фашистів. Отоді ми досягнемо мети, отоді настане наш час». Але це настав не наш час, це настав час інших.

У сорок п'ятому, коли я зустріла тебе на вокзалі і ми йшли додому, я тоді сказала: «От тепер ми будемо потрібні. Тепер візьмемось до роботи. Тепер почнемо будувати».

Ато ж, я це казала. Проте дуже скоро стало видно те, чого ви ніяк не хотіли бачити; стало видно, що все йде назад, крок за кроком. Що все давно вирішила таємна змова. Знов виринули колишні наці, підприємства не було націоналізовано, а соціал-демократи уже вкотре нічого не мали проти. Та вам здавалося, ніби все йде вперед. Я ж добре бачила, що насувається. Бачила заборону партії, бачила шпигів, бачила дозволи на побачення, бачила передачі, бачила сторожу, бачила наше порожнє помешкання, стіну, на яку мені доведеться дивитися вечорами. Уже вкотре...

— Слухай, Гелло, — сказав Керн, — вони збираються викинути на вулицю двісті моїх товаришів. І мене серед них.

Коли Кранц розповідав, як Керн агітував того хлопця, і вони сміялись і дивилися на Керна, тоді Берінгер почувався трохи ніби стороннім. Так наче він там був чужий. Так наче Керн щось приховав від нього. Але тепер, дарма що він тільки слухав, Берінгер усе-таки не почував себе стороннім. Хоча раптом Керн здався йому чужим. Проте несподівано він злагнув, що й він Кернові здається не таким, як самому собі. І все-таки він не почував себе відрізаним від товариства.

— Гелло, — сказав Керн, — серед тих двохсот, яких збираються викинути, буду і я. Де я тоді ще знайду роботу в моєму віці? Рівноцінну роботу! Для них я — брухт, якого вони хочуть позбутися. Війна тоді скінчилася, але не скінчилася війна проти нас. Бо чим була та війна? Спершу війною проти німецьких робітників. Потім проти польських, французьких, прости радянських робітників. І вона досі триває. Там, на Сході, наш час настав. А тут війна проти нас триває.

— Ти пам'ятаєш, — спітала Гелла, — як за нацистів ми організували співочий гурток, щоб мати змогу зустрічатися? — Вона усміхнулась. — А ми ж зовсім не вміли співати. Та довелося нам учитися співати, щоб хоч трохи було схоже на правду. — А тоді, знову посмутнівши, сказала: — Коли ми недавно ховали Августа, скільки нас було там, на похороні? Скільки нас лишилося? Скільки років просиділи по в'язницях та концтаборах ті, хто стояв довкола Августової могили? Хто з них ще працездатний?

— Гелло, молоді люди, що тепер приходять, ще зовсім зелені, — сказав Керн. — А приходить їх більше й більше. Без ніякого досвіду. Не можу ж я сісти, згорнувши руки, та дивитися.

— Часом я спостерігаю за ними, коли буваю біля «Карштадта», — сказала Гелла. — Такі вони молоді. І завзяті.

Керн увесь час був дуже похмурий, ніби сердився на самого себе. Але від якоїсь миті він почав ясніти на виду; здавалося, він знов, що зараз буде сміяться.

— Знаєш, — звернувся він до Берінгера, — була колись одна товаришка, що полюбляла носити рясні спідниці. Якось у січні тридцять дев'ятого зійшов з рейок товарний поїзд з обладнанням для підводних човнів, і заарештували вже одинадцяте керівництво парторганізації нашого кварталу. Аж раптом у порту знову листівки! Називалися вони «листи Штертебекера», і всі дивувалися: як ті листівки опинилися в порту? Тоді шукали скрізь, тільки під деякими спідницями не шукали.

— Розповсюджувати листівки чи ще там щось я завжди вміла, — тихо сказала Гелла. І раптом зашарілася.

— Ну що ж, — сказав Кранц, бо ж і Кранц був тут. Він налив Кернові, налив собі, але потім його рука з пляшкою житньої зависла в повітрі. Він глянув на стіл перед Берінгером, тоді на Берінгера, а тоді на Керна. — У нього ж нема чарки, — сказав Кранц.

— Як? — вигукнув Керн. — У нього нема чарки? Ти оце стільки сидиш і нічого не п'еш?

— Ет, пусте, — замахав руками Берінгер.

— Сиди тихо, — наказав Керн, підводячись.

— Гаразд, — сказав Берінгер, намагаючись твердо тримати чарку в руці, поки Кранц наливав їйому житньої.

А Керн поставив перед ним склянку пива.

— Ну що ж, — знову мовив Кранц.

— А Гелла що п'є? — спитав Берінгер.

— А їй правда, — похолився Кранц, — сьогодні вона повинна випити з нами!

Утрьох вони почали її умовляти, Берінгер навіть спробував підсунути їй свою чарку з житньою, та аж тоді, коли Керн приніс чисту чарку й налив, аж тоді вона погодилася. Цей її сміливий вчинок чоловіки привітали веселим галасом, а вона взяла чарку так обережно, наче боялася врізати пальця. Здригаючись від жаху, понюхала горілку і тільки тоді сказала: «Будьмо здорові», — і з заплющеними очима ковтнула крапельку.

Чоловіки аж забули про свої чарки — так вона скривилася, так їй запекло.

— Швидко, запити, — насилу вимовила вона, і Берінгер віддав їй своє пиво.

Тепер нарешті їй вони могли випити.

Чутки не спростовувались. Навпаки, тепер уже казали, ніби звільнюватимуть понад триста робітників.

«А чом би їй не спробувати? — подумав Берінгер. — Я маю посвідчення журналіста, пишу про будинки-блоки, то можу написати їй про їхній завод. Прийду, начебто від якоїсь газети. Може, хтось і вибовкає».

Він зателефонував, і референт з питань преси записав його на наступний ранок, а коли він прийшов наступного ранку, вахтер був уже в курсі справи й набрав якийсь номер. Берінгер не встиг пояснити, хто він. Ще й не зв'язавшись, вахтер сказав: «Одна з наших вас проведе, — а зв'язавшись, тільки й повідомив: — Той пан із газети».

«Еге, — подумав собі Берінгер, — таки є дичина в кущах».

У ліфті дівчина, що його зустріла, натисла п'яту кнопку з дев'ятої. Перше ніж це зробити, вона окинула Берінгера поглядом з голови до ніг. Більш вона на нього не дивилася.

Його завели до порожньої кімнати (нічим не прикриті батареї опалення, схожий на нирку стіл перед набором шаф з універсального магазину — рекламний товар середньої якості, — тека реєстрації на стіні). Берінгер чекав. Спершу він був подумав, що референт з питань преси хоче повелітись. Але виявилося, річ була не в тім.

Люди заходили й виходили, двічі в сусідній кімнаті дзвонив телефон, а тоді вернулась дівчина і сказала:

— Вас прийме особисто наш директор.

Директора звали Якобі. Тепер у ліфті вона натиснула дев'яту, навишу кнопку і вже усміхнулась. Потім вони обое задивились на її туфлі.

Чи були ті чутки правдиві, Берінгер так і не довідався. Тільки його, що йому особисто вручили стандартну теку з матеріалами для преси. Але з таким самим успіхом її могли б переслати й поштою.

Звісно, він не сподівався, що йому зараз-таки й розкажуть про пілановані звільнення. Запитання треба було ставити прямо, зрештою Берінгер і запитав, щоправда, ніби мимохідь. Але, вже опинившись надворі, Берінгер ніяк не міг збагнути, як це йому було потрібно стільки часу, щоб поставити те запитання, та ще й у якусь хвилину воно йому навіть не здалося таким важливим.

Сиділося йому дуже зручно в одному з тих просторих, обтягнених м'якою чорною шкірою крісл, в одному з тих крісл, у якому нібито й не лежиш, але, знов-таки, й не сидиш. Ти розслаблюєшся, але все бачиш. Поза, в якій просто неможливо не навернутись до розуму.

Ні, Берінгер свого запитання не забув. Не в тім річ. «Джин і тонік, — сказав він, коли Якобі спітав, що він питиме. — *Gin and tonic*, якщо маєте», — і Якобі покликав секретарку. Тá все їм принесла, поки вони сиділи у своїх кріслах, а потім мимохідь поклала перед Берінгером теку з матеріалами для преси.

Тут, нагорі, усі з усіма були такі, взаєморозуміння — просто незрівнянне. Тож Берінгер зовсім і не здивувався, що секретарка Якобі чекала на нього, що вона вийшла йому назустріч. Його передано з рук до рук, так би мовити, на льоту, і він, не вагаючись, поперед секретарки зайшов до робочого кабінету Якобі, нетерпляче сів, а'коли вона попросила його хвилиночку почекати, приязно усміхнувся — приязно, хоч і стримано.

Темний полиск дерева, скло, чорна шкіра, майже біла, кремового відтінку, килимова доріжка, квіти, дві старовинні гравюри, на яких були зображені чистокровні англійські скакуни. В широкому, на всю стіну, вікні — дуже багато неба, і тільки ген у далині малесенькі будинки-коробки. І тиша. Глибока самовдоволена тиша.

Не придивляючись ні до чого, мовби неуважливо, знічев'я, Берінгер охопив усе те двома швидкими й чіпкими поглядами, так ніби уже бачив не один такий кабінет, і коли зайшов Якобі, він стояв біля вікна

— руки в кишенях штанів, спиною до кімнати — і дивився вниз на дахи цехів. Тобто не витріщався на обстановку, ніби підраховуючи, скільки ж усе це коштує.

Розмовляти з Якобі було вельми приємно і, як уже сказано, сиділося їм дуже зручно. Якобі, мовляв, зазирнув сюди лише на хвилину. Рухи його були діловиті, швидкі, точні, але вільні. Він був вищий за Берінгера, років йому було десь під сорок. У старших класах він, певно, веслував, студентом грав у теніс, а тепер, мабуть, захоплюється кінним спортом. Він носив жилет, і його темний костюм підкреслював, які в нього, порівняно з плечима, вузькі стегна.

Коли Якобі зайшов, Берінгер обернувся, але без поспіху. Впевнено, ніби нарешті вони могли взятися до діла, обидва рушили один одному назустріч. Кожен ступив кілька кроків.

— Ох, ця преса, — кинув Якобі, недбало простягаючи руку (недба-ло її й потиснуто), — ця лиха преса. Добриден, пане Берінгер. Ці про-нози...

Сміючись, плюхнулися вони в крісла.

— Все щось розкопуєте, викриваєте...

У ту мить, коли вони з простягненими руками рушили один одному назустріч, Якобі кинув на Берінгера погляд — дуже швидкий, холодний і допитливий погляд, але тривало те лише мить. Потім вони усміхнулись один одному.

Атож, вони посміялися, але одразу й споважніли. Берінгер і не доторкнувся до тієї теки з матеріалами для преси, яка лежала перед ним. У таку хвилину ці речі нічого не важили. Іх просто ніхто не помічав.

Тільки опинившись за ворітми заводу, Берінгер подумав, що, власне, говорив сам Якобі. А в нього ж весь той час було відчуття, ніби й він розмовляє. Ніби то була й справді розмова.

Власне, Якобі один раз таки розкрив свої карти, таки сказав, як воно є. Цебто заговорив з Берінгером як чоловік із чоловіком. Ні, той не забув свого запитання. Зовсім ні. Але раптом у нього виникло відчуття, ніби те його запитання геть недоречне. Поставити таке наївне — ні, гірше! — нерозумне запитання означало б, що він не думав разом з Якобі, що він показав себе негідним виявленої йому довіри. Це означало б розчарувати Якобі.

Адже чого прагне Якобі? Заради чого він оце говорить, заради чого працює, заради чого виснажується? Аж ніяк не заради самого себе. Ні, заради того, щоб переміг, щоб запанував розум. Простий людський здоровий глузд.

«Чому ж ти не запитуєш? — картав себе подумки Берінгер. — Чому не запитуєш, що буде з двома чи трьома сотнями тих людей?»

— Якби ж то ми могли робити те, що хочемо, — говорив Якобі, легенько б'ючи пучками об пучки. — Я ось що вам хочу сказати: ми люди маленькі. Ми тяжко працюємо. І вболіваємо не за себе. Ми вболіваємо за ділові рішення, за знання діла, розуміння діла. За діло ми вболіваємо. Ви розумієте, що я маю на думці, — вів далі Якобі. — Ви ж газетяр. Ви знаєте, як це правильно висловити. Прикрасьте, про мене, якими хочете словами. Ви ж розумієте. Розцяцькуйте...

Коли Берінгер ще чекав, стоячи біля вікна, раптом із сусідньої кімнати до нього долинув голос Якобі:

— Шо, писака вже тут? Ні, краще я його візьму на себе. Так буде певніше. Півгодинки, а тоді скажете: «Нарада» або щось таке. Та ви знаєте.

Секретарка забула зачинити двері.

Раптом Берінгер завважив, що пальці його вчепилися в бильця крісла. То пробудився гнів, давній, пекучий гнів, що довгі роки визрівав у ньому.

Ще як він працював у газеті, раз вийшла у нього сварка із складальником ручного набору. Коли довелося втретє перебирати заголовок для рубрики, складальник несподівано розкривався. В цеху було гамірно, але верстальники попідводили голови над набірними дошками, складальники на лінотипах нашорошили вуха, редактори почали поглядати на них. (Робітники працювали в халатах, редактори забігали сюди без піджака, в сорочках.) Складальник не заспокоювався, і тоді до них підійшов Мельцер, начальник цеху.

Разом вони спробували вгамувати того чолов'ягу. Берінгер перепросив його, взяв два перші виправлення на свою відповідальність, пояснив, чому виникла потреба в третьому (Гаккер скоротив йому саме той абзац, з якого було взято заголовок), але нічого не допомагало.

— Я ж не ідіот, я ж не машина! — кричав складальник. — І чого взагалі варта моя робота?

Берінгер зрозумів раптом, що обурюється той слушно.

Тоді Мельцер спробував зайти з іншого боку.

— Але ж вам має бути байдуже, що ви набираєте — аби платили за роботу.

Що більше кричав складальник, то спокійніше тримались вони. І тоді Берінгер раптом збагнув: цей чоловік обурюється вже не проти виправлень, його розсердило те, як вони з ним розмовляють.

Адже вони стояли біля того складальника дуже спокійно. З почуттям власної переваги, як ті люди, що, подаючи поліцейському своє посвідчення водія із згорнутою купюрою всередині, кажуть: «Слухайте, вахмістре, що там скоїлося попереду?»; як люди, що обходяться з поліцейськими, наче зі слугами, що підморгують регулювальнику, що ніколи не посидять у приймальні лікаря, що на батьківських зборах питаютъ класного керівника, який у нього стаж, що кажуть страховому агентству: «Я хотів би поговорити з вашим начальством»; що кажуть: «Робітникам ведеться надто добре»; що кажуть: «Хай там як, а на це треба Гітлера»; що кажуть: «Оце ми збудували і не дозволимо, щоб нам його зруйнували»; що кажуть: «Наша держава»; що кажуть: «Коли вже наш робітник візьметься за розум!»

Довелося їм таки поморочитися з тим складальником — вже вони й схилялися до нього, й зазирали йому в очі, і все говорили та говорили, говорили неквапно, переконливо і спокійно. Щоб він їх правильно зrozумів. Та напутти його було неможливо.

А через якийсь час точнісінько так само говорили вже з Берінгером, коли Фріц сказав йому, що в газеті немає місця для його статті про шаха.

Опісля він знову лежав на своєму ліжку, як і тоді, коли сталася ота сутичка з його викладачем та Бауером, чи Брауером, і наступного дня під дверима стояла мати. Знову й знову повторював він собі слова, які кинув тому Фріцові в обличчя: що це означає співучасть у вбивстві, що йдеться не про технічну проблему, а про політику, не про здоровий глузд, а про силу. Але раптом він зрозумів, що всього цього замало, щоб пояснити, чому він отак лежить на ліжку. Що цим не пояснити його люті, його гніву.

Він знов, що його стаття не відповідає лінії газети. Знов, що матиме через неї прикроці. А чи не тому й написав він ту статтю? Чи не шукав формального приводу для сутички? Адже, нещиро твердячи, що це, мовляв, чисто технічна проблема, той Фріц пробував перекинуті до нього якийсь місток.

Звісно, Фріц не казав: «Вам має бути байдуже, як ми використовуємо вашу роботу, поки ми вам її оплачуємо». Ні, він просто вимагав послуху. Берінгер мав бути слухняний. Саме це обурило й того складальника.

Саме з ним після того випадку Берінгер найохочіше працював. Йому було п'ятдесят, звали його Лаутервайн; зношений, виснажений уже чоловік, з очима заляканого собаки, вдячний, що його ще терплять...

Берінгер подумав про тих, що працюють зараз унизу, про робітників у цехах, і тоді нарешті поставив своє запитання. Перебив Якобі на півслові.

Той затнувся, очі його ледь звузилися.

— Які тільки чутки не виникають у вбиральнях,— сказав він, підважачись.— А зараз мені пора на нараду.

Він так підвівся, наче скинув із себе щось огидне й слизьке.

Берінгер спітав себе, чи зможе він ще коли-небудь прийти сюди. Він бачив цю кімнату, відчував, яка м'яка доріжка під ногами, яке зручне крісло, яке широке вікно, який широкий отой стіл, накритий склом. Тут кожна річ мовби виставляла себе напоказ, пропонувала себе, зваблювала, була на одну крихту більша, ніж мала бути насправді...

Звісно, він міг би ще прийти сюди. І навіть не довелося б зрікатися слова «соціалізм». Тільки, залежно від обставин, треба було б вимагати будь-якого іншого соціалізму,— тільки не того, який уже є.

— Знаєте такого доктора Мартіна? — спітав його Якобі.— Сидить там у вас на радіо, мій друг. Не знаєте? Ну, та байдуже.

То була погроза. І водночас пропозиція.

— Але ж гарна вродить цього року картопля,— сказав Отто.

«Вона вже гарна,— подумав Берінгер.— Он яка пишна серед нагідок, гвоздик та жовтофіолі».

Отто не терпів пустки. Де було яке вільне місце, там неодмінно мало щось рости. Картопля в нього була обсаджена квітами, поміж троянд росла качанна салата. Та й будь-яка рослина, що надумала б пустити тут корінці, могла не боятись Отто: чи то зухвалий пагін бузку серед бобів, чи метровий будяк біля теплиці, чи два соняшники, біля яких стежці довелося зробити крутий поворот.

Трохи безладний був горід в Отто. Але що йому було робити, коли лишалося якраз одинадцять пагінців салати, і до чого йому були розумні поради дружини, коли потрапив до рук пакетик із насінням вики? Він не розумів, чого йому втручатися з серпом до кропиви, яка розрослася в затінку під кущем бузини, серед гнилих дощок та тичок, по яких вилися боби; Отто не терпів слова «бур'ян». Але хай там що, а Отто таки досягав неабияких успіхів.

— Кращої картоплі я в житті не бачив,— сказав Берінгер. І додав: — Цілком серйозно.

Із клубка зморщок, за яким десь хovalisя очі Отто, пробився швидкий і лукавий погляд. Тоді Отто зашкутильгав далі. Одна нога в нього не згиналає ще від часів штрафної роти. Він був один із найстарших у партійному осередку кварталу, а тут — стеріг дров'яний склад.

Його город був тим кутком території складу, зайняти який фірмі було поки що не так просто. Для цього довелося б засипати дві вугільні ями та ще й спилити три могутні дуби. І виплекана Отто зелень буяла собі навколо зруйнованих стін та фундаментів, збігаючи аж до каналу. Ліворуч до городу Отто прилягала територія верфі, праворуч — дров'яний склад. Навпроти лежав відкритий басейн «Латтенкамп».

Під дубом, біля води, за великим круглим столом із грубих дощок сиділи решта людей: троє з партсередку кварталу і п'ятеро із заводського осередку. Обговорювали акцію з розповсюдженням листівок на заводі. Що скаже дирекція з приводу чуток про масові звільнення?

Було це в неділю пополудні. Гарнішої неділі, сказав Берінгер, він не пригадує за багато років.

А що він ніяк не міг нахвалитися гарною погодою, то Рут не втерпіла: мовляв, як вона пригадує, не така уже й гарна була погода тієї неділі. Коли вона не помиляється, то було хмарно і майже холодно.

Та Берінгер правив своєї: ні, погода була просто чудова.

А взагалі він завжди був байдужий до погоди. Його цікавило тільки, піддягати йому пуловер чи ні.

Що ж він називає гарною погодою?

Та все: сонце, прозоре повітря, хмари, паюші трав'янок, запах дерева і смоли, таке велике листя цвітної капусти, пиво...

— Ага,— сказала Рут.

Бо й справді, давно вже так не смакувало йому пиво, як тоді. Аж тепер він знайшов місце, де йому найкраще буде відпочивати у відпустці: город Отто.

То Керн узяв Берінгера з собою до Отто. «Ти міг би допомогти нам»,— сказав Керн. Відколи Керн знову вступив до партії, йому ніколи було спокійно випити кухоль пива. Він працював також у партгрупі кварталу; отак Берінгер і потрапив на збори партсередку.

Наступного дня Рут поцікавилась, як же воно було.

— Чи ти мене не почув? Може, мені говорити голосніше?

— Та чого ж,— пробурчав Берінгер, але більш не сказав нічого. А тоді раптом: — У них там головує жінка.

— Ну то й що? — сказала Рут.

— Та я нічого такого не хочу сказати,— мовив Берінгер.— Просто — як би це сказати? — вона була така мила. А звати її Еріка. І всі вони там були дуже милі,— похмуро додав Берінгер.

Очевидно, він сподівався побачити гурт людей, які вимахують куляками, вузлувати руки, виснажені обличчя — отже, буйних і палкіх революціонерів. Але то були все звичайні люди, яких щодня зустрічаєш на вулиці або в пивниці, і зовні вони нічим не примітні: молоді робітники або студенти, прибиральниці або вчительки, продавці чи поденники.

Був у них там іще один, годинникар-заїка,— то він змайстрував книжковий язок.

Так чи так, а організаційна частина тяглася надто довго, подумав згодом Берінгер. Кінця їй не було. Аж поки нарешті вони перейшли до діла.

Ділом для нього була дискусія, чому за капіталізму бувають кризи. Чому таке відбувається закономірно.

— Ні, все було правильно сказано,— визнав він,— усе було слушне.

— То в чім же річ? — спитала Рут.— А ти сам не спромігся на слово?

Він хотів добре підготуватися до обговорення акції, яке мало відбутися на городі Отто. Навіть приніс власний проект листівки.

«Робітник почувається самим собою тільки поза роботою. Він удома, коли не працює, а коли працює, він — не вдома».

Так він уявляв собі початок листівки.

Вони дивилися на нього без ентузіазму, а потім так зареготали, аж неподалік, на складі, залопотіла крильма і хмарою знялася в повітря зграя голубів. Сміялися довго, а тоді нарешті повернулися до обговорення, і коли Керн склав докупи все, що мало бути в листівці, Отто доторкнувся рукою до Берінгерового плеча: «Ходімо, я покажу тобі свій городець»...

— Ми теж були там,— сказав Берінгер, коли Ренн якось згадав Бретань. Та коли Ренн спитав, де саме, довелося Берінгерові принести карту.

Дінан, Трег'є, Қарантек, Ландерно, Карнак, Кіберон — і це скрізь тут уже побував Берінгер?

Наступного дня Рут мусила розшукувати листівки, які вона там скрізь купувала. Оскільки Берінгер нікуди не хотів брати з собою фотопаратор і умовити його їй ні разу не пощастило, Рут доводилося скрізь купувати листівки.

Безлюдна, курна сільська вулиця, полуднева спекота, високий, до пояса, верес навколо розверненого вибухом німецького бункера за сто метрів від моря, маленька затока і ще те, як він не міг відкрити бак,— більш нічого Берінгер не міг пригадати.

На книжковій полиці в нього лежав камінець. Той камінець мав нагадувати йому про щось важливе. Та про що саме — Берінгер забув. А камінець так і лежав собі на полиці.

Ренн, звісно, перед мандрівкою читав літературу. І він не чекав, поки його знайде якася цікава людина. Він сам ішов до людей і розпитував про їхнє життя. І не тільки розпитував, а й жив з ними їхнім життям. І тепер міг розповідати про виходи в море з рибалками, про густий туман удосвіта, коли за п'ять метрів нічого не видно, коли вода чорна, мов нафта, а потім сонце пробивається крізь туман, і плещеться риба в сітях. Розповідав і про те, що сталося в брестських казармах.

Для нього усе це було дуже просто.

До партії він вступив, коли вийшли заборони на професії. «Тільки так можна знищити ті заборони», — казав він.

Він був великий колекціонер та архіваріус. Його спеціальна галузь було раннє Відродження. Він збирав усе, що так чи так стосувалося тієї доби. Қурйози теж. «Таж твоїй роботі кінця-краю немає», — сказав йому Берінгер, коли якось увечері стояв у кабінеті Ренна поміж заставлених книжками стін. Ренн, маленький, весь мовби скручений з дроту, здивгнув плечима. «Але це дає мені втіху», — відказав він. Йому вже писали історики мистецтва та соціологи; вони позичали в нього рідкісні публікації. А почав він зовсім недавно...

«Ти можеш нам допомогти», — сказав Қерн, коли покликав Берінгера з собою до Отто на город. «Цікаво, хто тут кому допоміг», — питав сам себе Берінгер. Навчаючись, як треба робити листівку, навчаючись починати від найпростішого, Берінгер краще зрозумів і тих симпатичних людей із партосередку кварталу. Побачив і те, чого досі в них не помічав. Хто продає «Унзере цайт» наступної суботи, хто розклеє плашки з протестами проти підвищення вартості проїзду в міському транспорті,

хто вивозить щити з гаслами, хто забирає з друкарні газету іхнього осередку — усе це вони чітко знали наперед. Вони були не тільки симпатичні, а й завзяті. Їх ніхто не зіб'є з пуття, ніхто не умовить «облишити цю дріб'язкову метушню».

«Треба починати, — подумав Берінгер, стоячи біля Отто. — Тут і тепер».

Берінгер спробував полічити, як часто він міняв помешкання, а в помешканнях — дівчат. І то спокійно, мало не байдуже. Йому здавалося, ніби в світі нічого не відбувається. Але він жив так, наче за півгодини всьому настане край.

Сидячи біля Отто і запам'ятовуючи, що треба робити, що має бути в листівці, хто має гарно переписати її, хто — надруковувати, хто розповсюдить, як і що має подавати заводська газета, а що — районна, як будуть сформульовані подальші вимоги,— він збагнув раптом, що в нього є час.

Усе це була робота — чітко визначена, дбайливо розподілена — робота, яку треба робити.

Коли він виступав, Керн підморгував йому і дивився на нього, та Берінгер знов, що їх може єднати тільки одне — оця робота.

Він тримався біля Отто, і той пояснював йому те, чого він не розумів одразу. Тут, навіть постарівши, людина лишалась у лавах. Постаріти тут означало порозумнішати і набратися досвіду.

Згодом прийшов один із фотоапаратом — для плаката йому були потрібні голови.

— Ану, станьте отут! — гукнув він і махнув рукою Берінгерові.— Щільніше, щільніше, — просив він.

— Кого це ти привів? — питали вони Керна, очима показуючи на Берінгера.

— Йому ще треба трошки підучитись,— сказав Керн. Він подивився на Берінгера, який саме стояв біля Отто, й усміхнувся самими кутиками очей.

Дві чи три пропозиції до тексту листівки зробив і Берінгер. Одну навіть прийняли, і йому того цілком вистачило — отже, й він став у пригоді.

Якось, у тридцять п'яте муни чи в тридцять шостому, розповідав Отто, до нього подзвонили вночі. Він уже подумав був, що то приїхало по нього гестапо і він пропав, та коли відчинив двері, то побачив парочку. Щоразу, як хлопець цілував дівчину, вона відхилялась і злягала плечем на кнопку дзвінка.

Крізь листя біліли стоси дощок. До них у затінок долинав дух жиці. Гарне й прохолодне листя цвітної капусти, крихкі й ніжні головки салати. Отто нарізав Берінгерові букетик трав'янок. «І два-три стебельця жовтофіолі, якщо можна», — попросив Берінгер.

Обриси човнів неподалік, дитячий галас із басейну. Розгонистими спокійними рухами весел якийсь юнак гнав повз них свого схожого на довбанку човна. В човні, заклавши руки під голову, лежав його товариш.

— Головне, що вам гарно сіділося,— зауважила Рут.

— Ще й як,— сказав Берінгер, кладучи ноги на стіл.

Адже тільки тепер у нього все починається.

З німецької переклав
Олександр МОКРОВОЛЬСЬКИЙ

ТУРБОРГ НЕДРЕОС

ТУРБОРГ НЕДРЕОС (нар. 1906) — відома норвезька письменниця. Дебютувала в літературі 1945 року двома збірками оповідань, в яких правдиво змалювала життя й боротьбу норвезького народу в період фашистської окупації. В наступні роки опублікувала реалістичні соціальні романи «З місячного слява нічого не росте» (1947), «Гарячі руки» (1952), нові збірки оповідань. Найбільш відомий твір Т. Недреос — роман-трилогія «Музика голубої криниці» (1950 — 1960, рос. переклад 1964), в якому письменниця досліджує психологію дитини, що допитливо пізнає довколишній світ. Дітям присвячено й оповідання «Дощ» та «Еллен», написані в 40-50-і рр. Психологічна новела «Не прощаючись» надрукована 1965 р. в збірці «Остання полька».

ОПОВІДАННЯ

Дощ

Усі будинки здавалися чорними. І білі, й сірі, й зелені стіни тепер почорніли, змережані мокрими смугами. Повітря теж стало чорним, мов задимленим від дощу. Дітей надворі не було видно, проте все навколо гомоніло, вулиці повнiliся найрізноманітнішими звуками. Вода бурунилась білою піною в рівчаках, лилася потоками з ринв. Вікна будинків здавалися їй очима, що не дивились на неї, ніби вбачали в ній недруга. На вулицях було порожньо й мертво, мов у пустелі, і все ж таки навколо відчувався рух. Дзюркотіли тисячі струмків, а на мокрих тротуарах грали відблиски світла, наче язики полум'я. Дивно, що як задереш голову і відкриеш рота, то на язик попадає лише декілька крапель, зате обличчя все мокре, і вода ллеться за пазуху. Во-

на висунула язика і стала ловити краплі. Скидалось на те, що в усьому світі періщить злива.

Дівчинка спустилася сходами до дверей льоху, щоб звідти подивитись на дощ. Весь тротуар був як велике озеро, що витанцювало, сичало й булькало. Спінені хвилі перекочувалися туди й сюди, набігали одна на одну. Тротуар був майже на рівні її обличчя, ій раптом схотілося відчути приемне стукотіння крапель по берету, і вона висунула голову зі свого сковку. Потроху дівчинка й зовсім вийшла під дощ — хотіла побути разом зі зливою, подружитися з нею. Вдихнула вологий запах, і таким незвичним здалося їй товариство дощу — він існував лише для неї, — аж вона закохалася в нього. Він сповнював її відчуттям печалі й блаженного спокою. Вона схильовано прислухалася, як грається на тротуарі дощ у свою гру.

Вітер гнав бурунці хвиль, часом котрась захлюпувала Гердіс. На неї знову повіяло таким знайомим смутком, потім дзюркотливою радістю, ті почуття зринали й танули в ній, наче пісня. Але хіба з дощем пограєшся як слід, адже він не вміє ні думати, ні дружити... Гердіс спробувала стрибати по стежці наввипередки із зливою, та дощ тікав від неї, захоплюючись іншою грою, і нападав, коли вона зовсім того не чекала. Ні, не так уже є приемно гратися з дощем.

Гердіс облизала свої мокрі пальці, стоячи сама-самісінька. Потім неквапно рушила вулицею, раз у раз поглядаючи на залиті дощем вікна сірих від вологи будинків. Там, нижче, жила Матільда, двері її дому були зеленого кольору. Матільда, мабуть, не вийде. Двері Бургільд були червоні і майже гладенькі, до них треба було спускатися на одну сходинку, як до льоху. Гердіс глянула вгору, на балкон Бургільд, моргаючи від дощу очима. На балконі стояло кілька пожовкливих ще з минулого року вазонів, і струмені води збігали по зів'ялому листі. Подумавши якусь мить, Гердіс рушила до дверей, щоправда, не дуже впевнено. У коридорі прислухалася. Викладена білим каменем підлога приемно поскрипувала під ногами. Перед дверима вітальні звично пахло Бургільдиною домівкою. Пахло печивом, і пиликою, і теплом від печі. Коли двері відчинилися, воно захлюпнуло Гердіс і миттю зігріло...

— Чи вийде Бургільд?

Гердіс чесно вклонилася, але голосок її звучав невпевнено, бо ж вона знала, що погода надворі не для прогулянки.

Мати Бургільд мило привіталася з нею, але сказала, що Бургільд не може вийти в таку негоду. Мати пішла до кухні по тістечко. Проте Гердіс залишилася за причиненими дверима, ніхто не запросив її в дім. Щоправда, вона прийшла не для того, щоб її запрошували погрітися біля печі або погратися в теплі з ляльками. З кімнати чулися голоси Бургільд та малої Гюннар, і Гердіс уся напружилася, прислухаючись, а серце билося поодинокими короткими ударами. Якби вона оце зараз кашкнула, щоб аж луна пішла коридором, тоді, може, Бургільд і вийшла б поглянути, хто там прийшов, вибігла б підскоком у своїх м'яких капцях і запросила б Гердіс зайти і погратися з нею часинку. Але Гердіс не кашкнула. Бургільд гралася далі, нічого не відаючи, і їй навіть на думку не спадало виглянути в коридор.

Нарешті мати Бургільд принесла тістечко, мовила кілька привітних слів — і двері зачинилися.

З тістечком у руці Гердіс знову опинилась надворі. Дощ шумів, по стінах і шибках вікон збігали цівки води, на тротуарах клекотіли

потоки, і там, де вони лилися водоспадами в люки, вода співала, сміялась і схлипувала. Тістечко в руці Гердіс розмокло на дощі, і вона з'їла його. Смачне тістечко, хоча могло б бути й смачнішим.

Гердіс знову підалася блукати вулицями, більше їй не було чим зайнятися. Онде зелені двері Матільди... Вона запитально поглянула на її вікно. Шибки були залиті дощем і нічого їй не сказали.

До коридору вели дерев'яні сходи, там пахло зеленим милом і напізвотлілою тирсою. Гердіс поволі піднялася нагору. Перед дверима, які вели до кухні і в які вона збиралася постукати, пахло чистотою, взуттєвим кремом, нагрітою праскою, тирсою і ще чимось приємним. Гердіс із насолодою вдихнула ці пахощі, перш ніж постукати.

— Матільда вийде на вулицю?

Матільдині маті мала на собі великий щойно випрасуваний фартух. Її волосся було гарно зачесане. У чисто прибраній кухні стояло під лавою дев'ять пар начищених дитячих черевиків.

— У таку негоду?

З кімнати долинув знадливий гамір, кілька голосів навпередбій гуділи, читаючи домашні завдання, дзвінко сміялась дитина, гупав м'яч об підлогу, скрипіло й вищало крісло-гойдалка.

Щось неприємне підкотилося до горла Гердіс, на очі їй набігли слози, і вона трохи не задихнулась.

— Я хочу їй щось сказати,— мовила вона, і голос її затремтів.

Матільдині маті недовірливо оглянула з ніг до голови маленьку намоклу постать і, повагавшись, мовила:

— То заходить.

Чудесне тепло розлилося в душі Гердіс. Яка вона чудова жінка — Матільдині маті! Дівчинка зробила перед нею шанобливий реверанс.

Коли Гердіс у мокрому плащику переступила поріг, у кімнаті запала тиша. Господар опустив газету і перестав гайдатися в кріслі, четверо дітей, які сиділи за столом, накритим клейонкою, і вчили уроки, підвели голови від книжок, малюк, що сидів на колінах у своєї п'ятирічної сестри, перестав сміятися. Гердіс відчула, яку незатишність вона принесла з собою. Матільда навіть не усміхнулася. Вона підкидала м'яч і плескала в долоні, перш ніж його зловити. Не схоже було на те, що вона зраділа. Маті мовила:

— Гердіс хоче тобі щось сказати.— Так ніби вибачалася — мовляв, не турбуйся, вона зараз же піде геть.

Матільда неуважно вдарила м'ячем об підлогу і лише спітала:

— Ну, що там?

Гердіс не могла здобутися на слово. На неї напала страшена кровільність. А може, втома чи щось інше. Щось недобре було в цьому. Гердіс водила язиком по зіпсованому зубу, і їй захотілося негайно піти звідси геть. Матільда знову спітала, чого їй треба.

— Мені купили новий плащ.

Ці слова вихопились у неї мимоволі, вона просто не встигла вигадати щось інше. Гердіс опустила погляд на чисту підлогу, знаючи, що двері позад неї лишились відчинені і тільки й чекають, коли вона піде геть. Матільда мигцем глянула на плащ і далі гралася своїм м'ячем. Не дивлячись на Гердіс, вона сказала:

— Пхе, я ж це знаю.

Одна цікава думка сяйнула в голові Гердіс, хоч правди в ній не

було й на краплину. Але зараз їй треба віправити становище, вона мусить утерти носа Матільді. І дівчинка випалила:

— У мене буде маленький братик.

Крісло-гойдалка знов почало розгойдуватись. Гердіс навіть не глянула в той бік. Вона ні на кого більш не дивилася, проте знала, яке враження справили її слова на подругу — обличчя в тієї застигло, очі примружилися.

Гердіс обернулася до дверей і бачила перед собою лише мокрий слід, який залишила. Почула голос Матільди, але не зрозуміла ні слова. Була певна: подруга здогадалася, що вона сказала неправду. Матільдині маті гукнула їй навздогін:

— Może, хочеш яблуко?

— Ні. Дякую.

Яблука їй хотілося. Але геть звідси, швидше геть.

І знову одноманітний, невтишний плюскіт дощу. В усьому світі дзюркотіло, гомоніло і вирувало. Краплі лопотіли по береті, але це вже не здавалося приємним. Обличчя стало зовсім мокре, дощ забрався за пазуху. Щось таки було недобре, щось не так.

Насправді Гердіс дуже хотілося яблука. Вона сіла на край тротуару й заплакала. Від плачу їй стало легше, і вона затихла, лишився тільки притуплений біль. Гердіс не могла ні збегнути, ні притлумити його, отож підвелася й побрела далі. Поки вона сиділа на тротуарі, штанці її наскрізь промокли. Навколо лив дощ, завивало і гримотіло. В ринвахах не вміщалося стільки води, вона виплескувалася через верх, лилася по стінах, барабанила по тротуару. З берета дощ стікав по обличчю, закрадався по ший під одяг, неприємно холодив тіло. Вона пішла шукати затишку в під'їзді, де жив Фінн. Нагору вели вузенькі сходи.

Фінн охоче грався з меншими дівчатками, коли бував у доброму гуморі, і Гердіс усміхнулася на цю згадку. Їй почулися голоси, хтось кричав, перебиваючи іншого. Гердіс піднялася сходами і, скрадаючись крок за кроком, притулилася всім тілом до стіни. Плюскіт дощу став тихшим, голоси чулися все виразніше.

...Вона б розказала Фіннові про свій зіпсований зуб, або ні, спітала б, чи будуватимуть вони греблю внизу, на Мюрен. Гердіс витягла руку і зіп'ялась навшпиньки. Рука її заціпеніла від холодного дощу, і вона не могла її добре випростати.

Раптом вона прислухалася уважніше, засунувши руку в рот і загорнувшись у плащ. Голоси наростили, жіночий крик перейшов на везеск і... вибухнув плачем. Доросла жінка плаче! Гердіс була така наожахана, що не могла зрушити з місця. Та їй цікавість узяла гору. Чоловічий голос звучав так грізно, аж вона зіщулилася. Слови лунали усе чіткіше й виразніше, крик наростав, перелякано зойкнула дівчина: «Тату!». З кімнати долинули звуки рвучкої ходи і пхикання дівчинки, а тоді гримнули двері. І жіночий плач... Гердіс затулила обличчя обома руками. Бідолашна жінка! Та ось знову чоловічий голос:

— Навіть дітей ти настроїла проти мене. Все життя мені отруїла...
Іди геть, пусті мене! Не підходь, а то уб'ю!

Він уже не кричав так голосно, і Гердіс не все могла розібрati.
Але найстрашніше вона добре розчула: «Не підходь, а то уб'ю!»

Гердіс кинулася вниз сходами.

«Уб'ю... уб'ю!» — співало в рівчаках. «Уб'ю, уб'ю!» — клекотіло в люках. «Уб'ю, уб'ю, уб'ю!» — ревіло з ринв.

Вона вибралася на горб, якраз навпроти свого дому. У мокрому одязі їй ставало все холодніше. До того ж третміли коліна, проте страх уже трохи минув. Минула й цікавість, те моторошне відчуття незвичайної новини: батько Фінна хоче вбити його матір!

Вона оглянулася. Тепер їй захотілось додому. Тепер їй буде про що розповісти.

Захоплена цією думкою, вона майже забула, що повернатися їй доведеться повз будинок Фінна. Згадала про це тільки тоді, коли з під'їзду хтось вийшов.

То був батько Фінна. Гердіс притулилася до стіни, і він не помітив її, пройшов мимо, низько насунувши на лоб капелюха і загорнувшись у дошковик. Вона побачила, що на ньому немає ні комірця, ні краватки. В руках ціпок із срібною головкою, пенсне на носі і гостра борідка, яку носили всі статечні пани. Він звернув за ріг вулиці, схожий на зів'ялий листок на вітрі.

Гердіс сіла на сходах, що вели до льоху, збоку від свого під'їзду. Вона й сама не знала, скільки часу так просиділа, поринувши у думки. Сиділа й водила язиком по зіпсованому зубі і не помітила, коли припинився дош.

Заціпеніла від холоду, намокла, змучена, прийшла Гердіс додому. Але вдома не було нікого, кому вона могла б розповісти про свою пригоду. І незабаром вона забула про неї.

ЕЛЛЕН

Коли Теллефсен скінчив роботу на причалі, вже спночіло. Дітлахи, накатавшись на санках з пагорба, розійшлися по домівках. Припікав мороз, фіорд стелився чорний-чорний на тлі білого снігу. Біля причалу стояв сторожовий корабель, схожий у безмовній темряві зимового вечора на якесь задізне страхіття. Теллефсен підійшов глянути на ньо-

го зблизька: трап спущено, але навколо жодної живої душі. Безформний залізний корпус, зблискують дула гармат, яких у пітьмі майже не видно. Тихо хлюпоче вода під кормою, на хвилях похитуються кілька бляшанок, шепоче море і побрязкує якірний ланцюг, ніби щось буркоче в шлунку сонної потвори. Набережна простяглася пусткою, наче вимерла на холоді. Теллефсен вирішив заглянути до шевця, щоб зіграти з ним партію в шахи, перш ніж піти додому, але, одвернувшись від чорної примари, він мало не спіткнувся об чийсь санки. Їх тримала за шворку худенька дівчинка, вона була без рукавичок і кусала закляклу від холоду руку. Оченята її у блідому відблиску снігу здавалися запалими; вона не зводила погляду з трапа.

Теллефсен штовхнув санки. «У такий час дівчисько має бути вдома, мала шмаркуля не повинна швендяти надворі так допізна»,— подумалося йому.

— Ти хто така?

— Еллен.

— Дуже добре, що ти Еллен, але тобі час додому. Де ти живеш?

— А ніде.

Вона мугикала якусь пісеньку. Звичайно, це дівча з родини злидарів.

— Тут тобі нема чого робити. Іди додому, до матері.

Дівчинка не відповіла, лише дивилася на нього, запхавши мало не всю руку до рота. Вона топталась у завеликих на неї чоботях, з-під нерівного подола сукенки виглядали голі, без панчіх, ноги. Теллефсен стояв розгублений, йому й на думку не спадало залишити малу наодинці зі сторожовим кораблем.

— Ходімо, нема чого тут стояти.

Дівчинка вийняла змерзлу руку з рота і витерла її об куртку.

— Може, я чекаю на когось,— мовила вона.

Теллефсен пішов нагору, до будинків. У шевській майстерні було повно людей. Вони напхалися сюди, щоб подивитися, як швець гратиме в шахи з кількома партнерами водночас. Дехто зайдов просто, щоб посидіти в теплі або випити. Хоча піч була аж червона, від голих кам'яних стін тягло вогкістю. Теллефсен не міг сьогодні спостерігати за грою. Усе думав, чи дівчинка досі стоїть на пристані. Вона може геть замерзнуть. Треба вийти й поглянути.

Дівча стояло на тому самому місці, вступивши поглядом у сторожовий корабель. Теллефсен розсердився.

— Доки ти ще будеш тут стовбичити? — Його голос зірвався на крик.

Еллен мовчки дивилася на нього. В її бляклих оченятах жевріло лукавство вуличного шибеника.

— Ти ж геть закоцюбнеш, іди додому.

— Я не піду. Ще покатаюся на санчатах. Я на когось чекаю.

— Уже пізно кататися на санчатах. Хіба ти не змерзла?

Вона ледь усміхнулася.

— Я більше не мерзну...

— На тобі ж немає панчіх.

Та Еллен тільки почухала голову.

— Я вже звикла,— відповіла вона, ніби втішаючи.

Не кажучи більше ні слова, Теллефсен узяв її за руку.

— Ходімо, покажеш, де ти живеш. Я проведу тебе...

Ні, вона мусить дочекатися однієї людини.

— Якщо ти тут залишишся, надійде поліцай і забере тебе,— сказав Теллефсен.

Не опираючись більше, дівчинка слухняно пішла з ним. Живе вона зі своїм дідусем нагорі, у хатині на Венє. А дідуся її звати Оскар. Єге ж, вона онука волоцюги Оскара. Теллефсен довів її до Вікського горба, тут було не так темно, звідси вона добереться додому й сама.

— Тут ти й сама дійдеш,— сказав він на прощання.

— Дійду,— відказала Еллен, а очей не відводила від його руки, що понишпорила в кишені й видобула монету в п'ятдесят ере; без тіні радості Еллен схопила її й квапливо сунула в кишеню сукенки. Теллефсен ще якийсь час дивився на цю маленьку постать із санчатаами, а тоді пішов і, коли оглянувся біля загорожі, вона вже зникла за поворотом.

Перш ніж піти додому, він пройшовся по причалу, хотів ще раз перевірити, чи все замкнено. Звичайно, все було гаразд, але дивний неспокій не покидав його. Застромивши руки в кишені, він звернув до сторожового корабля й одразу ж угледів непорушну маленьку постать.

Там стояла вона, Еллен, на тому ж місці, що й раніше.

Теллефсен потягся за лулькою, але в ній не було тютюну, отож він знову сховав її до кишені й попрямував до дівчинки. Тепер у його голосі вже не було доброти.

— Ну, зараз ти вже підеш, я сам тебе відвedu до діда, і ти дістанеш доброї прочуханки.

Вона не опидалася й подала йому руку — холодну, як морожена риба. По дорозі базікала без угаву про все, що наверталося їй на язик. Сьогодні вона Іла хліб з маслом і шинкою. А іноді їй дають справжньої кави. І тістечка з кремом — чи він куштував такі?

— А ти чув, що моя сестра чекає дитини? — спитала вона без ніякого переходу.— Гюнлейв, моя сестра.

Теллефсен спитав, хто батько тієї дитини.

— О, її дитина матиме опіку, будь певен.

Теллефсен промовчав.

— О, вони такі милі, поважні люди. Сестра має все, чого забажає. Одяг, їжу і навіть гроші, не віриш? А ти знаєш такого статечного-статечного пана поліцая? То він одружиться зі мною.

Теллефсен нічого не відповів на це, лише спитав, де зараз сестра.

— Та вона виїхала, бідолашна. А поліцай справді зі мною одружиться. Тому й не дозволив мені поїхати з матір'ю та ріднею.

Якийсь час вони йшли мовчки.

— Ми зараз дійдемо до Вікського горба і з'їдемо на санках, я і ти,— запропонувала Еллен.

Теллефсен не відповів. Вона вивільнила руку, стала коліном на санчата, а другою ногою відштовхувалася. Теллефсен ішов трохи назаду.

— Чи ти здуріло, дівча? На тобі ж і штанців нема!

— Вони випрані,— відповіла Еллен.

— Але ж ти геть закоцюбнеш,— сказав Теллефсен.

— О, я вже звикла,— заспокоїла його Еллен.

Вони дійшли до Веньє. Еллен з'їхала згори на санках сама, Теллефсен не захотів сісти з нею.

Коли прийшли до вбогої халупи, вона взяла його за руку й зупинилася. Розтягуючи слова, спитала.

— Ти й зараз даси мені п'ятдесят ере?

— Ні! — відрубав Теллефсен.

— Ой, дядечку, ти такий добрий! А знаєш, мій дід б'є мене,— перейшла вона на жалібний тон.

— Перестань! — буркнув Теллефсен. І Еллен замовкла.

Оскар, у штанях і в сорочці, лежав на напіврозваленій канапі і читав книжку. Піч у кімнаті, де він жив з Еллен, пашала жаром, не було чим дихнути від спекоти.

— Я привів Еллен,— сказав Теллефсен.

— Ну то й гаразд. Можеш десь сісти,— сказав Оскар, не відриваючись від книжки.

— Я подумав, що для малого дівчата вже запізно блукати на морозі,— пояснив Теллефсен.

— Та ж Еллен уже зовсім доросла,— заперечив Оскар.— У тебе нема закурити? — спитав він і підвівся.

Але Теллефсен не мав тютюну, і йому не терпілося швидше вийти з цієї задушливої кімнати. На небі з-поміж хмар виглянула зірочка, вона блищаала, наче слузоза, і Теллефсен дмухнув на неї, загасив. Сніг скрипів під ногами, то там, то там з гілля сосон зривався сніг — здавалося, ніби хтось важко ступає за ним. Він оглянувся, чи справді там хтось є, але позаду тільки звивалася блискучою срібною стрічкою поміж чорних сосон безлюдна дорога. Під деревами стояла якась пара, і від їхніх постатей на сніг падала одна тінь. Теллефсен скоріше вгадав їхні силуети, ніж побачив. Крім тих двох, ніде не було жодної живої душі.

Біля загорожі на Вікському горбі він ще раз оглянувся, відчувши якусь тривогу. Це, звичайно, дурниці. Еллен зараз у дома, з дідом, в їхній убогій хатині. Тепер він може бути спокійний за неї. Для більшої певності він знову пройшов набережною. Його б не здивувало, якби вона стояла тут,— ніколи ж бо не знаєш, що може вчинити отаке дівчищко, схоже на капосне кошеня.

Проте Еллен там не було. «Мабуть, таки вдома», — з полегкістю зітхнув Теллефсен і вирішив заглянути на причал: там у нього залишилася пляшка. Але так і не випив, бо не любив пити сам. Цього вечора він мав досить клопоту, і йому хотілося скоріше лягти й заснути.

Спускаючись із пагорба, по дорозі додому, він ледве встиг відскочити вбік, бо згори промчали санки, а на них — двоє матросів і Еллен, що аж вищала від захвату. Перед Теллефсеном майнули її голі ноги й затріпотіла спідничка в сніжному вихорі.

Не прощаючись

Він постукав у її двері і відчинив їх, не чекаючи на запрошення. Вона стояла спиною до нього, схилившись над шухлядою. Хребці випнулися під шкірою, ніби разочок перлів. Він зустрівся у дзеркалі з нею поглядом і сумно усміхнувся.

Вона ще нижче схилилася над шухлядою, пальці нерішуче перебирали якісь папери, що іх вона склала купкою, перш ніж засунути шухляду. Тоді миттю скопила халат і загорнулася в нього. Він узяв її за плечі і обернув до себе.

— Ну чого ти? Так ніби я ніколи раніше не бачив тебе в самій сорочці.

Вона опустила голову, не відповідаючи. У кухні поряд хтось набирав воду, порався біля плити. Він погладив пальцями її волосся.

— Твоє волосся... — вимовив поволі. — Воно поріділо.

Вона підвела голову, прислухалася.

— Чуеш? У кухні хтось є.

— Ну то й що?

— Мабуть, Сірі. Готує собі сніданок.

— Біс із нею, з тією Сірі. Знаєш, у мене таке відчуття, ніби на моїх долонях лишився відбиток твоєї голови.

Вона відсторонилася від нього і відійшла. Він глянув на свої руки, усе ще складені так, ніби він торкався її волосся.

— Коли ти поїдеш, я весь час згадуватиму, як твоя голівка спочивала на моїх долонях.

Вона розчесувала волосся, не дивлячись на нього. Він сидів на її ліжку і погладжував рукою покривало.

— Було б так добре, якби ти повернулася на різдвяні свята. Тим більше, що... Але ти повинна цілком одужати. Я хочу, щоб ти більше ніколи не йшла від мене, — сказав він, дивлячись на свої руки.

- Ти спізнишся на роботу,— всміхнулася вона.
- То й нехай. Я повинен попрощатися з тобою.
- Ні.
- Як «ні»?! І ти не хочеш, щоб я провів тебе на вокзал?
- Я маю ще залагодити деякі справи. Поки що й сама не знаю, яким поїздом поїду.
- Ти не знаєш, яким поїздом поїдеш,— повільно повторив він.— Не впевнена, скільки часу будеш відсутня. Не впевнена... А чи впевнена, що справді ідеш у санаторій? Ти така таємнича, ніби збираєшся на побачення з коханцем!

Вона відвернулася до вікна, за яким білів день, і заплющила очі. Шкіра її прозоро мерехтіла і, здавалось, випромінювала світло; чіткіше проступили веснянки, маленькі коричневі цяточки біля скронь. Вона зітхнула, і на устах її з'явилася посмішка.

- А чом би й ні? Чом би й не коханець? — спитала байдужим голосом.

— Бо ти кохаєш мене.

В одну мить вона опинилася за його спиною і притулилася до нього легенько, мов пташка. Уста, наче подих, торкнулися його вуха.

Він не міг бачити її обличчя. Обережно торкався пальцями її щік, її уст. Вона ухилялася від його рук, ховалася за його плечима. Він зняв зі своего плеча легку, як пелюстка квітки, долоньку і обережно поцілував її, не зводячи з неї погляду. Шкіра прибрала сіруватого відтінку і була прохолодною. Рука обважніла, а дихання стало спокійніше, немов у сонної.

— Можливо, у травні ми дістанемо квартиру,— сказав він.— На той час ти будеш зовсім здоровा.

Він чув, як схвильовано вона дихає позад нього. Обернувся до неї. На її обличчі знову промайнув уже знайомий йому вираз відчушення. Несподівано вона пригорнулась до нього, відповівши на його поцілунок з незвичною для неї пристрастю. Він ніжно усміхнувся до неї.

— Як хороше,— прошепотів.— Ти вже починаєш одужувати. Це був перший справжній поцілунок відтоді, як перед різдвом ти повернулася додому. Ти попрощалася зі мною цим поцілунком, правда?

— Ніякого прощання,— випалила вона.

— Ти віриш у забобони?

— Ні. Але я не хочу... щоб було якось інакше, ніж у цю мить. У цю мить я відчуваю, що я біля тебе.— Вона заплющила очі, у голосі її забриніла втома.— Лише в цю мить. І вона триватиме. Так має бути.

Він відгорнув вилогу халата і, нахилившись до її грудей, ледь торкнувся їх губами. Потім обережно загорнув її знову, переможений власною ніжністю.

Знадвору долинув гуркіт його мотоцикла. Спершу він гуркотів на місці, потім став віддалятися і незабаром розчинився у вуличному шумі.

Вона зітхнула і провела рукою по очах — пальці її ледь тримтіли. Другою рукою судорожно вчепилася у бильце ліжка.

Потім запалила сигарету і глибоко затяглася, не перестаючи ходити по кімнаті, спохмуруніла, охоплена якимось підсвідомим неспо-

коєм. Квапливо загасила недопалок і почала одягатися, стурбовано перебираючи одну по одній своїй блузки. Раптом вона завмерла з однією блузкою в руках, очі її затьмарились поволокою, а губи споторив болісний спазм. Нахилившись, вона знайшла коробочку з білими таблетками, і зразу ж ковтнула одну без води, хоч таблетка була дуже гірка. Потім розчинила ще дві у склянці води.

Потроху болісне напруження спало, на щоках з'явився легенький рум'янець. Вона випросталася і провела рукою по чолі, ніби стираючи рештки болю. Потім запалила ще одну сигарету, кілька разів глибоко затяглась, а тоді викинула її.

Одягнувшись, вона знову стала нишпорити в шухляді. Давні рахунки, гудзики, залишки ліків, шпильки до волосся, рукавичка без пари, різдвяна листівка, лист...

Декілька листів від Магнуса вона, повагавши, відклала вбік. Ледве змусила себе не читати їх. Зав'язала їх разом з аматорськими фотографіями, які вони робили колись, у шовкову хустину. Вузлик той поклала у шухляду разом з цінними паперами. Її руки обережно торкалися кожної речі, поки, нарешті, вона засунула шухляду.

Ще відклала вбік кілька аркушіків паперу, на яких були просто якісь риски. Мов тіні призабутого давнього сну. Але потім з рішучістю, якої їй додав напад болю, кинула їх до різдвяних листівок, старих рахунків та листів. Прочинивши гратчасті дверцята каміна, дослухалася, як полум'я жадібно пожирає папір, і мерзлякувато гріла руки.

Квартира була у великому старому будинку, поділеному на кілька кімнат, із спільною кухнею. Вона прислухалася. Хтось спустив воду в туалеті. У кухні все стихло. Йі не хотілося зустріти когось із пожильців, і вона намагалася ступати тихо.

Термометр за вікном показував три з половиною градуси морозу. Її тонкі нейлонові панчохи продірявилися. Костюм висів у шафі ще з минулої весни, але вона жодного разу не надягала його. Тепер він став на неї завеликий і висів на плечах, проте ще й цього року виглядав досить модно. Спочатку вона хотіла накинути поверх костюма коричневе вовняне пальто, але воно геть розлазилося по швах. Винувато усміхаючись, вона знову повісила його в шафу.

Ось її гарненькі черевички на низьких підборах. А чом би й ні? Простуди ж їй нема чого боятись! Ледь помітна усмішка з'явилася на її устах, але очей не торкнулася.

Сніг на вулицях уже прибрали, а той, що лишився, був брудний і ніздрюватий. Наче справжній весняний день. *Цей день.*

«Цей день і мав бути весняним днем».

Вона поквапно оглянула кімнату. Всюди було чисто прибрано, ніби ніхто тут ніколи не жив. Коли погляд її упав на двері до Магнусової кімнати, миттєвий біль стиснув її серце, але не відбився на обличчі. Ключ висів на одвірку.

Й здавалося, що тут, поміж цих стін, витають тіні із щасливого минулого.

Унизу біля під'їзду сидів рудий кіт сторожа. Коли вона підійшла, він підвівся, вигнув спину і позіхнув на всю пашу. Тоді граційно всівся на задні лапи і ввічливо чекав, щоб його погладили. Ласку її він прийняв приязно, але байдуже. Як добре вихованій кіт, кивнув кілька разів головою, а тоді вирішив зайнятися важливішою справою — почав вилизувати свої білі груди. Аудіенцію було закінчено.

Раніше вона ніколи не приділяла особливої уваги цим гарним створінням. Та тепер у неї пробудилося аж хворобливе бажання торкнутися шовковистої прохолодної шерсті. Потім вона квапливо рушила геть.

У трамваї обличчя людей чогось дуже виразно врізалися їй у пам'ять. Вона аж стомилася вдивлятись у них. Та перебороти себе не могла.

Його образ не покидав її. Вона відчувала його присутність так гостро, як свіжу рану на тілі.

У місті вийшла з трамвая, а навколо — знову безліч облич. Все нові й нові обличчя мелькали навколо неї в нескінченому вуличному потоці. Дехто поглядав на неї здивовано — о, так. Вона йшла, ні про що не думаючи.

Цей день. Губи її ледь затремтіли, нечутно вимовивши: «День тисячі облич».

Вона не поспішала. Порожня сумочка була зовсім легка. І все ж таки втома давалася взнаки. Вона спинилася біля вітрини магазину, вдаючи, ніби щось розглядає. У голові роїлися думки. На кожному обличчі вона бачила печать суму і безпорадності. Від цього мало серце не розривалося.

А проте не у всіх. Он у тієї обличчя аж світиться насмішкуватим тріумфом. Ще зовсім дівча, а вже фарбоване волосся зачесане догори і ядучо-білою кучугурою громадиться над підмальованими чорною тушшю очима. Губи підведені перламутровою помадою, у звабливому кутику рота стримить сигарета. Хлопець нахилився до неї і видихнув дим її в обличчя. Вона ухилялася, сміючись грудним сміхом.

В очах того дівчеська не було печалі. Може, радість? Але й радості там не було. Лише трохи привітності. Хоч тут, нарешті, трохи привітності...

— Не треба так похмуро дивитися, тітуню...

Вона похилила голову і пройшла повз них, та їхні дитячі обличчя вкарбувалися їй у пам'ять.

Пішов сніг. Вона змерзла у своєму легкому весняному одязі і наддала ходи, а тоді знову пішла повільніше. Сніжинки падали й зразу ж танули, залишаючи на шкірі вологі цятки. Вона зняла рукавичку і підставила зап'ясток. Колючі сніжинки холодили руку. Очі її потемніли — в них промайнув подив. Яке ж недовговічне життя у цих крижинок, які народжуються, щоб зразу ж канути в небуття! Їй було приємне відчуття цих холодних уколів. То було щось справжнє, відчутне на дотик, воно *існувало*.

Трохи згодом вона зайдла до якогось під'їзду і тремтячими руками стала нишпорити в сумочці. Кілька таблеток випало в неї з рук, поки вона вибрала одну. Біль, який здавив її скроні, був новим болем, вдома такий біль ніколи її не мучив. Вона глибоко вдихнула повітря і застиглим поглядом вдивлялася в чорне склепіння під'їзду.

Цей день. День тисячі облич...

Передчуття чогось похмурого й урочистого сповнювало її. Неуважно визбирала вона розсипані таблетки, розкришуучи їх.

Потім прийшло відчуття невагомості. Вона вже не мерзла і почувала себе майже щасливою.

Глянула на годинник. Ще залишалося досить часу.

Перед парфюмерною крамницею зупинилася і довго роздивлялась

рекламу засобів для зміцнення волосся. Повагавшись, увійшла. Якийсь покупець стояв біля прилавка і вибирає парфуми. Запаморочлива хвиля тепла й пахощів накотилася на неї, і серце її забилося швидше.

Ій тут сподобалося, вона ще трохи побула б, але надійшла її черга, а вона забула, чого їй треба. Зрештою купила крем, чудовий, дорогий крем. Від нього розгладжуються зморшки, і, як наслідок, шкіра стає свіжою та пружкою.

Як наслідок...

Вона заплатила і рушила до виходу.

— Ваш крем...

Ох, ну що за неуважність! Вона взяла пакунчик, щиро тішачись покупкою.

Рух на вулиці пожвавішав. Вона глянула на годинник. Часу ще вдосталь.

Вона стояла серед людей, які чекали на зелене світло. Підсвідома радість, що в неї є той крем, зігрівала її, і вона вдивлялася в обличчя навколо себе відкритим поглядом, ніби прагнула щиро й відверто по-гомоніти з кимось.

Ніхто не звертав на неї уваги. Ніхто тут ні на кого не звертав уваги. Зненацька люди рушили через вулицю, бо вже спалахнуло зелене світло.

Трохи нерішуче ступила на дорогу й вона. Але на світлофорі вже спалахнув жовтий сигнал, і вона розгублено завмерла. Хотіла повернутися назад, та було вже пізно, вулиця знову ожива, не давши їй часу на роздуми, колеса автомобіля вирости перед нею.

Очманівши від жаху, вона кинулася вбік, закрутилась на місці, не в спромозі втекти. Хтось скрикнув. Можливо, то був її власний крик. Сильний поштовх у стегно — а тоді чиясь міцна рука вихопила її на тротуар. Дверцята автомобіля відчинились, і розлючений водій грубо виляяв її. На обличчі чоловіка, що вискочив на вулицю і врятував її, не було й тіні приязні, він лише спитав, чи вона при своєму розумі.

Її широко відкриті очі наповнилися слізьми.

Тепер вони звернули на неї увагу, всі звернули. Цікаві — то зневажливі, то насмішкуваті — обличчя. Хтось засміявся, наче вона щойно зіграла якусь комедійну роль на сцені. Дехто просто чекав, доки спалахне зелене світло. Сама вона, певно, не змогла б зрушити з місця. Якась молоденька дівчина запропонувала перевести її на протилежний бік. Вона безпорадно втерла рукавичкою сльози і глянула на те дівча.

Усмішка. Нарешті, хоч одна усмішка.

Напівстерта помада на свіжих губах, мілій ротик зі словами розради та милою усмішкою. Вона простягла дівчині руку.

— Дякую.

Та знову довелося чекати на зелений сигнал. Дівчина сказала:

— Справді, потепліло. Я вже майже відчуваю сьогодні подих весни!

А вона міцно стиснула руку своєї супутниці, мовби шукала людського тепла, що зачайлося під манжетами вовняного светра, і нічого не відповіла. Ій хотілося сказати: благослови Тебе господь. Нехай би отут розквітли раптом крокуси — це був би подарунок для Тебе. Але вона все ще тримтіла від страху і, коли перейшли вулицю, тільки й спромоглася вимовити:

— Ох, як я злякалася! — Вона чула, як звук її голосу відбивається болем у потилиці й уриває биття її серця. А тоді додала, аж наче здивовано: — Я страшенно перелякана.

Трохи згодом вона лишилася сама і якусь мить дивилася вслід дівчині. А та то виринала, то знову зливалася з потоком людей — без капелюшка, в черевичках на низьких підборах, у курточці кольору кави. Ще й не встигла добре придивитися до того веснянкуватого личка, а воно вже глибоко запало їй у пам'ять. Ось і втратила її з очей — те дівча було в дорозі до радощів життя, дарованих їйому долею, і зразу ж забуло про неї. Так воно й має бути.

Це було перше обличчя, яке сьогодні хоч трохи поділилося з нею своєю радістю.

Тепер, переходячи вулицю, вона намагалася триматися між людей. Раптом почула, як хтось позаду заговорив до неї. Полохливо озирнулася. То була якась жінка, і вона з полегкістю впевнилася, що не знає її. Жінка говорила й далі, і зовсім поруч вона почула глухуватий голос.

— ...Ти прийшла і все висмоктала з мене. Серце й мозок. Обібрала мене до нитки...

Вона спробувала втекти, загубитися між людьми, позбутися цієї самотньої буркотливої жінки. Але й на другому боці вулиці жінка не відступалася від неї.

— ...Часом мені здається, ніби стіна зникла. Атож, мені уявляється, мовби стіни немає...

Вона зупинилася й пропустила ту жінку, а тоді поспішила геть, страждаючи в душі, що нічим не може допомогти. Незнайоме обличчя не зникло, залишилось у звивинах її пам'яті.

Зношена хутряна куртка та ще якісь жалюгідні лахи, що їх ніколи не надяг би хтось інший. Ось вона уже зникла в натовпі, вимахуючи руками, мовби й не тримала в одній повній сітки. Часом дехто з цікавості озирався на неї.

У душі спалахнуло бажання догнати ту жінку, сказати їй...

А що сказати? Вона раптом обурилась, ніби стала свідком чогось ганебного.

О людино, ти не повинна відкривати свою самотність, кидати свою журбу на поталу вовкам. Треба опанувати себе, щоб не розмовляти на вулиці самій із собою!

Співчуття до жінки, що говорила сама з собою, принесло їй лише муку. Та все ж, мов несподіваний укол холодних сніжинок, була та мука приємною мукою. Почуття, що тремтіло в ній, жило своїм власним життям поруч неї.

Подеколи її поймала ніжна туга за чоловіком, якого вона покинула, навіть не попрощавшись як годиться.

Вона спинилася, заплющила очі і стиснула собі горло рукою. Потім рушила далі, заглиблена в себе, нічого навколо не бачачи і не чуючи.

— Ти прийдеш, щоб доконати мене. Ти прийдеш, щоб пересвідчитися — це був єдиний можливий спосіб...

— Що ви сказали, фръoken?

— О, пробачте...

Вона зупинилася і приголомшено дивилася вслід чоловікові, що озвався до неї. Та його співчутлива посмішка закарбувалася у неї в па-

м'яті, а відлуння власного голосу вдарило її в обличчя. Ноги обважніли, ніби налилися свинцем, коли захотіла підійти до вітрини крамниці, щоб не бачити всіх цих перехожих, які сновигали туди-сюди.

Вона не знала, скільки простояла нерухомо перед вітринкою. І ось знову озвався її біль, настирливо, погрозливо — вимагаючи нової дози ліків. Вона згребла таблетки у жменю і, не дивлячись скільки їх там, запхала всю пригорщу в рот. Стояла і жувала із застиглим поглядом.

У неї аж піт виступив на верхній губі, але біль затих. По всьому тілу розлився приємний спокій. Вона ніби витала в невагомості, а шкіра стала нечутливою.

Миттєвий напад запаморочення минув. Знову навколоїшній світ постав перед її очима в усій своїй яскравості, а приємне тепло витіснило холод з-під легкого одягу. Вона глянула на годинник. Ще залишилося трохи часу, і від цієї думки їй стало радісно на душі. Її огорнула тиха радість, а за склом вітрини були квіти, квіти! Вони буйно яскріли там, поміж дзеркал, іхні паході проникали в її ество й викликали зворушливу ніжність,— то були ще не розквітлі крокуси, вони стояли у кошику в кутку вітрини. Йі було хороше, і несміливе відчуття щастя зігрівало її. Квіти простягали у присмерк свої скручені пелюстки, і вони здавалися пальцями на чиіхось руках.

Вона візьме їх із собою!.. Рвучко відчинила двері... і зразу ж вишла, відвернулася від вітрини; обличчя в неї гарячково пашіло.

Тільки не це. Ніяких квіткових крамниць. Вона збереже свою маленьку радість без того, щоб поринати у хвилю спертого духу перегною та рослин. Тільки не це. Вона повільно рушила далі.

Її трохи морозило від надмірної дози таблеток, зате біль не повертається, а в голові не промайнуло жодної прикрої думки.

Вона добре находилася цього дня, і життя здалося їй чудовим. І майже невидимі сніжинки, і шар снігу, що вкривав замерзлу землю, захищаючи життя, яке починало пробуджуватися десь там, унизу — усе це вона тепер берегла в собі, як і ті тисячі облич, що закарбувалися сьогодні в її пам'яті.

Її захотілося вина. Атож, тепер вона б випила вина!

Ніколи раніше не бувала вона в ресторані сама. І стіл, який вибрала, теж був накритий на двох. Вона довго бездумно дивилася на порожнє місце перед собою. Що ж, тут нічого не вдієш, і вона замовила півпляшки червоного вина. Згодом вона замовить ще вишуканий обід, бо добре зголодніла. Уважно переглянула меню і вирішила взяти варене курча. Подавали його з яблуками, помідорами, перцем та рисом, отож воно влетить їй у добрий гріш, якщо вона візьме його. Ця страва дорогої коштувала. Повинна була дорогої коштувати.

Вона пригублювала вино і спостерігала за відвідувачами. Незабаром через залу пройшла дама з нотами й засвітила лампу над роялем. Може, їй музика дасть її трохи втіхи. Вино і музика.

Неподалік почулася чужа мова — то сиділа за столиком молода німецька пара. Вони поставили у вазочку на середину столу принесений із собою букетик гвоздик та фрезій. Мабуть, відбували свою весільну подорож. Вона знову відпила вина, цього разу вже більше.

Обличчя юнака було схоже на камею, хоч він і видавався трохи повним. Обличчя молодої жінки їй не було видно. Вона бачила лише руку, яка намагалася стерти щось серветкою з подолу сукні. Рука ніби відбивала безпорадний вираз на обличчі жінки. Гарні губи молодика роздратовано кривилися.

— Та це ж зовсім нова сукня,— сказав він і став йти з таким виразом, мов нікого не було поряд.

Жінка щось мовила, та слів не було чутно, а він витер серветкою губи і, не звертаючи на неї уваги, сказав:

— Та ні, звичайно. Воно само виплеснулося тобі з тарілки на сукню. Чотири сотні марок...

Вона склепила повіки, щоб нічого більше не чути. Прикрила очі рукою, бажаючи відмежуватися від того юного подружжя за сусіднім столиком. До неї долинало плямкання чоловіка. А жінки й чути не було...

Хіба це її обходить?

Їй захотілося ще вина. Щоб розвіяти червоний гарячий туман, який ліг на серце, щоб викинути із себе ті неприкриті уривки чужих людських доль, які спалахували в ній коротким сліпучим сяйвом, мовби зібрані в пучок лінзою. Вона взяла келих і поволі пригубила, ніби укладаючи угоду із самою собою.

Раптом над столом нависла чиясь тінь. Не кельнерова.

Якийсь чоловік ввічливо спитав по-англійському, чи не зайняте місце напроти. Трохи приголомшено вона похитала головою, нездатна спромогтись на слово. Помітила, що за всіма іншими столиками вже сиділи люди. Незнайомець сідає біля незнайомця, що ж тут такого?

Чоловік сів і розгорнув газету, яку поклав поряд із своєю тарілкою. Ніхто не промовив ні слова. А коли підійшов кельнер із замовленими стравами для неї, чоловік навпроти заговорив до нього чистою норвезькою мовою. Вона ледь помітно всміхнулася. Виявивши, що вона норвежка, він попросив прощення. Він помилувся, глянувши на її дорожню сумку...

Їжа лишилась незаймана. Разом із тим незнайомцем поряд з нею умостилася самотність. Зяюча порожнеча, тужливий розпач, безнадія.

Незнайомець говорив з нею приязно і ввічливо. Вона чула його голос то зовсім близько, то далеко. Здається, він розповідав про подорожжі. Вона зробила зусилля, щоб опанувати себе. Трохи забагато випила вина. Коли заплющила очі, запаморочення знову здійнялося в ній бурхливим вихором. Розплющила очі — все ніби наблизилося, збільшилось. Вона сиділа в ресторані, чула музику фортепіано — мов разки перлів розсипалися у морі голосів та серед брязкуту посуду. Вона щось відповіла на сусідове запитання, дослухаючись до глухого гомону в залі. Ії вабив запах іжі. Імла заволокла очі...

Цей запах. Карболка... Вона пильно вдивляється крізь туман у дзеркало над його головою. Його чоло прорізала зморшка. А тоді до неї долетів м'який співчутливий голос:

— Ні, Ніякої операції вам не треба. І лікування теж. Вам потрібен лише спокій.

І дата. Цей день...

Та ось голос зазвучав зовсім близько і змінився — став холодним і стриманим.

— Ви давно з дому?

Вона міцно вхопилася за край столу, намагаючись опанувати себе.

— Давно.

Чи вимовила вона це вголос, чи ні — не знала. Але слово, здавалося, стало відлунювати від стін і оглушило її.

Страху більше не було. Якусь мить вона навіть жаліла за ним, адже він заповнював пустку. Бо ж страх — це боротьба явного проти невідомого, боротьба, якої життя уникає.

Ця думка засіла в її голові, а відколи — вона й сама це знала. Дивним чужим голосом вона мовила:

— Чи повірите, я все ж таки купила собі крем для шкіри. Весняний настрій — це просто бездумність, правда? Якесь невід有价值не хвилювання, коли немає ні думок, ні слів. Ви мене розумієте? А знаєте, лише годину тому я ледве врятувалася... з-під коліс автомобіля...

І тільки тепер вона побачила, що її сусід по столу вже пішов.

Келих упав на підлогу.

Крізь глухий розпач до неї долинали звуки музики.

Кельнер замінив скатертину. Він щось сказав, сміючись, але вона не почула. Йй було неспокійно. Вибух сміху за одним із столів градом сипнув на неї. Нудно бубонів німець — він сперечався за рахунок із кельнером.

Звівши очі, вона побачила молоду німкеню; та підвелається з-за столу і боязкими незgrabними руками виймала з вази квіти. Обличчя в неї було юне і трошки сентиментальне, з дитячим ротом. Але погляд був тъмяний, і в кутиках уст заліг одвічний жіночий сум.

Місто засвітило свої вогні у голубих сутінках. Вона глянула на годинник. Її час уже скінчився, пора йти. Втім, мов іній, опала на її обличчя. Вона зупинила таксі.

Вийшла неподалік від клініки. Тут ще затрималися рожеві тіні дня, підфарбовані призахідним небом. Вона відвернулася від дня, який невтримно згасав, і попрямувала, не оглядаючись, до свого корпусу.

Маленький пакуночок із парфюмерної крамниці лишився забутий у машині.

З норвезької переклада
Наталя ІВАНИЧУК

Ілюстрації Тамари ЄЛІСТРАТЕНКО

ЛЮБОШ ЮРІК

Роман

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Було холодно й непривітно, від крижаного вітру погано захищали навіть теплі пальта й кожухи. Та Грабіна не зважав ані на вітер, ані на гомінкі мюнхенські вулиці й тротуари, заповнені людьми, які кудись поспішали, ні на тому після дороги й цілоденних переговорів у видавництві. В нього був гарний настрій, як завжди, коли він укладав вигідну угоду. Він приїхав до Мюнхена домовитись про видання своєї книги у видавництві «Морен-Ферлаг», яке мало тут філіал. Хоч редакторам видавництва й не подобалося дешо, зрештою вони домовилися. Грабіна підписав угоду, і це означало для нього високий гонорар.

Грабіну чекав замовлений номер у готелі «Париж», але він туди не поспішав. Вирішив трохи прогулятися містом. Він любив гомінкі вулиці, потоки автомобілів, юрби людей і освітлені вітрини великих универмагів. Некваліво йдучи тротуаром, він відчував себе тріскою на поверхні тихоплинної ріки. Спалахували неонові вогні й кольорові реклами, сліпили фари автомобілів, на вулицях пульсувало життя. В Грабіни було таке почуття, наче він — теж часточка цього міста і наче воно належить також і йому, наче він нарешті опинився в центрі вели-

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 11, 1980.

кого, розкішного світу, який його так вабив; йому здалося, що він навіть чує, як вібрує живий організм цього незнайомого міста. Він радів, що може нарешті трохи відпочити від праці над рукописом і подумати про інші, приємніші речі. Рік починався непогано; Грабіна передчував майбутні успіхи, яких так прагнув. Серед цих нервових мюнхенців він міг бодай на хвилину забути й про свою самотність.

Готель «Париж» містився майже у самому центрі міста, і Грабіна особливо не поспішав туди — на нього там чекав тільки порожній номер і надокучливі думки, які поверталися щоразу, коли він залишався наодинці з самим собою.

Грабіна зупинився перед вітринкою універмагу «Неккерманн». За широким склом були виставлені програвачі й магнітофони відомих фірм, фотобапарати й кінокамери, а трошки далі — жіночі сукні й чоловічі костюми; вітрина була оформлена зі смаком. Грабіна дивився на все це й радів від думки, що може зайти в магазин і купити будь-яку з цих гарних речей або ж податися до найкращого бару й розважитися там з якоюсь вродливою жінкою. При цьому його виповнювало якесь особливе внутрішнє задоволення: він — багатий, а незабаром буде ще багатший. Він виграв свою особисту війну; йому потрібні були гроши, щоб самоутвердитися, щоб застрахуватися від помилок, щоб не грізтися сумнівами. Він одержав тут багато грошей, а це означає, що він щось знає і може, що з ним змушенні рахуватися; так, одержав тут багато грошей, і це була найкрасномовніша відповідь на запитання, чи правильно він вчинив, емігрувавши з Чехословаччини. Цей великий світ, про який він стільки мріяв, тепер належить йому. У нього є гроши, і вони потрібні йому для того, щоб купити собі автомобіль, магнітофон чи жінку.

Якусь хвилину Грабіна стояв перед вітринкою, роздивляючись цей зразково впорядкований світ речей. Потім непомітно озирнувся — йому раптом видалося, що за спиною в нього хтось стоїть і пильно на нього дивиться. Це було неприємне почуття, і він боявся озирнутися вдруге. Грабіна глянув на скло вітрини, в якому, наче в дзеркалі, відбивалося обличчя якогось чоловіка, що стояв за ним і через його плече дивився на вітрину; Грабіна повернувся так, щоб побачити вже не тільки обличчя того чоловіка, а все його відображення. Чоловік був високий і худий, ще не старий. На вузькому обличчі випиналися вилиці. Грабіна якусь хвилину дивився на це обличчя, а потім раптом усвідомив, що десь його вже бачив. Ці грубуваті риси, суворий вираз очей мимохіть викликали дальші асоціації й спогади — велика й темна кімната, ліжка з людьми, що спали на них, тиха музика, яка линула з радіоприймача, й кінець довгого літа... Чоловік за його спину поворухнувся, і Грабіна тієї ж миті згадав, звідки він його знає: ну звичайно, кінець літа 1968 року, Відень, табір для біженців і цей чоловік, який упився першого ж вечора, розбудив поснулих емігрантів, а вже наступного дня зник з поля зору Грабіни. Грабіна його впізнав, проте не міг пригадати, як його звуть. Чоловік підійшов упритул до нього й смикнув його за рукав пальта.

— Вибачте, — сказав він по-словачьки. — Я вас звідкись знаю.

Грабіна обернувся й окинув його поглядом з ніг до голови — неові вогні відтіняли блідість обличчя чоловіка, старили його.

— Так, — нерішуче промірив Грабіна. — Ми з вами вже десь бачилися. Я тільки не можу пригадати, як вас звуть.

Грабіна не знову почув словацьку мову. Коли він іноді сидів у своїй віденській квартирі, схилившись над рукописом, його, бувало, охоплювало болісне бажання побачити когось близького, почути звуки й слова рідної мови. Він би хотів опинитися у винному погребі й поспівати народних пісень, піднятися в гори й подихати пахощами літніх схилів, сіна та розігрітого сонцем ялівцю, або й просто почитати десь на Дунайській набережній спортивну сторінку «Вечерніка». Хоч цей чоловік і вимовляв слова з чіткими наголосами, хоч те, як він розтягував склади, свідчило, що він братіславець, Грабіні його словацька мова все ж таки здалася м'якою й милозвучною. Він зрадів цій зустрічі, але тут же згадав, що хотів сьогодні увечері відсвяткувати свою перемогу — піти до бару й порозважатися з якоюсь жінкою. А цей чоловік у поношенному пальті й без шапки міг цілий вечір набридати йому розповідями про своє поневіряння.

— Ми зустрічалися з вами в таборі, — мовив чоловік. — У Відні. — Він відкашлявся. — Мое ім'я — Павол Ліхнер.

— Ага, так, так, — знову буркнув Грабіна. Ім'я це нічого йому не промовляло. — Так, Ліхнер, Павол Ліхнер, тепер пригадую.

Вони мовчки дивилися один на одного.

— Я побачив вас біля цієї вітрини, — сказав Ліхнер. — Але не був певен, що це ви. Я десь читав про вас, — вів далі Ліхнер. — Ви письменник, чи не так? Я відразу ж сказав собі: «Авжеж, цю піку я бачив у таборі».

Грабіна нервово потер підборіддя.

— Так, так! — Він зареготав. — Ну й оказія, правда ж? Ми не бачилися півроку і тепер зустрілися в цьому мурашнику. Бачите, які дивні бувають людські шляхи. — Та Ліхнер мовчав, очі його гостро блищали, і тоді Грабіна весело запитав: — Справді, як ся маєте? Вам тут щастить?

Ліхнер озирнувся на всі боки, наче боявся, що їх хтось підслуховує.

— Мої справи паршиві, — сухо відповів він.

Грабіна простяг був уже руку, щоб поплескати його по плечу, але вчасно відсмикнув її.

— Це нічого, — промовив він весело. — Початок, як правило, завжди важкий. Згодом буде краще.

— Ви так гадаєте? — протяжно сказав Ліхнер і глузливо посміхнувся. Потім додав: — Ходімо виг'emo пива. Тут недалеко є пристойний шинок. Не будемо ж ми стовбичити посеред вулиці, наче ті шпиги.

Грабіна збентежився; йому не хотілося коротати сьогоднішній вечір у якомусь емігрантському шинку. Сьогодні увечері він збирався відсвяткувати свою перемогу.

— Я мушу залагодити ще деякі справи, — сказав він непевно.

— Справи почекають, — заперечив Ліхнер. — Ходімо. Хто знає, коли ми знову з вами зустрінемось. А може.., вам це неприємно?

— Гаразд, ходімо, — кивнув головою Грабіна. — Тільки в мене є краща ідея. Ходімо повечеряємо, га? У якомусь пристойному закладі. А після вечірі музыка й дівчата. Ну як?

Ліхнер зареготав.

— Я знаю тут один такий заклад — «Гранд-Отель».

— Не чув. А це пристойний заклад?

— Думаю, що цілком, — усміхнувся Ліхнер. Але тут-таки махнув

рукою: — Це я тільки так... «Гранд-Отель» — звичайнісінський барліг. Для таких, як я.

Грабіна нерішуче переступав з ноги на ногу і вже лаяв себе в думці за те, що зупинився біля цієї вітрини.

— Даруйте, я вас не розумію. Якщо не маєте грошей, я за вас зачуваю.

— Дурниці. Не звертайте уваги, — сказав Ліхнер. — Нашого брата до розкішних закладів не пускають. — Він помовчав, а за хвилину додав: — Ну, то що? Йдемо?

— Так, — одразу ж погодився Грабіна. — Ходімо. Я вже трохи вмерз.

— Куди? Я не знаю поблизу жодного такого закладу.

Грабіна пішов попереду, і Ліхнер рушив слідом за ним. Вони йшли попід самими стінами будинків і вітринами, обминали перехожих і мовчали.

— Ходімо до «Чорної орхідеї», — запропонував Грабіна. — Це недалеко звідси.

— Гаразд, — кивнув Ліхнер і втягнув голову в комір пальта.

Вони так само мовчки поминули кілька вуличок, потім зупинилися, щоб запитати в поліцая назву вулиці. Перед ними світилися сині неонові літери.

— Це справді якийсь аристократичний заклад, — зауважив Ліхнер.

— А нас туди пустять без фраків?

Грабіна у відповідь тільки щось буркнув, але коли вони зняли в гардеробі пальта, подумав, що Ліхнерові й справді не завадив би пристойніший костюм: одяг на ньому висів, наче ганчір'я на опудалі. Грабіна озирнувся, чи не дивляться на них, проте в барі панувала напівсутінь, на столиках світилися маленькі лампи, офіціанті снували безшумно, наче тіні. Не встигли вони сісти, як до їхнього столика відразу ж підбіг офіціант. Грабіна замовив собі віскі, а Ліхнерові — джину.

До Грабіни поволі повертаєсь добрий настрій; йому вже не заважало те, що він сидить тут із Ліхнером і що вечір цей зовсім не такий, як він собі уявляв. Інтимна обстановка, що панувала в барі, імпонувала йому, і він з нетерпінням чекав вечірньої програми, до того ж йому страшенно хотілося їсти. Присутність Ліхнера викликала в нього навіть певне задоволення. Якщо Ліхнер в еміграції не досяг нічого, то Грабіна вже міг похвалитися своїми успіхами. Коли офіціант поставив перед ними замовлені напої, він прицмокнув і, всміхнувшись, обернувся до Ліхнера.

— Розкажіть мені щось про себе. Знаєте, мене хвилює кожна людська історія. Що візьмете собі на вечерю?

Ліхнер вивчав меню.

— Смажену яловичину з рисом і ананасом. А також салат із помідорів.

— А я — біфштекс із смаженою картоплею. Дуже люблю.

Офіціант записав замовлення і зник.

— Так що вас цікавить? — запитав Ліхнер.

— Ваша історія. Мене цікавить ваша доля.

— Не розумію, навіщо вона вам, — пробурмотів Ліхнер. — Ми могли б поговорити про якісь приемніші речі.

— Можливо, я щось про це напишу, — сказав Грабіна. — Я ж письменник. Пишу книжки.

— А про що? Про що ці ваші книжки?
Грабіна засовався на стільці.

— Про що? Про все.

Ліхнер дістав з кишені сигарети й простяг Грабіні; той покрутів головою й, відкривши свої сигари, підсунув їх до Ліхнера. Вони закурили.

— Даруйте, — після короткої паузи озвався Ліхнер. — Я прочитав дуже мало книжок. Читання мене ніколи особливо не приваблювало. А писати книжки? Я не бачу в цьому ніякого сенсу.

Грабіна ковтнув віскі, замислено позираючи через Ліхнерове плече на низький подіум, де стояли музичні інструменти.

— Писати книжки, — мовив він. — Справа тут, бачите, в тому, що в книжках я висловлюю свої погляди.

— Що? Ви висловлюєте в них свої погляди? А цікаво, які саме?

— Ну... погляди на речі, на людей, наприклад. На політику.

— Он як. А що від цього зміниться?

Грабіна знизав плечима.

— Я не збираюся змінювати світ.

— Нашо ж тоді ви пишете свої книжки?

— Я ж вам кажу... Я висловлюю в них свої погляди на ті чи інші речі.

— Можна прожити й без книжок, — буркнув Ліхнер.

Грабіна почав помітно нервувати.

— Я пишу тому, що хочу щось сказати людям. Водночас я пишу про те, що думають люди.

— Отже, ви пишете й про те, що думаю я?

— Ну звичайно. І про це теж.

— Тоді напишіть у тих своїх книжках, що нашому братові на цьому світі інколи доводиться дуже сутужно. Шо він іноді мусить закинути десь сіть, щоб не здохнути від достатків.

— Що? Що він мусить зробити?

— Закинути сіть, — пояснив Ліхнер. — На тютюновий кіоск, на якусь крамницю, банк. Або й на торгівлю наркотиками.

— Я не розумію, про що ви говорите, — роздратовано мовив Грабіна.

— Чого ви не розумієте? — здивувався Ліхнер.

— Нічого.

Ліхнер махнув рукою.

— Гаразд. Облишмо цю тему. Поговоримо про книжки.

Вони замовкли, бо до них підійшов офіціант із тацею й заходився сервірувати стіл.

Грабіна наштрикнув на виделку шматок м'яса.

— Література — річ серйозна, — мовив він, жуючи. — Письменник — це, я б сказав, — голос народу.

— Народу? — здивовано перепитав Ліхнер.

Грабіна проковтнув м'ясо, помовчав.

— Так, народу, — повторив він.

— Отже, і мій голос теж? — не вгавав Ліхнер.

— Ну звісно ж, — роздратовано мовив Грабіна. — Коли я говорю від імені народу, то часто висловлюю й вашу думку.

— Ну що ви, — буркнув Ліхнер. — Звідки ви можете знати, про що думаю я?

Грабіна відклав прибор і витер рота серветкою.

— Я не знаю, про що ви думаете. Я не телепат. Але я можу про це здогадатися. — Він зиркнув на Ліхнера. — Ви емігрували. Те, що ви мали дома, не могло вас задовольнити. Ви прагнули кращого життя. Мріяли про свободу. Вам потрібні були гроши. Ви хотіли щастя. Так чи ні? — Він підпер підборіддя кулаками й провадив далі: — І ось тепер ви у вільному світі. Маєте право на щастя. Це дуже проста схема.

Ліхнер теж відклав прибор, хоч на тарілці лишалася ще половина порції, і вступив очі у смажене м'ясо, немовби шукав там потрібні слова.

— Я втік від тюряги. Але я не знайшов тут щастя. Мене спіткала невдача. Та ви про це не напишете.

— Усе ще зміниться, — правив своєї Грабіна.

— Я змушений був поїхати з дому, — тихо провадив Ліхнер. — У мене не було іншого вибору. — Він колупнув ножем розрізаний шматок яловичини. — Так, я прагнув кращого життя. Але в мене нічого не вийшло. Я думав, що мені належатиме весь світ. Мені ж не належить нічого. І я нічого не можу змінити. Я тут і мушу тут залишитись. Ця перспектива видається мені велими невтішною. — Він глянув на Грабіну. — Однак зараз ідеться не про мене. Зараз ідеться про ваші книжки.

— Що ви хочете цим сказати?

— Просто я подумав, про кого, власне, ви пишете, — сказав Ліхнер. — Мабуть, не про таких, як я. І взагалі, ви не висловлюєте нічий поглядів і нікого не захищаєте.

— Ви хочете мені щось закинути?

— Я? Вам? — зареготав Ліхнер. — Я на ваші книжки чхаю. Вибачте, але завдяки вашим книжкам пиво не подешевшає.

До їхнього столика знову підішов офіціант, глянув на тарілки з недоіденими стравами.

— Панове ще юстимуть? — поцікавився він.

— Дякую, — буркнув Грабіна. — З мене вже досить.

— Я теж уже не хочу, — сказав Ліхнер і відсунув тарілку. — Апетиту нема.

Офіціант забрав зі столу посуд, і Грабіна замовив пляшку вина. На подіум вийшли музиканти й почали настроювати інструменти. Починалася вечірня програма.

Грабіна взяв нову сигару й недбало закурив.

— Ви говорите дурниці, — сказав він за хвилину. — Вам на думці тільки пиво.

Ліхнер узяв із попільнички сигару, яку загасив перед вечерею, розім'яв у пальцях обвуглений кінчик і теж закурив.

— Не робіть із мене дурня, — спокійно заперечив він. — Я маю досить клопоту й без ваших книжок. І ви могли б це зрозуміти.

— Який же то у вас, цікаво, клопіт? — вигукнув Грабіна.

Ліхнер здивовано звів брови, сперся ліктями на стіл і весь подався вперед.

— Ви жартуєте?

— Аж ніяк.

— Що ж, тоді я вам скажу, який у мене клопіт, — мовив Ліхнер.

— У мене немає грошей, хоч я працюю, як віл, — він випростав один палець. — Я самотній, наче той моряк, що зазнав корабельної аварії і його викинуло на безлюдний острів, — випростався і другий палець. — Усі на мене чхають. Мені сумно. Коли я подумаю про Братіславу, то

вию, наче собака на місяць. — Він простяг п'ятірню до Грабіни, а потім повільно стиснув кулак і грюкнув ним по столу. — І це ви називаєте життям? Заради мене ви пишете свої книги? Не кажіть дурниць. — Ліхнер злісно зареготав. — Я здохну тут від нудьги, — прохрипів він. — А ви торочите мені про літературу.

— Ви хочете сказати, що заради вас я повинен кинути писати? Що література ні до чого?

Ліхнер покрутів головою.

— Я цього не сказав. Але для мене важливіші інші речі.

— Нам і справді краще б поговорити на якусь іншу тему, — зітхнув Грабіна.

— Я цієї розмови не починав.

Офіціант приніс пляшку вина й наповнив два келихи. З помосту полилася музика, тиха й приемна. В Грабіни не було настрою далі вести цю розмову, його гнітили слова про самотність, про ностальгію. Сьогодні йому хотілося веселитись, пити шампанське, танцювати. А земість цього він сидить тут із цим молодиком і слухає його теревені. Такі вже ці емігранти: вони їдуть із дому, сповнені ілюзій, сподіваються на чудо, а коли їм з очей спадає полуда, то в цих очах не залишається нічого, крім сліз. Чого вони, власне, хочуть?

— Так, — промовив він угоролос, мовби розмірковуючи. — Чого ви, власне, хочете?

Ліхнер усміхнувся.

— Тепер уже нічого. Тільки вижити.

— Якщо ви так нарікаєте на свою долю, то поверніться додому. Вас там приймуть з розкритими обіймами.

— Мене посадять у тюрягу, — переконано сказав Ліхнер. І махнув рукою. — Я не нарікаю. Я тільки висловлюю свою думку. О, гляньте, вже починається програма.

В залі згасло світло, і на поміст вийшли танцівниці. Музиканти не переставали грати. Промені прожекторів кружляли по сцені. У всіх мюнхенських барах о цій порі починалося нічне життя. Місто відчиняло двері перед розвагами. Надходила ніч, і в її царстві люди шукали втіхи, розради й забуття, але в барі «Чорна орхідея» сиділо двоє сло вацьких емігрантів з глибоким, гірким і невиліковним смутком у душі.

Ліхнер вихилив своє вино — на танцівниць він уже не дивився.

— Вам тут не подобається? — півголосом запитав Грабіна.

— Ні, — буркнув Ліхнер.

Дівчата на помісті поволі почали роздягатися.

— Краще я піду, — сказав Ліхнер.

— Я думав, ми з вами тут трохи розважимося.

— І я так думав. Але не виходить. У кожного з нас свої турботи.

Грабіна нахилився до нього через стіл.

— Дуже жаль, що ми не розуміємо один одного.

— Ми не можемо розуміти один одного. Нам немає про що говорити.

— І все ж таки ми з вами одна еміграція, — промимрив Грабіна.

— Ні, — нерішуче заперечив Ліхнер. — Ми тільки особи, яких спіткала невдача. — Він відсунув порожній келих і підвівся. — Мені вже треба йти. Дякую вам за вечерю.

— Ви могли б іще посидіти.

— Це вже зайве. До побачення.

Грабіна й собі підвівся.

— Я думав, що зможу вам чимось допомогти.

Ліхнер похитав головою.

— Ви не можете мені допомогти. — Він обійшов столик і, вже стоячи в проході, раптом повернувся до Грабіни. — Коли ви й справді хотете мені допомогти, то... — Він на мить завагався. — То дайте мені сто марок!

Грабіна приголомшено дивився на Ліхнера: той стояв, повернувшись до світла спиною, і Грабіна замість його обличчя бачив тільки чорну пляму. Грабіна неквапливо намацав у кишені складений сотенний банкнот. Хотів віддати його Ліхнерові, але в останню мить передумав і мовчки простяг десять марок. Ліхнер навіть не подякував, сковав у кишеню зім'ятий папірець, повернувся і, петляючи між столиками, пішов до виходу.

2

Лікарня святого Стефана розділена на два крила: в одному — амбулаторне відділення, в другому — стаціонар. Обидва крила з'єднусь широкий, світлий коридор з вазонами на вікнах. Стационарне відділення, в якому працює Штайнер, займає три поверхи; на першому поверсі містяться два операційні зали, рентгенкабінет, лабораторія, кабінет хірурга, терапевтів та ЕКГ. На другому поверсі лежать пацієнти, що чекають на операцію, на третьому — палати для тих, хто видужує, і кімната для лікарів, які чергують уночі. Штайнер, як правило, чергував з лікарем Гюбшем і з Едіт; санітарки часто мінялися, і він їх усіх навіть не зінав, хоч працював у лікарні вже майже півроку. Крім того, він і досі працював санітаром, заробляв сімсот марок на місяць і не мав ніякої надії, що дістане краще місце.

Нічні чергування починалися о шостій годині вечора й закінчувалися о шостій ранку, коли заступала денна зміна. Пацієнтів у лікарні було небагато — щонайбільше тридцять — тридцять п'ять чоловік; чергування здебільшого проходили спокійно, пацієнти, як правило, просили зробити їм заспокійливий укол або дати сноторвоне. Лікар Гюбш цілком довіряв Штайнерові і часто радився з ним. Коли жому випадало чергувати вночі, він відразу ж після дванадцятої лягав спати, сказавши Штайнерові, щоб той будив його тільки в якомусь крайньому випадку.

Для середнього гамбуржця приватна лікарня святого Стефана була надто дорога. Тут лежали тільки заможні пацієнти, такі, як Крафт; за одну ніч його перебування в лікарні рідні платили сто марок.

Найохочіше Штайнер чергував з суботи на неділю. Це були спокійні години, оскільки в суботу пацієнтів до лікарні не приймали, хіба що в найневідкладніших випадках. У суботу в лікарні не оперували, й нічі минали досить одноманітно, а, крім того, Штайнер не любив коротати довгі суботні вечори на самоті з власними думками.

Лікар Гюбш, як звичайно, опівночі уклався спати, і Штайнер теж приліг на кушетці в ординаторській. Перед цим він іще раз обійшов обидва поверхи. Деякі пацієнти вже спали, ніхто не кликав чергового. Тільки стару фрау Кіммелль мучив біль у грудях, і колишній диригент, біля якого Штайнер посидів хвилинку, скаржився на болі в шлунку. Обом їм він дав сноторвоне й повернувся до ординаторської.

На столі горів маленький нічник, і в кімнаті панувала півсутінь; надворі почався дощ, і вітер час від часу жбурляв у шибки пригорішні рясних крапель.

Штайнер лежав і перекидав у пальцях зім'ятий конверт. Ідучи на роботу, він знайшов його в поштовій скриньці; це був лист від Соні. Дорогою до лікарні він швидко перебіг лист очима й поклав у кишеню, пообіцявши собі прочитати його пізніше, не кваплячись.

Лист був написаний дрібним, нерівним почерком, — видно, Соня писала його похапцем і до того ж була чимось схвильована. Вона перестрибувала з однієї думки на іншу, речення лишала незакінченими, у них часто бракувало розділових знаків. Соня писала, що збирається приїхати до нього в Гамбург, звідки вони зможуть разом податися до Канади. Незабаром вона даст телеграму, коли зустрічати її на вокзалі. Вона виїде, як тільки владнає деякі особисті справи. Далі вона писала, що дуже дорожить ним, бо він серйозний і на нього можна покластися. Закінчувала листа тим, що в Братиславі тепер часто йдуть дощі і що вона приїде обов'язково.

Це був дивний лист, і хоч Штайнер перечитав його тричі, однаково не все в ньому зрозумів. Йому ясно було тільки одне: Соня раптом зважилася на виїзд і незабаром буде в Гамбургу. Він ніяк не міг здогадатися, що її спонукало до цього. Поклавши конверт на стіл, спробував дати лад своїм думкам.

Він часто думав про Соню й уявляв собі життя з нею. Але він не тішив себе ілюзіями. Знав, що життя в таких умовах, як тут, було б для них обох мукою. Не міг собі навіть уявити, як Соня житиме в такій маленькій кімнатці з одним ліжком.

Але разом з тим він радів її майбутньому приїздові; лист оживив у ньому бажання, яке вже поволі згасало — бажання жити разом з нею. Соня звільнить його від того почуття самотності, яке росло в ньому, мов злоякісна пухлина, і перед яким він був беззахисний. Поки Соня була далеко й листи приходили рідко, Штайнер думав про неї вже тільки як про приемний, хвилюючий і далений сон. Він не міг навіть з певністю сказати, чи Соня існує насправді, чи то лише витвір його уяви. І ось вона приїде. Це було так несподівано, що Штайнер уже й не зінав, радий він цьому чи ні. Чому вона зважилася на цей крок? Де вони мешкатимуть? І де вона працюватиме? І потім: він кохає її ще й досі, чи, може, йому досить тільки споминів про неї?

Задзвонив телефон, і медсестра з третього поверху сказала, що пацієнтці з п'ятнадцятої палати, фрау Кіммелль, раптом погіршало, тож хай він прийде подивитися, може, їй треба чимось допомогти.

Штайнер накинув на плечі халат і перебіг через коридор. Фрау Кіммелль була стара, висхла жінка із зморшкуватим обличчям і худими, кістлявими руками, які весь час нервово посмикувалися. Штайнер відразу ж забув про лист і про те, що він — звичайний санітар; він знову відчував себе лікарем. Пацієнтки була бліда, важко дихала, і в горлі у неї голосно хрипіло. Медсестра вже приготувала кисневу маску й подала Штайнерові історію хвороби; у пацієнтки був бронхіт, ускладнений закупоркою бронхів. Гострий бронхіт. Штайнер узяв стетоскоп і з хвилину слухав її легені; йому здалося, що там повно мокротиння. Він помацав пульс: так, слабкий і нерівний. Щось запитав у пацієнтки, але замість відповіді почув тільки стогін. Нараз вона випросталася, відкинула ковдру, і на губах у неї з'явилася рожева піна. Штайнер при-

гадав, що в історії хвороби пацієнтки говорилося про тромбоз коронарних судин, свого часу вона перенесла інфаркт міокарда. Становище ускладнювалося. Він наказав медсестрі принести відсмоктувальний катетер і приготувати крапельницю для вливання речовини, яка розширила б спазматично стиснуті судини й бронхи.

— Ідіть лягайте, пане лікар, — сказала медсестра, коли Штайнер після всього мив під краном руки. — Я вас покличу, якщо буде треба.

Штайнер з вдячністю глянув на цю вже немолоду жінку з добрими очима. З вдячністю за те, що він знову може піти лягти, й за те, що вона сказала їому «пане лікар», хоч добре знала, що він виносить з-під пацієнтів судна. Він на коротку мить знову з гіркотою усвідомив своє становище.

— Гаразд, — погодився він. — Думаю, тепер вона спатиме. Стежте за крапельницею.

Штайнер повернувся до ординаторської й ліг на кушетці. Був початок першої. Штайнер сказав собі, що треба заснути, бо завтра його чекала робота: він хотів купити деякі дрібнички для Соні й приготувати до її приїзду кімнату. Знову згадав про листа, й думки мимохіть повернулися до Соні й до всього того, через що він виїхав із Чехословаччини. Відвернувшись до стіни, він дивився на неї, немовби шукав там відповіді на свої запитання. Він покинув батьківщину, де мав усе, і тепер живе в холодній комірчині й виконує другорядну роботу. Куди поділися недавні його ілюзії? То, може, їому повернутися? Визнати свою помилку? Тепер, коли сюди має приїхати Соня, заради якої він усе це, власне, й затіяв?

Штайнер повернувся на другий бік. Дощ не переставав, монотонно тарабанячи у шибки вікна.

Чого досяг він тут? Довкола себе він бачить стократ більшу несправедливість, ніж дома, бачить, як поводяться тут із людьми, яку силу мають гроші і як низько цінується людина. Скрізь корупція, аморальність, дурні, боягузи й спекулянти. Його колишній головний лікар правду казав: проблеми треба розв'язувати, а не тікати від них. Справді: він міг залишитись у дома й допомагати розв'язувати проблеми, хоч це було і не легко й не просто.

Лише тут, далеко від батьківщини, через певний час і після всього, що він тут зазнав, Штайнер починав розуміти речі, яких вдома не розумів або недооцінював. Він дійшов висновку, що помилився й що краще було б повернутися. Адже тепер, коли сюди приїде Соня, проблеми ускладняться ще більше.

Він погасив нічник і заплющив очі. Йому треба спати, спати, більш нічого, щоб хоч на короткий час забутися й не думати про себе та про світ, у якому він опинився. Штайнер заснув, але сон його був короткий і неспокійний, йому снилися якісь дивні, фантастичні сни; вони чомусь не кінчалися, і після них на душі залишалася порожнечा, мов після нещасливого кохання.

Задзвонив телефон, і Штайнер підхопився, йому здалося, що він спав лиш кілька хвилин. Було дві години ночі. Дзвонила медсестра — фрау Кіммелль знову погіршало, вона задихається, кидається на ліжку і висмикнула з вени голку крапельниці.

Штайнер квапливо одягся; біля ліжка хворої були вже лікар Гюбш й Едіт. Вигляд у фрау Кіммелль справді був дуже поганий. Вона задихалася, обличчя стало синюшним. Лікар Гюбш знову ввів їй у вену голку крапельниці, Едіт і санітарка ледве вдержували хвору в ліжку: вона смикала руками, підводилася, хрипіла. Лікар Гюбш намацав пульс хворої й почав лічити. Здавалося, фрау Кіммелль зовсім перестала дихати, вона тільки час від часу хапала ротом повітря й не реагувала вже навіть на кисень.

— Дихальний апарат Беннета, — тихо сказав Гюбш. — Будемо дихати за неї. Не дай боже, щоб вона померла тут.

Фрау Кіммелль була його пацієнтою. Вона володіла великим багатством: їй належала текстильна фабрика, крім того, вона мала акції суднобудівних верфей. Чим довше вона протягне, тим більше зароблять і Гюбш і лікарня.

Медсестра принесла апарат Беннета, і Гюбш надів маску на обличчя фрау Кіммелль. Не минуло й хвилини, як власниця текстильної фабрики почала дихати рівніше.

Знову задзвонив телефон. Крафтові стало дуже погано: різкий біль в животі, є підозра, що це гострий апендицит.

— До дідька Крафта! — буркнув Гюбш. — Підіть погляньте, що там таке. Я залишуся біля фрау Кіммелль. Якщо йому й справді буде дуже зле, подзвоніть лікареві Малеру. Крафт — його пацієнт.

— Ви не хочете його навіть оглянути? — запитав Штайнер.

— А навіщо? Якщо це справді апендицит, то ви обійдетьесь і без моєї допомоги. Не гайте часу.

Крафт лежав скорчившись, простирадло під ним було зім'яте, він стискав і розтискав кулаки й голосно стогнав. Медсестра безпорадно стояла біля його ліжка. Лікарня економила на нічних чергуваннях, і пацієнти від цього часто страждали. Штайнер перевернув Крафта на спину й помацав твердий живіт. Так, становище критичне, потрібна негайна операція.

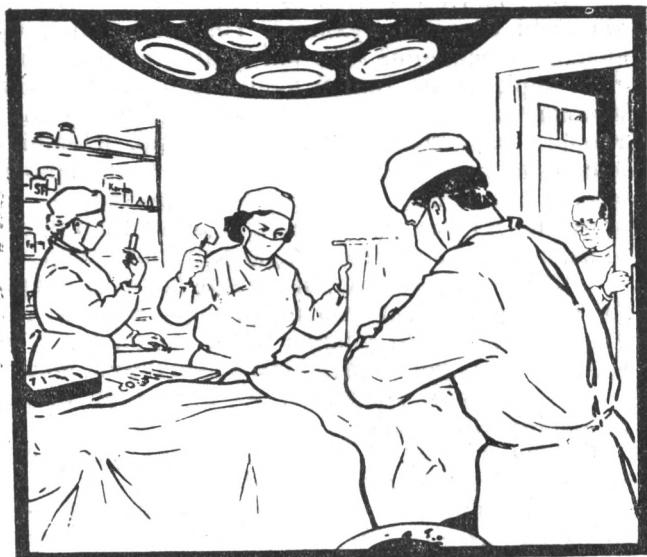
— Приготуйте все, що потрібно для операції, — сказав він медсестрі. — Подзвоніть лікареві Малеру й хірургові Райнери з другого відділення. Введіть хворому морфій. — І подзвонив Гюбшу: — Крафта треба негайно оперувати. Гострий апендицит. Приходьте сюди.

Хвилину трубка мовчала, Штайнер чув лише легке потріскування.

— Послухайтесь моєї поради, — озвався нарешті Гюбш. — Поки прийдуть Малер і Райнер, може бути запізно. А ви ж хірург. Можете самі зробити операцію. Я залишуся біля фрау Кіммелль, бо їй усе ще дуже погано. Але я пошлю до вас Едіт. Не гайте часу. Я беру це на свою відповідальність. — Гюбш поклав трубку.

Штайнер стояв з притиснутою до вуха трубкою й слухав короткі гудки. В цю хвилину він був схожий на людину, якій сказали, що їй випав головний виграш у лотереї. Операція! Видalenня апендикса — одне з найпростіших хірургічних втручань. Штайнер оперував апендициси багато разів. Але в цю хвилину в нього було таке почуття, що він оперуватиме вперше, що він іще ніколи не стояв біля операційного столу й не відчував особливої атмосфери, яку створюють продезинфікована зала, яскраве світло лампи, білі маски, бліскучі інструменти. Операція!

— Підготуйте його до операції, — звернувся Штайнер до медсестри. — Оперуватиму я.

Медсестра тільки здивовано звела брови, але нічого не сказала.

Крафт стогнав, скрутившись клубочком. Його поклали на візок, і, поки Едіт робила анестезію, Штайнер старанно вимив руки й надів білий халат. Він поспішав, боячись, що прийде лікар Малер або хірург Райнєр і проведуть операцію самі. Крафта перевезли до операційної, Штайнер увійшов слідом за візком, відчуваючи, як гучно калатає в нього серце. Його охопило незвичайне хвилювання. Він розгублено глянув на інструменти, наче це був звичайнісінський столовий прибор.

Крафт уже лежав на операційному столі. Едіт контролювала його пульс і дихання. Намагалася поводитись спокійно й байдуже, але Штайнер бачив, що очі в неї збуджено блищають. З лабораторії принесли аналіз крові пацієнта. Штайнер записав до операційної книги діагноз. Можна було починати.

Він схилився над пацієнтом, живіт якого перетинали два тонкі рубці — сліди попередніх операцій. Штайнер обернувся до медсестри. Вона подала йому скальпель.

Він стояв, дивився на живіт хворого та йодний прямокутник на ньому, немовби збираючись із силами. Але це тривало лише коротку мить. Він прикладав скальпель до шкіри й провів по ній. Перший розтин вийшов трохи глибшим і довшим, ніж треба. Штайнер уже призабув, яке гостре лезо в скальпеля і як легко проникає воно в тіло. Другий раз він вів скальпелем уже обережніше, дивився, як із прорізу викочуються маленькі, ясні краплини крові. Мовчки кивнув Едіт, щоб перев'язувала судини. Штайнер уже цілком опанував себе, до нього повернулися впевненість і віра у власні сили. Він давав короткі команди, точно й швидко орудував скальпелем; відчував, що обидві медсестри належно оцінили його як хірурга. Відзначив і те, що Едіт дивиться на нього з подивом і повагою. Ось і сліпа кишка.

Кількома рухами він вирізав запалений апендикс і поклав на тампоні поруч пацієнта. Операцію було закінчено. Лишилося тільки зашити рану.

Але раптом Штайнер з жахом помітив на тонкій кищці маленькі запалені острівці пухлинн. То, безперечно, був рак. Зробити біопсію враженої тканини? Але він подумав, що йому цього ніхто не доручав, та й вирізати на тонкій кищці злоякісну пухлину не так просто. Так чи інакше він повідомить про своє відкриття Малера. Судячи з усього, в Крафта задавнений рак і, можливо, й інші органи, такі, як печінка або підшлункова залоза, можуть бути вражені метастазами. «Отже, цілком можливо, — міркував Штайнер, — що в такому разі хворий протягне максимум три місяці. Дивно, що про цей стан Крафта у лікарні не знають і зовсім не лікують цю його хворобу».

Штайнер уже зашивав рану, коли до операційної вбіг лікар Малер. Це був дрібний лисуватий чоловічок в окулярах із золотою оправою. Штайнер по змозі уникав його, можливо, й через те, що лікар Малер видався йому несимпатичним з першого ж погляду.

— Хто вам дозволив? — верескнув Малер. — Я доповім про це головному лікареві!

Рана вже була захищена, пацієнт дихав спокійно. Штайнер випростався, зняв маску й витянув ватою лоба.

— Не кричіть, — спокійно сказав він. — Розбудите пацієнта.

Едіт захихикала. Малер почервонів, надув губи й хотів щось сказати, але передумав. Похитавши головою, він крутнувся на підборах і, виходячи, зіткнувся у дверях з Райнером. Хірург мовчкі підійшов до пацієнта, оглянув рану, послухав серце, полічив пульс. Це був високий, худий, спокійний чоловік.

— Добра робота, — сказав він. — Були якісь ускладнення? — І позіхнув.

— Ні. Операція пройшла досить швидко. Але я повинен вам сказати, що в пацієнта запущений рак.

— Скажіть про це Малерові. Крафт — його пацієнт. Могли мене їх не будити. З такою дрібницюю ви впораєтесь і самі. На добраніч, колего! — Він знову позіхнув і, похитуючись, вийшов.

— Подзвоніть лікареві Гюбшу, — попросив Штайнер медсестру. — Скажіть, що операція пройшла добре. А ви, Едіт, залиштесь біля пацієнта.

Він помив руки й скинув халат. Лише тепер відчув утому, враз захотілося спати. Вийшовши з операційної, він повернув до ординаторської й ліг на кушетку. Закурив сигарету і вступив у стелю бездумний ногляд. Раптом згадав про фрау Кіммелль. Підвівся, щоб піти подивитись, чи краще їй, але потім передумав: «Біля неї лікар Гюбш, і, поки він мене не кличе, краще відпочити».

Штайнер іще подумав про лікаря Малера, про те, як той роздратовано вибіг з операційної, і пошкодував, що так іронічно йому відповів.

У двері зазирнула Едіт.

— Приїхав Круммерер, — тихо сказала вона. — Він хоче з вами поговорити.

Штайнер погасив сигарету.

— Щось дуже швидко, — буркнув він. — Мабуть, цей навіжений Малер уже поскаржився.

Коли Штайнер проходив повз Едіт, вона легенько смикнула його за рукав.

— Ви добрий хірург, — сказала вона. — Справді.

— Дякую, Едіт. — Він легенько торкнувся її руки й відчув ніжний

зотиск. Та він не зупинився біля неї, бо поспішав до головного лікаря. Дорогою нервово запалив нову сигарету, кілька разів глибоко затягнувся й погасив її в попільнничці під стіною.

Двері до кабінету Круммерера були прочинені, й крізь щілину в коридор пробивалося яскраве світло. Штайнер постукав і ввійшов. Круммерер ходив по кабінету, заклавши руки за спину. Надутий Малер сидів у кріслі.

— Добрий вечір, — привітався Штайнер і зніяковів: його слова прозвучали безглуздо.

— Так. Добрий вечір, — буркнув Круммерер. — Сідайте.

— Дякую, — з викликом відповів Штайнер. — Я постою.

— Хто вам дозволив робити операцію? — без будь-якого вступу запитав головний лікар.

— Доктор Гюбш. У пацієнта було гостре запалення апендикса. Потрібне було негайне хірургічне втручання. І ви це добре знаєте.

— Знаю, колего Штайнер, — безбарвним голосом відказав Круммерер. — Ви зробили правильно, що прооперували пацієнта. Операцію ви провели бездоганно. Спасибі вам. — Він замовк і знову походив по кабінету. Потім зупинився перед Штайнером. — Вас годилося б за це похвалити, але я не можу. І ви, мабуть, здогадуєтесь чому. Ви — не хірург, а санітар. Розумієте? У цій лікарні ви — санітар. І з цього погляду ваш вчинок гідний осуду. Я змушений винести вам догану. Зрозумійте мене. Це мое останнє попередження. Мені дуже неприємно, якщо це вас засмутило.

— Можете не вибачатись, — сердито відповів Штайнер. — Мене це не засмутило анітрохи. Я вчуся жити тут так, щоб мене нішо не засмучувало.

Він обернувся й пішов до дверей. Крізь великі вікна до кабінету вже пробивалося бліде світло нового дня — починало розвиднятись. Штайнер був стомлений, і йому не хотілося ні пояснювати щось, ні сперечатися. Та біля дверей він усе ж таки зупинився і обернувся до Круммерера.

— У пацієнта задавнений рак. Ви повинні були зробити йому резекцію. Давно.

Малер ворухнувся в кріслі.

— Не старайтесь...

— Знаю, знаю, — урвав його Круммерер. — Стан у Крафта й справді безнадійний. Ми повідомили про це його дітей. Вони не зацікавлені в операції.

— Але ж обов'язок лікаря — зробити все...

Круммерер зупинив Штайнера жестом рукі:

— Не повчайте мене! Якщо пацієнтові поручителі не хочуть, щоб ми його оперували, то ми повинні зважити на це. Операція обійшлася б їм дуже дорого, та вона вже нічого й не змінила б.

Коли Штайнер знову вийшов у коридор, в лікарні вже чути було голоси медсестер і лікарів, які заступали на денну зміну. Штайнер радів, що його чергування нарешті скінчилося, що він може прийняти душ і піти додому. Але, згадавши про свою холодну кімнату, він одразу спокумрів.

Швидко переодягшись, він вийшов з ординаторської, дорогою зазирнув до кабінету Гюбша. Там, гортаючи якийсь журнал, сиділа Едіт. Він попрощався з нею і вийшов у коридор.

— Хвилинку! — гукнула вона йому навздогін. — Ви тут щось за-були! — І простягла йому зім'ятій конверт.

Штайнер сунув конверт у кишенью й, навіть не подякувавши Едіт, попротував коридором до виходу — назустріч холодному й непривітному ранку великого міста.

3

Ваговоз «Даймлер-бенц» номер «ЛЕО-Н-526» стояв на автостраді «Е-56» за Бад-Годесбергом, кілометрів за п'ятдесят від Бонна. Марек Земан і Діно Дзанетті залишили позаду Дюссельдорф, поминули Оппіладен і Леверкузен, проїхали Кельн, а потім Бонн. Хотіли зупинитися там на сніданок, але згадали, що в місті саме година пік, і швидко поїхали далі. В Бад-Годесбергу набрали в термос кави й купили два сандвічі з шинкою і з сиром. Потім зупинилися на майданчику біля автостради, де вже стояли два інші ваговози. З Дюссельдорфа вони виїхали на світанку, авто й причіп були з верхом завантажені товаром. Їх чекала довга подорож із півночі на південь, через Кобленц, Майнц, Дармштадт, Гейдельберг до Штуттарта.

— Вип'еш іще кави?

— Охоче, Діно. Може, трохи зігріюсь. В кабіні досить холодно.

— Коли повернемось на фабрику, насамперед треба буде полагодити опалення. Хочеш бутерброд?

Марек Земан налив у пластмасову чашку кави, випив. Кава була гаряча й міцна.

— Не хочу. Я вже наївся.

Коли Марек протер скло кабіни, то побачив перед собою дві рівні смуги автостради, яка губилася за далеким обрієм без пагорбів і дерев. Місцевість була сіра й одноманітна, небо затягло хмарами, вітер здіймав на шосе дрібну, ідку пилоку. Повітря було отруєне димом великих фабрик Рурського басейну. Замість дерев тут росли заводські димарі, замість пагорбів громадилися великі міста, одне біля одного.

Марек Земан і Діно Дзанетті мовчали майже всю дорогу; місцевість ця наганяла на них нудьгу, вони не звикли до рівнин без сонця й зелені. Навіть тоді, коли ваговоз мчав із швидкістю сто кілометрів, їм здавалося, що вони стоять на місці.

— Коли ми приїдемо, Діно?

— Якщо їхатимемо як досі, то ввечері будемо у Штуттарти.

Вони були в дорозі вже другий день. За день доїхали із Штуттарта до Дюссельдорфа, там їхній ваговоз завантажили товаром, а наступного дня вранці вони вирушили назад. Коли виїжджали з Геймердінген, вже було ясно, що пологи могли початися будь-якої хвилини. Земан попросив пані Лацігову, щоб вона переїхала до них і побула біля Марти. Незважаючи на це, він весь час нервував.

Діно закрутів кришку термоса й поставив його в сумку. Потім дістав сигарети, почастував Земана й підніс йому вогню.

— Ну, поїхали, — сказав він.

Земан повернув ключ, мотор відразу тихенько загув. Це був добрий мотор, і вони з Діно знали, що на свою машину можуть покластися. Марек увімкнув радіо, хвилину послухав новини, потім перемкнув на іншу станцію, яка передавала музику. По шосе в обох напрямках мчали колони автомашин, отож вони хвилину зачекали, поки дорога

перед ними звільнилася, а потім влилися у правий потік. Марек зручніше вмостився на сидінні, одну руку поклав на кермо, а другу на важіль коробки передач. Натиснув педаль газу. Автомобіль помчав іще швидше, шини шурхотіли по асфальту. Попереду був Ремаген, Зінціг, потім розвилка біля Кобленца.

— Ну ѿ краєвид! Навіть дивитися не хочеться, — буркнув Діно.

Марек кивнув головою. Обабіч автостради тяглася гола рівнина й лише далеко попереду бовваніли невисокі пагорби.

— У нас краще, — сказав він.

— І у нас теж. У нас гори і чисте море.

— У нас гарна місцевість, — вів далі Марек Земан. — Ти чув коли-небудь по Татри? Ні? Це гори, такі, як Альпи. Вся Словаччина дуже мальовнича. Я часто їздив уздовж Татр.

— Ні, не чув.

— Там повно озер, можна кататися на човні. А коли ти голодний, то можеш замовити собі ѿ розбійницький делікатес — живанку. Ти не проти печень?

Діно засміявся.

— Колись ти мене туди запросиш. Ми покатаємося з тобою у човні, а потім замовимо живанку.

— Не знаю, Діно. Мабуть, із цього нічого не вийде.

— Чому? Ми заощадимо тут із тобою грошей і поїдемо кататися у човні.

— Навряд. Я не можу туди повернутися.

— Колись ти неодмінно туди повернешся, — сказав Діно. — Тут ти чужинець. Гастарбайтер. Кожен це скаже тобі у вічі.

— Якщо дивитися на це з такої позиції, то ми скрізь чужинці.

Діно глянув на свого напарника.

— Я дома не почиваю себе чужинцем, — відповів він. — Дома я серед своїх. Нас багато. Багато братів і дві сестри, батько, мати, а також бабуся. Сестри ѿ брати мають дітей. У нас весела сімейка. Серед них я почиваю себе вдома.

— А проте ти тут. Чому ти зараз не з своєю сімейкою?

— Як ти можеш про таке питати? Я ніяк не міг знайти там собі роботи. На Сіцілії багато людей роками не можуть знайти собі роботи. Живуть у злиднях. — Діно погасив сигарету, опустив скло і викинув недокурок. В обличчя вдарив струмінь холодного повітря. З лівого боку їх обганяли швидкі машини.

— У цьому винен уряд, — сказав Марек. — Він мав би забезпечити людей роботою.

— Уряд тут нічого не вирішує. І парламент теж. Вся справа в монополіях. А вони не зацікавлені вкладати капітал там, де це не принесе їм прибутків.

— Але якщо ти хочеш, то можеш виляяти за це уряд, — сказав Марек. — Або податися кудись на заробітки. Можеш іхати, куди тобі тільки заманеться.

— Діно засміявся.

— Лайкою тут не допоможеш, і уряд нею ти нітрохи не злякаєш. А от спробуй виляяти монополії. Чи навіть майстра на фабриці, чи Грамма, тоді побачиш. Вилемиши звідти, як ганчірка.

— Ти не маєш права їх лаяти. Грамма тобі нема за що лаяти.

— А дозволяти їм обкрадати себе я маю право?

— Мене тут ніхто не обікрав. Що зароблю, те й одержую.

— Це тобі тільки так здається. Грамм не ворушить і пальцем, а проте щомісяця має мінімум п'ятдесят тисяч марок прибутку. Грамма зробили мільйонером ми з тобою.

— Я чхати хотів на Грамма, — сказав Marek Земан. — Мене не цікавить, скільки він заробляє. Я заробляю тут непогано.

— А це мало б тебе зацікавити. Ти такий же робітник, як і ми всі.

На правому узбіччі автостради з'явився великий синій щит, який інформував, що вони наближаються до Ремагена. Marek Земан трохи скинув газ і поклав на кермо обидві руки. Рух на автостраді став інтенсивнішим.

— У мене немає вибору, Діно, — Земан дивився вдалину, де вже бовваніли перші будинки міста. — Я — емігрант. Мені дали роботу й житло, через те я не можу їх лаяти. Зрозумій це, Діно. Я не такий робітник, як ви всі. Емігранти інші. Іх ти не бери до уваги.

Автострада роздвоїлася, наче артерії, що ведуть до серця. На околиці Ремагена стояли низькі заводські будівлі, біля яких купчилися оселі робітників. Ваговоз тепер їхав повільніше.

— Навчишся, — буркнув Діно. — Я теж спершу думав, що головне — це купити собі дешеве авто й гарний костюм. Але я надивився всього, працюючи на багатьох фабриках. Ти не заперечиш того, що й ти робітник. Коли тобі буде погано, ти цілком зможеш на них покластися. На Грамма ж — ніколи.

Земан змушений був пригалмувати, бо автостраду перетинали рейки: тут уже ходив трамвай, хоч вулички були вузькі. Дорога, якою вони їхали, обмежала центр Ремагена, вела через передмістя і за містом знову вливалася в автостраду.

Marek Земан обернувся до Діно.

— Чий хліб їси, того пісню й співай.

Діно похитав головою.

— Досі ти жив у Чехословаччині, а там усе ж таки соціалізм. Проте ти однаково не навчився співати ніяких пісень. Якщо сказати по правді, то мені подобаються бадьорі пісні. Революційні.

— Ти спекулянт, Діно.

— Ну що ти. Просто я, на відміну від тебе, вже маю певний політичний досвід.

— Послухай, чому ми з тобою не говоримо, наприклад, про жінок, як усі нормальні чоловіки?

— Авжеж, про жінок, — серйозно мовив Діно. — Поговоримо й про жінок. Але від цієї клятої політики ти нікуди не дінешся. Ти знайдеш її скрізь, як ту блощицю. Досі для тебе багато які речі були цілком природними, і через те ти не розуміеш робітників у капіталістичних країнах. Для нас не є природними право на працю, соціальне забезпечення і справедливу зарплату. Ми змушені це виборювати. Інколи навіть кулаками. — Він замовків вступив очі в білу смугу, яка розділяла автостраду на дві рівні половини. — Ти обов'язково мусиш колись приїхати на Сіцілію, — сказав Діно так тихо, що Земан ледве почув його. — Це дуже гарний край. Але люди в нас бідують. Чоловіки в пошуках роботи ідуть за кордон. Італійський уряд не хоче вкладати на Сіцілії капітал, монополіям це теж не вигідно, через те італійці змушенні блукати по світу, покинувши дома свої сім'ї. А я, по-твоєму, повинен цілувати руки Граммові за те, що він дав мені роботу за кілька ма-

рок? І не подумаю. Навпаки. Я буду кожному торочити, що такий стан речей не є нормальним і мусить змінитися. І хай це тебе не дивує.

Земан нічого не відповів. Він зосереджено вів ваговоз, невідривно дивлячись перед себе на шосе.

— Мене це не дивує, Діно, — озвався він за хвилину. — Але хай і тебе не дивує те, що я ніколи не цікавився політикою. В нас усе вирішували партія і уряд. Вирішували інші, я ж тільки спостерігав.

Музика в приймачі замовкла, і диктор почав читати новини. Марек вимкнув приймач.

— Мій батько вчив мене, що спершу нам буде важко, бо треба будувати, відмовляти собі у всьому, а потім у нас будуть дешеві автомобілі, квартири — все, — сказав Марек. — Але на практиці все виявилося зовсім не так. Ми заздрили австрійцям, які приїжджали до нас наїтися й напитися. Вони були з Заходу, і вони мали все, що хотіли.

Діно витяг сигарети, почастував Земана й закурив сам. Автострада тепер була вільніша. Вони наближалися до Зінціга.

— Ну звичайно, — мовив Діно й знизав плечима. — Політика і жінки. Про що ж іще можуть розмовляти чоловіки під час такого рейсу?

Вони знову якийсь час мовчали. Марек Земан зосереджено дивився вперед, іноді позирав на свої м'язисті руки з чорними кущиками волосся вище зап'ястя. Волосся на холодному повітрі наїжаувалося й схоже було на рідку пористь чагарника. Він мимохіть посміхнувся; ще б пак, він уже зовсім дорослий, має дружину й чекає від неї дитини. Він вирішив виїхати з Чехословаччини і добре зробив, що виїхав звідти. У Геймердінгені йому дали роботу, а недавно й квартиру, а влітку він купить собі новий «фольксваген». Життя його йде так, як він про це й мріяв.

Земан задумливо дивився на автостраду. В уяві зринали давно пережиті пригоди, озивалися мелодії пісень, які він колись співав. Несподівано пригадався випадок, що стався з ним, коли він був іще хлопчиком; він уже зовсім забув про ту пригоду, вона загубилася серед інших, і ось зараз, під свист шин, раптом спливла в пам'яті, наче жирна пляма на поверхні води. Йому було тоді десять, може, одинадцять років, і мати послала його в магазин по хліб. Тоді там ішле не запровадили самообслуговування — товар лежав на полицях, а на прилавку стояла коробка з ескімо. Тільки-но він став у чергу, як та коробка необорно почала вабити його; він спокійно міг собі купити порцію того морозива — грошей, що їх дала мати, цілком вистачило б. Але тут справа була зовсім не в грошах і не в ескімо — ним керував дивний імпульсивний потяг, якому він не міг протистояти. Вважаючи, що на нього ніхто не дивиться, він сховав одну порцію морозива в кишеню, і тут же помітив, що за ним стежить молода продавщиця. Вона була дуже негарна, рідке русяве волосся звисало їй на худе, якесь сизе обличчя. Стиснувши безкровні губи й скрестивши на маленьких грудях тонкі руки, вона стояла й дивилася на Марека. Він закляк на місці, нездатний навіть поворухнутися. Ескімо, яке він стискав у кишені, почало танути. Дівчина нічого не сказала, тільки ще дужче стиснула губи й нахмурила брови. Марек на коротку мить відчув щось схоже на почуття кохання, ніжності й незнайомого досі бажання; щоправда, це тривало тільки мить, поки він збентежено підійшов до каси й заплатив за хліб. Дівчина все ще не ворушилася. Мов сновида, він попрямував до дверей. І тоді про-

давниця вийшла з-за прилавка, застромила руку в його кишеню, витягла липке ескімо і ляснула його долонею по щоці. При згадці про це Марек Земан я досі кидало в жар.

Він думав, що ця пригода давно забулася, та ось вона виринула з забуття, наче була якимсь чином пов'язана з його сьогоденням, з тим, де він опинився і що робить. «Завжди знайдеться якась дурниця і несподівано виб'є тебе з колії. Коли ти цього найменше ждеш, раптом звідкись виринають сумніви я побоювання. Завжди знайдеться хтось такий, хто виставить твої наміри на посміх і все, чим ти живеш, піддасть сумнівові...»

Але потім він уявив собі Марту й дитину, яка от-от має в них народитися, і його залила хвиля ніжності; хвиля ця наростала в ньому, і він відчував глибоку радість. Не міг уявити собі те, чого досі просто не було, що не існувало я не дихало. Завдяки йому на світ з'явиться людина! Він дуже хотів би, щоб у нього народився хлопчик. Можливо, він народжується саме зараз і Марта терпить у цю хвилину страшні муки. Він здивувався, усвідомивши, як мало думає про дружину. Останнім часом, особливо в рейсах, він про неї майже не думав. І сам не міг пояснити собі чому, бо Марта була непогана дружина. Іноді вона з гіркотою, а іноді напівжартома-напівсерйозно нагадувала йому, що вона старша за нього, та загалом це була гарна я розумна дівчина. Але йому здавалося, що вони живуть не так, як він це раніше собі уявляв. На Марту часто находила туга, вона довго дивилася у вікно на низькі пагорби я не відповідала на його запитання, іноді починала кричати на нього я ремствувати, що в них завжди не вистачає грошей. Все це він пояснював вагітністю дружини, хоч відчував, що коріння її нервозності значно глибше, — можливо, вона привезла її ще з дому. «І все ж таки, — сказав він собі, — Марта непогана дружина, тільки дуже чутлива, навіть занадто». Марек зітхнув і мимохіт натиснув на педаль газу.

«Терпіння, — снував він далі нитку своєї думки, — терпіння. У нас народиться син і вранці мене будитиме, я куплю йому іграшковий поїзд, а коли він підросте, ми з ним вестимемо дискусії про серйозні речі. І про політику теж».

— Твоя правда, — сказав Марек. — Під час такого рейсу можна розмовляти тільки про жінок і про політику.

Діно здригнувся, мовби прокинувшись із сну.

— Що? Що ти сказав?

Земан зменшив газ і, звернувши на узбіччя автостради, зупинив ваговоз.

— Нічого, Діно. Поведи трохи машину. Я стомився.

— Гаразд, — відповів Діно, — а ти тим часом трохи поспи. Та візьми ковдру, бо змерзнеш.

Марек Земан з вдячністю глянув на свого напарника я пошкодував, що вони розмовляють тільки про політику я що їхні погляди в цих речах не збігаються.

Вони помінялися місцями. Ваговоз знову набрав швидкість; ритмічно працював мотор, колеса підстрибували на стиках бетонних плит, а там, де на автостраді було асфальтове покриття, вони заколисливо шелестіли. Марек Земан загорнувся в ковдру, випростав ноги, голову відкинув на спинку сидіння я спробував заснути. Та незабаром Діно трохи пригальмував, і його кинуло вперед. Спати на ходу він не міг. У

холодній кабіні ваговоза, який мчав автострадою, наближаючись до Кобленца, Марекові Земану раптом пригадалася вулиця майже в центрі Братіслави, з обох боків обсаджена розлогими деревами, високий сірий мур Ондрейського кладовища. У пам'яті виринали люди, які жили там, на Польової вулиці, разом з ним; вони розпливалися в його уяві, наче відображення у воді. Пригадався й батько. «Який парадокс!» — подумав Земан. Його батько був комуніст, брав участь у Словацькому національному повстанні, потім сидів у концтаборі, після війни — полум'яний агітатор і активіст. Скільки конфліктів було у нього з сином! Марек не поділяв його поглядів, і батькові ідеали викликали в нього хіба іронію. Тепер він мав час про все це подумати як слід: чия то була провінія — його чи батькова? «Як це сталося, — думав він, — що я не вірив навіть рідному батькові?»

Польова вулиця, де ввечері довго й протяжно гули паровози товарних поїздів, які не зупинялися на Малій станції!

Він заплюшив очі й за хвилину заснув. Снилося йому, що він сидить за кермом і пильно дивиться на сіре покриття автостради.

Прокинувся він тільки тоді, коли відчув, що в нього замерзли руки, з яких сповзла ковдра. Поволі розплюшив очі і, ще напівсонний, хукнув у долоні. Потім озирнувся й здивовано свиснув: машини за ними йшли з увімкненими фарами, у будинках, силуети яких губилися в темряві, вже світилися вікна. Він проспав обід і всю пообідню піору, проспав Кобленц, Майнц і Дармштадт. За дорожніми знаками визначив, що вони звернули з автостради «Е-4» на «Е-12», це означало, що позаду залишився вже й Гейдельберг і що вони наближаються до Гейльбронна. Щонайпізніше через дві години будуть у Штутгарті.

Марек Земан докірливо глянув на Діно, але той тільки махнув рукою: він радо сідав за кермо ваговоза, навіть коли черга була не його.

Вони мовчали. Швидко сутеніло, пейзаж за вікнами танув у вечірній імлі, й за хвилину вони бачили вже тільки стрічку дороги, на яку падало світло фар. Ваговоз наблизався до якогось містечка. Вздовж автостради світилися вікна будинків і вуличні ліхтарі, спалахували вогні реклами; блиснула якась річка й низка відбитих у ній вогнів. На душі в Земана раптом потеплішало, немовби там, у якомусь із цих будинків, у кухні із старим буфетом, його й Діно чекав на столі гарячий суп.

— Послухай, Діно, — озвався він. — У тебе є хто-небудь? Якась дівчина?

Діно засміявся.

— Немає, — відповів він. — А навіщо вона мені? Я ж іще не здурув. Коли мені буде треба, я собі знайду.

— І тут теж у тебе немає ніякої дівчини?

— Іх у мене стільки, скільки я сам хочу. І в Штутгарті у мене теж є одна. Бабега, наче танк. Груди у неї, як подушки.

Марек аж подався вперед.

— Та ну?.. Які, які?

— Отакенні. А зад — як пекарський стіл.

— Як пекарський стіл?

— Авежеж.

— Ти не брешеш?

— Ні.

Коли вони приїхали до Геймердінгена й поставили машину в дворі фабрики, Мареку Земану сказали, що в нього в обід народився син. Важить він чотири кілограми й двісті грамів, а завдовжки п'ятдесят шість сантиметрів. Мати і хлопчик здорові. Сина назвали Ріхардом.

4

Павол Ліхнер поточився й прикладав до рота долоню. З розсіченої губи текла кров.

— Отже, ти нічого не знаєш? Що ж, я тобі зараз нагадаю! — Перед Ліхнером, широко розставивши ноги, стояв Шранц. Обличчя його налилося кров'ю, очі вирячилися.

— Не знаю, — промимрив Ліхнер. Він намагався опанувати себе й говорити якомога менше. Адже Гаубт не міг знати, кому він продав пакетик геройну. Хіба що його виказала Ельза. Гаубт, ясна річ, накинувся на Шранца, який виявився ненадійним посередником, і Шранц тепер мстився на Ліхнерові. Удар в обличчя викликав у Ліхнера лютъ, яку він досі тамував у собі, хоч перед цим була хвилина, коли він уже хотів був покірно у всьому признатися, повернути решту грошей і забрати в Ельзи весь виторг. У нього залишилося вже зовсім мало — він купив собі костюм і старий «рене», пойдений іржею. Тепер йому годилося б у всьому признатися й покаятись, щоб урятувати свою шкрупу. Але лютъ і впертість, які заговорили в ньому, виявилися сильнішими за голос розуму. В цій упертості вмістилося все, чим він досі жив, — покора й приниження, його жалюгідне життя, самотність і нудьга в холодній кімнаті, гіркі ночі, проведені з Ельзою, страх перед викриттям крадіжки геройну, весь цей чужий і холодний світ, і нарешті, хоч він і неохоче це визнавав, туга за рідним містом, вулицею, на якій він виріс.

Шранц знову підійшов до нього.

— Так ти не знаєш? — заревів він. — Один пакетик! Вартістю в п'ять тисяч марок! Кому ти його віддав?

Ліхнер тільки тепер зрозумів, що Ельза його обдурила. Вона дала йому за пакетик тільки дві тисячі, а решту залишила собі.

— Я нічого не знаю. — Він весь час був насторожі.

За столом спокійно сидів Гаубт і крутив у пальцях олівець, немовби все це його не стосувалося. Він байдуже дивився на Шранца, наче на актора, що виступає на генеральній репетиції. Поруч нього стояв лисий Гоффеліх, а біля вікна — ще двоє типів, яких Ліхнер не зінав. Обличчя в них були суворі й незворушні — здавалося, вони нікого й нічого тут не помічають. «Неначе в якомусь фільмі», — подумав Ліхнер. З увімкненого приймача лилася приемна, легка музика.

— Він нічого не знає! — повторив Шранц. — Він нічого не знає! — І обернувшись спершу до Гаубта, а потім до двох типів біля вікна. Один із них пискливо хихикнув. Ліхнер здригнувся.

Гаубт лініво позіхнув, пригладив долонею волосся і, обійшовши стіл, зупинився перед Ліхнером. Погойдуючись на розставлених ногах, він раптом усміхнувся половинкою свого обличчя. Ліхнер усміхнувся й собі.

— Навіщо ти це зробив? — запитав Гаубт добродушно. — Ми любили тебе, як рідного сина. А ти нам так віддячив. Ох, хлопче, хлопче.

Ти завдаєш нам клопоту. Скажи, кому ти віддав той пакетик. Інакше ми тебе скалічимо. А мені б цього дуже не хотілося.

Ліхнер розумів, що йому давали останній шанс, та коли він подивився на Гаубтове застигле обличчя, в ньому знову піднялося почувття огиди й протесту.

— У мене немає ніякого пакетика, — повторив він. — Нічого немає.

Гаубт іще якусь мить дивився на Ліхнера, а потім похитав головою.

— Вони вперті, — зауважив він. — Я знаю цих словаків ще з війни. — І зробив рух, наче стъобнув нагайкою по розкритій долоні.

Ліхнер мовчав. Щока боліла, й почали пухнути губи.

Гаубт знову посміхнувся, потім знизав плечима й сів за стіл. Тепер до Ліхнера підійшов Шранц. Вони стояли один проти одного й мовчали. Несподівано Шранц замахнувся — це був швидкий рух, в який він уклав усю свою енергію. Та Ліхнер цього ждав, і, перш ніж Шранців кулак знову впав йому на обличчя, він присів, відчувши лише слабкий струс повітря: кулак промайнув над ним. Шранц втратив рівновагу, тулуб його різко подався вперед; тієї ж миті Ліхнер стрибнув до нього й спрямував свій кулак Шранцу в підборіддя. Велетенське тіло відлетіло до стінки й поволі сповзло на підлогу. Це сталося так швидко, що ніхто не встиг навіть опам'ятатися. Усі заціпніло дивилися на Шранца, що лежав на підлозі. Ліхнер стояв над ним і усміхався.

Шранц поволі почав підводитись; на обличчі в нього застиг вираз подиву, немовби він і досі не вірив, що таке можливе. Гаубт зареготав і відкинувся на спинку стільця.

Ліхнер, стоячи над своїм противником, відчував холод у шлунку і якийсь дивний спокій. Це почувття було йому добре знайоме: воно з'являлося в нього щоразу, коли він під час бійки змушений був швидко приймати рішення. Не чекаючи, поки Шранц випростається, він ударив його під груди. Скорчена маса м'язів знову похилилася вперед. Ліхнер відступив назад і вдарив Шранца в обличчя. Він почув, як щось хруснуло, й тієї ж миті побачив на своїх щиколотках кров, що цебеніла з роз'юшеного Шранцового носа. Гаубт усе ще посміхався й тарабав пальцями по столу. І в цю мить ті обидва типи рушили до Ліхнера. В руках одного з них була коротка палиця. «Це вже гірше», — майнула Ліхнерові думка. Він позадкував до стіни, не зводячи очей з руки, що стискала палицю. На лобі в нього виступив піт. Нараз той, в руці якого була палиця, різко змахнув нею, й Ліхнер рвучко повернувся до нього. Другий тієї ж миті скористався з цього і вдарив його під груди. Ліхнер опинився в такому ж становищі, як хвилину тому Шранц: він мимохіті подався вперед, а той, другий, ударив його в підборіддя. Ліхнер зсунувся на коліна й відкинув голову на стіну. Він сидів, спершись на стіну, і з губ його капала кров. Двоє з похмурими обличчями стояли над ним. Ліхнер поворушився.

— Хвилинку, — раптом почув він. Це був голос Гаубта, спокійний, як і кілька хвилин тому, тільки трохи басовитіший. Заклавши руки за спину, Гаубт підійшов до нього.

«Далебі, — подумав Ліхнер, — тобі ще б уніформу, був би викапаний есесівесь, яких показують у кіно».

— Досить, — сказав Гаубт. — Не будемо бруднити об нього руки. Маєш десять хвилин, щоб забратися геть. І коли ти ще раз потрапиш нам на очі, то це буде твай кінець. Іди.

Ліхнер подумав, що Гаубт боїться поліції й не хоче зайвий раз ризикувати.

Він підвівся на руках. Ті двоє відступили, а Гаубт повернувся до нього спиною. Коли він почав зводитись на ноги, Гаубт раптом крутнувся й щосили вдарив його носком у пах. Ліхнерові потьмарилося в очах, він на мить знепритомнів. Падаючи, вдарився головою об стіну й знову прийшов до тями.

— Свиня, — вилаявся він по-словашкому.

Гаубт уже сидів за столом і байдуже дивився просто себе. Ліхнер підвівся і заточуючись вийшов у вестибюль.

Піднявши до себе в мансарду, він скинув сорочку і вмився. Обличчя його запухло, обидві губи були розсічені, починало запливати око. Болів шлунок. Він ліг на ліжко й підібгав ноги.

На стінах кімнати хиталися тіні. У дворі гув мотор ваговоза. Вікно погано прилягало до рами, і в щілині тягло холодом. Груба ковдра, якою він укрився, тхнула нафталіном. «Як тут бридко», — подумав Ліхнер. У Мюнхені він прожив уже понад півроку. Понад шість місяців щоночі, крім понеділка, коли був вихідний, працював у третньорядному закладі Гаубта. Вісімсот марок на місяць, за харчі й житло з нього вираховували п'ятдесят процентів. Що він заробив за ці шість місяців? Купив собі нові черевики, один сірий костюм і старий «рене». Познайомився з Ельзою, власницею маленької кав'янрі у Швабінгу. Заплатувався в сумнівній торгівлі геройном, украв один пакетик, який Ельза потай продала. Сьогодні він дістав кілька ударів і стусан у пах. Гроши вже розтринькав, з тих двох тисяч, що їх він одержав від Ельзи, лишилося всього кілька марок. Крім того, від сьогодні він безробітний. Такий невтішний був підсумок його шестимісячного перебування тут.

«Я потрапив з дошу під ринву. Що ж далі?» — Ліхнер знову загадав про дім — маленьку й вогку квартиру з тъмною лампочкою в тісній кухні, смердючий туалет і спільній двір, завжди завішаний шворками з близиною. Він не зазнав там багато добра, в пам'яті його закарбувалися тільки сварки через батькове пияцтво. Польова вулиця була вулицею похованіх ілюзій. Але тепер Ліхнера пойняла болісна, простотаки фізична туга за нею. Він повернувся на другий бік, спробував випростатися. В паху все ще боліло, на губах запікалася кров. Він уткнув обличчя в подушку й зібгав руками простирадло.

— Погані твої справи, голубе, — промимрив сам до себе. — Гірші, ніж я думав. Просто-таки паршиві.

Він устав і, вийшовши до умивальника, ще раз сполоснув під краном обличчя, промив розбиті губи. Око його запухло, й від нього залишилася тільки вузенька щілинка. Він змів із щиколоток кров Шранца й витер рушником руки. Потім вийняв із шафи сумку й почав складати в неї свої речі. Покінчивши з цим, надів новий костюм і востаннє озирнувся по кімнаті. Йому нітрохи не шкода було прощатися з нею. Спустившись сходами униз, він на мить зупинився під дверима Гаубтового кабінету. Потім швидко вийшов на вулицю й попрямував до свого «рене». Увімкнув мотор, і авто з гуркотом рушило від тротуару. Проїхавши довгу вулицю, Ліхнер звернув праворуч до маленької площі й зупинився навпроти Ельзиної кав'янрі. Там було ще відчинено, хоч клієнти вже розійшлися. Ліхнер узяв сумку й пішов просто до Ельзиної квартири: кілька днів тому вона дала йому ключ. «Про всякий випадок», — сказала тоді Ельза.

Поставивши сумку на підлогу, він зручно вмостиився у кріслі — зачекає на Ельзу тут і поговорить з нею.

Звівши дух, він підійшов до бару й налив собі повну чарку горілки. Зразу ж відчув себе краще. Від серця трохи відлягло. «Воно не так уже й погано, як здавалося спершу,— подумав він.— Наш брат знайде вихід із будь-якої ситуації».

Незабаром прийшла Ельза. Ліхнер сидів, недбало розвалившись у кріслі. Ноги його лежали на столику. Він випив уже три чарки. Тільки підпухле око й набряклі губи нагадували юному про те, що сталося.

— Ну, як сьогодні торгівля? — запитав він її.

— Добре, — відповіла вона без өсобливого ентузіазму. — Я тебе не чекала. Що з тобою? — Вона сіла в крісло навпроти.

— Так, пусте. Невеличка аварія. Вип'еш зі мною?

— Налий. Хто тебе побив?

Він підсунув Ельзі чарку з горілкою.

— Ніхто мене не побив.

— Ти впав зі сходів? — посміхнулася вона.

Він теж спробував посміхнутися, але тільки скривив губи в болісній гримасі.

— Ти кудись ідеш? — Ельза глянула на його сумку. — Чи, може, це пов'язано з твоєю побитою пикою?

— Все полетіло під три чорти, — сказав він. — Я драпаю звідси. Допоможи мені.

Ельза взяла зі столика чарку, покрутила її в пальцях.

— Все полетіло... — повторила вона. — Кажеш, допомогти. — Вона ковтнула горілки й зиркнула на нього. — А ти на що розраховував? Чого ще хочеш від мене?

Він дивився на Ельзу, і в ньому підіймалася огіда до неї, як недавно до Шранца. Ельза сиділа, схилившись над столом, і нервово таращила пальцями по чарці; цей звук дратував юного. Він бачив її зів'яле обличчя, опущені кутики вуст, жовтувату шкіру на шиї. Він ледве стримався, щоб не вдарити її.

— Ти ж не покинеш мене в біді, — сказав він. — Я почну все з початку.

— Навіщо ти берешся за таке, що тобі не під силу? З тебе ніколи нічого не вийде. О боже, навіщо тільки я зв'язалася з тобою?

Він підвівся і з чаркою в руці підійшов до неї.

— Випий. Побачиш, у нас усе зміниться. Ще не все втрачено. — Він поставив чарку, погладив Ельзу по голові й пригорнув. Ельза всім тілом притислася до нього. «Отак і треба з тобою», — з огідою подумав Ліхнер. Вони пішли до канапи.

Якусь хвилину він непорушно лежав поруч неї, тоді підвівся, налив собі повну чарку й вихилив одним духом. Потім накинув на плечі халат і пішов до ванної. Стоячи під душем, відчув, як алкоголь приємно туманить голову. «Далебі, — подумав він, — єдиний спосіб все це забути — це упитись».

Коли він відчинив двері в кімнату, Ельза мовчки пройшла повз нього до ванної. За кілька хвилин вона повернулася, вже одягнена, і, мовби нічого не сталося, сіла в крісло.

— Про що ми з тобою говорили? Ти, здається, казав, що хочеш тут залишитись?

— На кілька днів.

Вона закурила сигарету й закинула ногу на ногу.

— Не дури мене. Розкажи нарешті, що сталося.

Ліхнер винувато посміхнувся.

— Виявили нестачу героїну? — вела вона далі. — Гаубт довідався про це й побив тебе? Тільки кажи правду. Не думай, що мене так легко обдурити!

Ліхнер облизав кінчиком язика губи. Вони були сухі й порепані.

— Облиш цей тон, — сказав він хріпко. — Все полетіло, це правда. Вони недорахувалися одного пакетика. Але не змогли з певністю сказати, хто його взяв. Через те відлупцювали мене для гарантії й викинули геть. Ну, та нічого страшного. Мені не вперше й не востаннє роз'юшили пику. Вони нічого не знають. А тепер я тут, і я прийшов поплакати біля твоїх ніг, якщо ти не маєш нічого проти.

Ельза підвелялася.

— Маю, — сказала вона спокійно й загасила в попільнничці недокурену сигарету. — Тобі не можна тут залишатися. Ти зараз же підеш звідси.

— Послухай, Ельзо. Ніхто ні про що не знає...

— Мене ніщо не цікавить. Забираї свої манатки і котися звідси. Інакше я викличу поліцію.

В Ліхнера знову спітніли долоні.

— Я не затримаюсь у тебе, Ельзо. Тільки підшукаю собі якесь місце й кімнату — і піду. А потім, Ельзо... адже нас із тобою щось зв'язує, ми пережили разом кілька...

Ельза зареготала.

— Кажеш, нас із тобою щось зв'язує? А що саме? Те, що ми разом спали? Ти був не перший і не останній!

Ліхнер якусь хвилину ще дивився на неї, а потім почав одягатися. Він уже заспокоївся, напруження трохи спало. Йому більше нічого було втрачати.

Ельза дивилася, як він одягається.

— Іди, — сказала вона за хвилину вже спокійно. — Іди. Бо якщо Гаубт довідається, що ти живеш зі мною, він одразу ж здогадається, кому ти віддав героїн. Тоді він розквітається за це зі мною, а я хочу нарешті мати спокій.

Ліхнер одягся й старанно причесався перед дзеркалом. Ельзу він слухав уже тільки краєчком вуха й думав, куди ж йому тепер податися. Була вже ніч, Швабінг жив своїм звичним життям. Ліхнер навіть відчув певне задоволення, що цієї ночі не метушитиметься по бару й не обслуговуватиме п'яних клієнтів. Узявши сумку із своїми речами, він мовчки пішов до дверей. Сьогодні він прощається вдруге...

Ліхнер вийшов на вулицю, сів у машину й поїхав вулицею вниз. Вибравшитиху неосвітлену місцинку біля якогось невеликого парку, зупинився й погасив фари. Потім, розкладавши обидва сидіння, вкрився старою ковдрою, підтяг коліна мало не до підборіддя й заснув, як убитий.

Штайнер подивився на схилену постать службовця й мимохітъ подумав: «Як він, цікаво, виглядав двадцять років тому, коли емігрував із Чехословаччини? Можливо, він теж будував такі ж самі плани, як я тепер, мав такі ж самі ілюзії й амбіції?» Лисина в службовця трохи

не сягала тім'я, круглі очиці за товстими скельцями окулярів він весь час мружив, мовби на вітрі, рукави його сірого піджака були заяложенні. Замість пива він пив пепсі-колу.

— Дозвіл на переїзд ви можете одержати тільки протягом першого року перебування в еміграції.— Службовець зморщив лоб і глянув на Штайнера.— Через рік вас уже не приймуть ні Сполучені Штати, ні Канада.

Це був філіал бюро «Амерікан фонд фор чехословак реф'юджіз», центр якого містився в Нью-Йорку. Ця організація залагоджувала всі формальності при виїзді емігрантів за океан.

— Заповніть ось ці папери,— сказав службовець по-словацькому. В його мові й тепер усе ще відчувався слабкий ліптовський акцент.— Заповніть їх детально. Не обминіть жодної рубрики.

— Я ще остаточно не вирішив. Можливо, я нікуди й не поїду.

Штайнер мигцем перебіг очима рубрики анкети: «Чому ви емігрували з Чехословаччини? В якій галузі працювали? Де були на військових вченнях? Ви член комуністичної партії?»

— Якщо хочете подумати, то думайте за дверима,— невдоволено буркнув службовець.

Штайнер склав анкету й глянув на великі рекламні плакати — Манхеттен і статуя Свободи, — що висіли на потрісканій стіні. Службовець знову схилився над якимсь паперами.

— Ви могли б мене поінформувати про все трохи докладніше? — запитав Штайнер.

Службовець поволі випростався й посміхнувся. Сперши рукаами на стіл, він безбарвно мовив:

— АФЧР оплатить вам авіаквиток до Нью-Йорка й тримісячні курси англійської мови. Потім організація підшукає вам роботу і якесь житло. Майте на увазі, що вам доведеться працювати саме там, куди пошле АФЧР, а не десь-інде. Це правило діятиме для вас протягом трьох місяців. А потім ви дбатимете самі про себе.

Був уже початок травня, але весна приходила в Гамбург дуже повільно. З порту тхнуло нафтою, гнилим деревом і водоростями — іх притягли за собою теплоходи, й вони гнили тепер у доках. Коли дув північний вітер, важкий дух порту огортає місто, і Штайнерові робилося молосно. У такі хвилини на нього находила депресія; шлунок стискала нервова судома, і йому здавалося, що в обличчя йому дихає якась величезна тварина. Лише іноді налітав теплий вітер і разом з гострими пахощами моря та криком чайок приносив якусь невиразну, бентежну надію. Та це тривало недовго, і депресія поверталася. Він майже ніколи не почував себе задоволеним. Особливо ж тепер, коли приїхала Соня.

— Дбатиму сам про себе,— повторив він слова службовця.

— Гроші за авіаквиток і за курси потім вираховуватимуть із вашої зарплати. Протягом шести місяців.

— Досить довго,— сказав Штайнер.— Шість місяців — це довго.

Службовець знову спохмурнів і швидко закліпав очицями.

— А ви що хотіли б? — буркнув він.— Якщо вам не подобається, вас ніхто не примушує туди їхати.

Штайнер знову відчув судому в шлунку, схожу на укол голки. Він проковтнув гіркий клубок, що підкотив до горла. Таку підвищенну нервовозність він відчував часто біля Соні навіть тоді, коли вони разом лежали в ліжку. Його дратував її непрітомний погляд, холодні пестощі й ущип-

ливі зауваження. Буваючи напідпитку, вона істерично реготала або затягно мовчала. Штайнер знову, як уже багато разів до цього, з гіркотою подумав, що Соня зовсім його не любить і що вона залишилася з ним тільки через те, що не має куди подітися.

Службовець шурхотів паперами, а за спиною в нього красувалася реклама компанії «Панамері肯». Штайнер вступив очі в рекламу.

— Я лікар,— сказав він, немовби в чомусь виправдуючись.

— Це добре,— зауважив службовець і сів.— В Америці лікарям живеться непогано.

— Я хірург,— повторив Штайнер тим самим тоном.— Я хотів би працювати хірургом. Зараз я виконую в лікарні некваліфіковану роботу.

— На Алясці й на півночі Канади потрібні лікарі,— мовив службовець.— Але я повинен вас попередити, що за океаном ваш диплом буде недійсний. Вам доведеться там складати іспити ще раз.

— На Алясці? Я над цим іще подумаю.

Він вийшов. Під дверима канцелярії стояло кілька емігрантів. Він хотів зупинитися біля них, запитати, звідки вони й куди ідуть, які в них новини і як їм живеться, та коли глянув на них, йому перехотілося починати з ними розмову: вони стояли похмурі й замислені, їм було байдуже до того, що діялося довкола них, їх не цікавило ніщо, крім власної долі. Штайнер швидко вийшов на вулицю.

Дорогою він купив пляшку джину й дві пляшечки тоніку. Його чекали вечір і ніч із Сонею, а потім... потім буде субота й неділя. Він не знав, радіти йому, що два дні і три ночі проведе з Сонею, чи ні. Він поспішав, і пляшечки тихо дзенькали одна об одну.

Останнім часом Штайнер звик пити джин із тоніком, хоч від цієї мішанини потім боліла голова. Він не тішив себе ілюзіями. Соня його не любила. Перші дні вони ладнали, і для їхніх палких пестощів не вистачало ночі, але потім усе ставало щораз гірше й гірше. Соня теж пила; тоді вона вся розпалювалася, очі в неї розширювалися, і вона конвульсивно обнімала його, ніби хотіла переконати себе, що те, що вона зараз робить, вона робить цілком широко. Протверезівши, вона сумно позирала у вікно на сірі дахи будинків і не відповідала на його запитання. Вони не були близькими навіть тоді, коли кохалися; щоразу перед тим, як лягти в ліжко, обое притуплювали свої почуття алкоголем.

Їхні ранки в холодній кімнаті були сповнені глибокої безнадії.

Самотність, яка їх спершу зблизила, тепер обернулася проти них.

Соня знайшла собі роботу. Вона продавала квитки компанії «Люфтганза» у вищукано обставленому туристичному бюро. Коли вона сказала про це Мартінові, його це спершу втішило; вона почала заробляти, пішла між людей, і голова її тепер була зайнята іншими думками та проблемами. Але потім його почав лякати світ, у якому вона опинилася: далекі подорожі, м'які шкіряні крісла, барвисті проспекти столиць, елегантні й багаті чоловіки. Штайнер не міг із ними конкурувати.

Він помітив, що Соня неохоче повертається до їхньої спільноти кімнати, й подумав, що вона може покинути його, що в неї є хтось інше. Повертаючись із лікарні, він переживав під дверима хвилину страху: вже бачив у своїй уяві порожню кімнату, а на столі — папірець із кількома словами прощення. Відчував, що мусить щось зробити, якось завоювати Соню, переконати її, не відпустити. Ці думки ще дужче нервували його, робили зовсім безпорадним.

Соні дома ще не було. Штайнер відчинив вікно — нехай кімната трохи провітриться, — підмів і витер вогкою ганчіркою підлогу, висипав із попільничок недокурки. Потім витер порох із старих меблів, помив брудний посуд і поміняв постільну білизну. Соня не дуже дбала про їхне спільне господарство. В дужі була тільки холодна вода, але Штайнер уже звик до цього; він добре вишарувався й витерся ворсистим рушником. «Аляска і Канада», — раптом пригадалися йому слова службовця. Він мимохіть усміхнувся, бо просто не міг уявити Соню десь у канадських лісах або, крий боже, на Алясці.

Нараз на сходах почулися Сонині кроки. За мить відчинилися двері, Соня повісила на вішалку пальто. Він налив собі в чарку джину й змішав його з тоніком.

— Привіт, — сказала Соня. — Ти вже п'єш?

— Так. Не можу придумати нічого кращого.

Соня не відповіла й пішла до ванної. Штайнер випив. Такі зауваження його дратували. Він з нетерпінням чекав цього вечора, але зараз волів би побуди на самоті. Знову налив собі, а також Соні.

— Давай вип'ємо, — запропонував він, коли вона повернулася з ванної. — Давай вип'ємо, і нам відразу ж буде краще.

— Нам із тобою добре тільки тоді, коли ми вип'ємо, — сказала Соня.

— Настрій у тебе сьогодні не найкращий. Тебе вже ніщо не тішить. Вона похитала головою.

— У мене цілком нормальні настрій. Я хотіла тобі тільки сказати, що ми вдвох можемо вже хіба пити. Інакше розмова в нас не клейться.

— Я тебе не розумію.

Вона мовчала й дивилася на брудне вікно, Штайнер увімкнув радіо, і кімнату заповнили мелодійні звуки блюза, високий, тягучий голос співака; це була меланхолійна й тужлива музика.

— Я цікавився переїздом до Канади, — сказав Штайнер. — Можемо їхати. Нам оплатять авіаквиток.

— Я про це ще не думала.

Радіо грало, а вони мовчали й тільки час від часу підносили до губ чарки.

— Знаєш, Мартіне, — озвалася Соня за хвилину, — я навіть не певна, чи це матиме якийсь сенс. Мабуть, ми з тобою довго не витримаємо.

Штайнер це вже знат і сам; йому була знайома і ця судома в шлунку, і порожнечка в голові, й сухість у роті.

— Ми могли б усе-таки спробувати, — сказав він по паузі.

— Ми пробуємо це вже досить довго.

— Нам треба знайти якийсь вихід. Це тільки тимчасова криза. Вона міне, і після цього в нас буде все гаразд. Ось побачиш.

— У нас ніколи вже не буде все гаразд, — сказала Соня.

— Все буде гаразд, — повторив він. — Нам треба тільки ще раз спробувати. Знаєш що? Давай гайнемо у відпустку до Парижа. Або до Іспанії.

— Навіщо? Все це гарно хіба в книжках. А в житті воно далеко не так.

— Тоді давай поїдемо до Канади.

— Куди б ми не поїхали, однаково нічого вже не зміниться.

— Тоді скажи мені, що нам робити.

— Не знаю,— відповіла Соня.— Я взагалі нічого не знаю.

Співак замовк, музика теж стихла, й на хвилину в кімнаті запала тиша. До них долинав лише гомін із вулиці, гуркіт автомобілів, голosi сусідів. Надворі почало сутеніти, предмети в кімнаті темніли, розплівалися. З приймача знову полинула музика.

— Я уявляв це собі зовсім інакше,— мовив Штайнер.— Я не тішив себе надто великими ілюзіями, але мене розчарувало тут геть усе.

Соня сердито кивнула головою.

— Нам з тобою не щастить. Я думала, що нам буде добре разом. Через те ѿї приїхала до тебе. Але далі так жити не можна.

— Все ще зміниться,— сказав він.

— Ні. Ми вже тільки отруюватимемо життя одне одному.

Штайнер не здав, що їй на це відповісти. Подумав, що Соня, мабуть, має рацію. Він ніколи не зможе стільки заробляти, щоб їй вистачало. Йому знову пригадався службовець з АФЧР і його потертій піджак, припала пилом статуя Свободи й високі холодні хмарочоси Манхеттена. Він теж стане таким, як цей озлоблений і похмурий службовець.

— Мабуть, було б найкраще, коли б ми повернулися додому,— сказав він тихо.

— Я ні, я не повернуся.

— Життя тут дуже важке.

— Але не для всіх,— заперечила Соня.— Декому щастить більше, ніж нам.

— Це ті, в кого натоптаний грішми гаманець.

Соня засміялася.

— Так. Це і є справжні чоловіки.

— Прошу тебе, облиш, нарешті, про це.

— Ти перший почав. Ти завжди починаєш перший.

Штайнер махнув рукою й нічого не відповів. Він був ситий цим уже по саму зав'язку — розмовою з Сонею, джином із тоніком і музикою з радіоприймача.

— Якби в мене було досить грошей, усе було б добре,— вела далі Соня.— Все було б зовсім інакше.

— Тебе теж цікавлять тільки гроші!

— А ти хочеш, щоб мене цікавили ці вічні твої клопоти? — обурилася вона.— Я приїхала сюди тільки для того, щоб жити краще, ніж дома. А поки що мені живеться тут гірше. А чому? Бо мені не вистачає грошей.

— Іх тобі завжди не вистачатиме. Вдосталь їх мають хіба одиниці. Там, у дома, ми повірили, що все тут дешеве, близькуче й елегантне, як на рекламних плакатах.

— А де ж воно, те обіцяне безтурботне життя на Заході?

Штайнер знизав плечима.

— Це казочки. Гарні й облюдні казочки.

— І ти на них спіймався.

— Зовсім ні. Я прагнув чогось іншого.

Соня труснула головою, і волосся впало їй на обличчя.

Він нічого не сказав. Знову налив собі й Соні джину. Вони сиділи за столом, пили й розмовляли. На вулиці зовсім споночіло, спалахнули неонові лампи. Кімната в блідій сутні здавалася ще холоднішою. Вулицею проїхав ваговоз, і в вікнах тихенько задеренчали шибки.

— Я почуваю себе тут неймовірно самотнім,— знову заговорив Штайнер.— Це почуття може перемогти лише кохання до тебе.— Він нахилився над столом, поклав долоню на Сонину руку й відчув, як вона нервово смикнулася.

— Тільки не треба цієї сентиментальності. Бо, чого доброго, ми ще разплачемося.

Він іще дужче стиснув її руку.

— Ми з тобою одружимось. Переїдемо до Канади й створимо там сім'ю.

— І будемо жити, аж поки не помермо.

— Поговорімо хоч хвилину серйозно. Справді, Соня. Скажи мені, чого ти, власне, хочеш?

— Я не люблю таких розмов.

— І я теж. Але ми вже її почали.

Соня крутила в пальцях чарку. Хвилину помовчавши, вона відповіла:

— Не знаю. Я не знаю, що нам робити. Я завжди думала, що це вирішиться якось само собою. Розумієш... я не знаю, чи кохаю тебе насправді.

— Я думав, ти це вже знаєш.

— Ах, не іронізуй. Кохання або є, або його немає.

— Ти хочеш сказати, що не любиш мене? Я це знаю. І все ж таки ти зі мною.

— Я не знаю тут нікого, крім тебе.

— А якщо ти з кимось познайомишся? Якщо когось собі знайдеш? Соня рвучко випросталася і провела пальцями по обличчю:

— О боже!.. Чому ти хочеш, щоб я про це говорила?

— Ідьмо до Канади і там одружимось.

— Коли я знайду собі когось, то неодмінно поїду.

— Поїдеш, звичайно, поїдеш. На тебе це схоже.

— Все так дивно змінилося,— сказала вона неквапливо.— Все зійшло із звичних рейок. І ми теж неначе опинилися на іншій колії. — А потім, майже із слізьми, додала: — Не муч мене вже цими розмовами! Дай мені спокій! Не муч мене, не муч, інакше я щось собі заподію!

В кімнаті запала тиша, яку порушував тільки сентиментальний блюз, що настирливо линув з радіоприймача і нагадував Штайнерові сонце, спеку та лініву течію ріки, якийсь далекий і таємничий край, сповнений невиразної туги, дивного неспокою, і цей неспокій ятровив йому душу, розростиався в ньому, сповнював його невиразним смутком та втому. Знову пригадався службовець, те, як смішно кліпав він очима, його картатий піджак, куплений, певно, під час якогось розпродажу, пригадалася велична статуя Свободи за його спиною... Штайнер мимохіть посміхнувся й так міцно стиснув у руці чарку, що аж хруснули кісточки пальців.

— У пляшці щось лишилося? — тихо запитала Соня.

Штайнер підняв над столом порожню пляшку.

— Ні,— хріпко відповів він.— Ми випили з тобою все до краплини.

на коштувала 5993 марки. Половину він заплатив готівкою, а решту вираховуватимуть із його зарплати — по п'ятсот марок щомісяця.

— З машиною ще можна було почекати, — сказала Марта, коли він повернувся із Штутгарту. — В нас іще меблів немає, а ти надумав купувати авто.

Вона сиділа на табуреті посеред порожньої кухні й годувала дитину.

Марек Земан дивився, як його син, обхопивши ручками пляшечку, жадібно ссс молоко.

— Це дуже гарне авто. Коли маленький трохи підросте, ми візьмемо відпустку і втрьох пойдемо до Іспанії.

— У нас нема холодильника й пральної машини. Нам треба купити також килими і штори на вікна.

Коли Марта повернулася з пологового будинку, вони переїхали на нову квартиру, в триповерховий будинок біля станції. Будинок цей належав фірмі «Грамм». З одного боку вікна його виходили на великий яблуневий сад, а з другого відкривався вид на невеличку кірху і геймердінгенську ратушу. Квартира була нова й велика, на три кімнати, з кухнею і балконом. У дворі був також гараж і льох.

Для маленького Ріхарда Земани купили коляску та найнеобхідніше; Марекові батьки прислали їм посилку — дитячі сорочечки, кофтинки й брязкальця. Молоде подружжя залишилося зовсім без грошей. Марта розстелила на підлозі старі газети й поскладала на них усю білизну. Спали вони на матрацах просто на підлозі.

— Мені пообіцяли підвіщити платню, — сказав Марек. — Меблі, килими й штори ми купимо трохи згодом... Він переходив з кімнати до кімнати, торкався стін, дверей і вікон; квагира йому подобалася, хоч вона й була на першому поверсі і під вікнами галасували діти.

— Машина могла почекати, — сказала Марта.

Марек, нічого не кажучи, визирнув з вікна на квітучі дерева, а потім перевів погляд на насип, яким іхав «фервоній» поїзд. Йому не хотілося сьогодні сваритися з дружиною. Радість від купівлі авто переважала над усім іншим.

— Ходи сюди! — покликала Марта з іншої кімнати. — Ходи потримаєш Ріхарда. Його треба переповити.

Марек узяв хлопчика на руки й зазирнув йому в маленьке, мов два кулачки, личко. Хлопчик спав, очі його були заплющені, але він ворував щічками, немовби ще й досі ссс молоко. Носик був крихітний, наче гудзичок посеред обличчя. Раптом хлопчик кумедно витягнув губки й заплакав, він швидко втягував у себе повітря, а потім сердито його випускав. Марек не стримався й зареготав, його залила гаряча хвиля ніжності. Він підніс цей теплий згорточек до обличчя й закружляв із ним по кімнаті. Хлопчик розплакався ще дужче.

— Що ти йому робиш?

Марта поклала дитину на матрац, розв'язала поворозки на конвертику й розповіла рожеве тільце.

— Ходімо трохи з ним погуляємо, — сказала вона за хвилину, перевішивши сина. — Йому потрібне свіже повітря. Викоти-но коляску.

Коляска стояла в гаражі, біля машини. У півсутіні тъмяно виблискував «фольксваген». Земан не втримався й погладив його, потім поклав у коляску м'яку ковдру й викотив з гаража. Під будинком гралися діти, один із сусідів мив машину. Сонце ще світило, але тіні на

землі вже видовжилися. Земан стояв під будинком і чекав на Марту з дитиною.

В сусідньому під'їзді на третьому поверсі жили Лаціги. Але вони бачилися рідко, рідко й розмовляли. На фабриці Марек і Лаціга тільки віталися. Марек більшість часу проводив у рейсах. Та й потім, він не відчував особливої потреби в товаристві Лаціги — їм не було про що розмовляти. Лаціга весь час говорив про гроши і про те, щоб якнайбільше їх заробити, гребував гастарбайтерами і вдавав із себе німця. Коли добряче випивав, то бив себе кулаком у груди й кричав, що він словак. Потім, противерезивши, лаявся, що алкогольні напої тут дуже дорогі.

Марта винесла маленького Ріхарда, поклала його в коляску, і вони рушили вулицею вниз. Марек поволі котив коляску, Марта ступала поруч нього. Він знову повернувся думкою до Лаціги і його дружини. Це були єдині емігранти, з якими він тут познайомився і з якими міг розмовляти по-словачькому. Мимохіт згадав про тих, із ким зустрівся у віденському таборі для біженців. Грабіна, Штайнер, Ліхнер. Йому нічого не було відомо про їхню долю. Залишилися тільки Лаціги.

«Лацігова досить приемна й гарна жінка», — подумав Марек. Він ніяк не міг зрозуміти, чому вона вийшла заміж за такого чоловіка. Штефан пиячив, бив її. Марек на мить спробував уявити себе поруч неї.

— Ми могли б випробувати нашу машину, — озвалася Марта.

— А чого ж, можна. Хоч би й завтра. Поїдемо трохи покатаємось. — Від думки про машину в нього завжди ставало радісно на душі; щоразу, коли він згадував про свій синій «фольксваген», усі турботи кудись зникали. — Проїдемось до Штутгарту. Або й аж до Людвігсбурга.

Марек говорив собі, що машина — це його відрада; це також довгі години, які він простояв біля фабричного конвеєра, незліченні кілометри, які він наїздив за кермом ваговоза, це і його втома, і тривога, і журба. Він її буквально вистраждав. Був у ній і Мартин хвилюючий смуток, і їхні тихі домашні сварки, і порожня квартира. «Але на світі існує справедливість, — полегшено зітхнув він. — Ця машина — винагорода за всі мої поневіряння».

— Мені б хотілося поїхати колись до моря, — мовила Марта. — Як тільки сяк-так обставимо квартиру і підросте Ріхард.

— Авжеж, — стверджено кивнув він головою. — Ми поїдемо туди, де багато сонця. На Рів'єру або на Майорку.

— Це не раніше, як через рік, — докинула Марта. — А може, й через два.

Вони ступали неквапливо, нога в ногу. Біля кірхи звернули і перейшли невелику площу. Дорога тут полого підіймалася вгору, а далі починався квартал нових модерних одноквартирних будиночків з газонами під вікнами. Будиночки ці були білі, з широкими вікнами й дверима, з дерев'яними балконами і з гаражами на першому поверсі. Під кількома з них стояли господарі, підстригали газони, поливали або підрізували кущі троянд. Усе це були німці, і Земани нікого з них не знали.

— Може, ми теж колись спроможемося на такий будинок, — сказав Марек. — З садком і газоном.

— І з критим басейном.

— Я кажу цілком серйозно. Не розумію, чому ми колись не зможемо побудувати собі такий будинок.

— У нас ніколи не вистачить на це грошей, — заперечила Марта.

Марек намагався уявити собі людей, що живуть у тих будинках, те, що вони роблять, про що думають. Може, вони теж роздратовано розмовляють із своїми дружинами, сваряться через дрібниці, а ввечері, стомлені, сідають за стіл і съорбають суп. Проте ці газони з трояндами створювали враження ідилії та спокою.

— Ми не можемо мати все зразу,— сказав він за хвилину.— Ми купили «фольксваген», трохи згодом купимо меблі. А потім дійде черга й до будинку. Тут усе реальне.

— Ти ще й досі в це віриш?

— Так, вірю.

Марта ледь помітно знизала плечима.

— Можливо, колись ми й справді все це матимемо. Все життя будемо економити й купувати в кредит. А потім житимемо, як ці люди. Вони охоче посадили б марки, щоб із них вирости золоті дерева. Марка — то для них бог.

— Задурно тут не дають нічого.

Вулиця вивела їх на околицю села. Тут росла кукурудза, а за нею чорнів великий дубовий ліс, до якого вів путь ів. Жителі Геймердингена ходили сюди на недільні прогулочки. Сьогодні на дорозі нікого не було видно.

«Можливо, Марта має рацію,— подумав Марек.— Усе тут вирішує марка. Якщо її в тебе немає, з тобою ніхто не буде й говорити. А якщо вона в тебе є, тобі продадуть за неї навіть власну душу, небо і пекло разом з ним».— Він і сам ставав дедалі ощадливішим. Кожну марку довго крутив у руках, перш ніж щось за неї купити, бодай найнеобхідніше. Він шкодував навіть тих кількох марок, що пропив з Діно, коли в нього народився син.

— За нашим будинком теж був отакий ліс,— озвалася Марта.— Ми ходили туди грatisся в хованки,

Вони ввійшли між перші дерева. Це були товсті старезні дуби з могутніми стовбурами і міцними гілляками. На землі лежала густа ковдра з опалого листя. Тишу порушував хіба легкий шум дерев, сплески пташиних крил і хрускіт галуззя під ногами. Ліс був порожній.

— А після дощу ми ходили збирати гриби,— провадила далі Марта.— А тут навіть гриби не ростуть.— Вона звернула між дерева й нахилилася до землі.— Так, не ростуть. Не можуть тут рости.

— Чому не можуть? Ось пройде дощ, і вони виростуть.

— Ні.— Марта похитала головою й повернулася на доріжку.— Тут гриби не виростуть ніколи. Це якийсь чудний ліс.

— Ну що ти, звичайний дубовий ліс,— заперечив Марек.

— Наш ліс був зовсім інакший. А цей якийсь такий... німецький.

— Прошу тебе, не мели дурниць.

— Це ти мелеш дурниці.

Вони замовкли. Коляска підстрибувала на нерівній дорозі, малюк спав, час від часу неспокійно воруниччись уві сні. Крізь густі крони дерев пробивалося рідке проміння призахідного сонця. В лісі було вже майже темно. Десь поблизу, гучно стріпнувши крильми, злетів птах.

— Вертаймося назад,— сказала Марта.— Я почуваю себе тут не зовсім...

— Ну що ти, тут непогано.

— Тоді залишайся. А я з малим вертаюся.

Марек розвернув коляску, і вони поволі пішли назад. По дорозі

їм не зустрілося ні душі — люди вже посідали біля телевізорів. О цій порі передавали вечірні новини, потім показуватимуть якийсь фільм. До лісу ввечері вже ніхто не ходить. Навіть закохані.

— Я б охоче провела відпустку дома,— озвалась трохи згодом Марта.— Там найкраще.

Марек нічого не відповів; він знов, що в дружини сьогодні поганій настрій. Що б він не сказав, вона все повертала проти нього.

— Я поволі починаю забувати, як там,— провадила далі Марта.— Не можу собі вже уявити навіть материного обличчя. Сердешна! Коли б ти тільки бачив, з чим нетерпінням чекала вона онука. Це ж її перший онук.

— Надішли їй фотографію Ріхарда,— буркнув Марек.

— Батько пише, що мати часто плаче.

— Не розумію, чому ти весь час про це торочиш. Ми могли б поговорити з тобою й про щось інше.

— Про що, наприклад?

Вони вийшли з лісу й побачили близькі вогні Геймердінгена. Освітлені вікна будиночків, у яких люди вечеряли, сиділи перед телевізорами, вкладали дітей спати. Було вже темно, теплий вітер шелестів кукурудзяним листям. Пахло вогкою землею, росяною травою й політими трояндами. Пейзаж був інтимний і затишний, як вечір біля каміна.

— Наприклад, про наше життя тут,— сказав Марек.— Поговорімо про те, як ми вмеблюємо нашу квартиру й куди з тобою поїдемо нашим авто.

— Але ж ми з тобою тільки про це й говоримо. Дай мені нарешті спокій.

— Ну, тоді я не знаю, про що нам іште розмовляти.

— Ні про що.

Він глянув на неї збоку — в присмерку йому було видно хіба її строгий профіль.

— Мені це не подобається,— сказав Марек роздратовано.

— Мені теж. Але ти весь час товчеш своє: гроші, машина, меблі, кредит і рахунок у банку. Хто може стільки про це слухати? А коли я заїкнуся, як мені тут сумно, ти мене не слухаєш.

— Скільки не сумуй, це тобі не допоможе. Думай про щось веселіше.

— А про що? Я цілими днями полищена тут на саму себе. Нікого не знаю. Ніхто зі мною не розмовляє. Я нічого не розумію, що говорять ці люди. Не знаю, чого вони хочуть. А коли заходжу до крамниці, вони плутають мене з якоюсь італійкою, котра щось там украла.

— Не всі тут такі, як ти кажеш,— заперечив Марек.

— Не всі, але майже всі. Ми не матимемо тут знайомих. Ніколи. Хіба що таких, як ці Лації й ці пихаті Горни в Штутгарті. Для решти ми ауслендері¹. Прошу тебе, ідьмо звідси геть. Мені тут сумно.

Марек важко зітхнув. Останнім часом усі їхні розмови з Мартою закінчувалися однаково. Вони дратували одне одного. Марта перестала бути для нього товаришем, на якого можна покластися. Він ні на кого не може тут покластися. Син іште маленький.

— З часом ти звикнеш,— сказав він примирливо. — Усе буде добре, Марто, ось побачиш.

¹ Der Ausländer — іноземець (нім.).

— Нічого я не побачу,— тихо заперечила вона.— Я ніколи тут не звіжну.

Вони спустилися пологим схилом і, порівнявшись із підстриженими газонами й темними будинками, мовчки пришвидшили крок. Так вони дійшли аж до площі. Двері до Адлерового гастроузу¹ були прочинені, з музичного автомата линула музика, чулися чоловічі голоси.

— Ти йди додому,— сказав Марек і зупинився навпроти прочинених дверей.— Я недовго. Куплю тільки сигарет і вип'ю кухоль пива. Я вже давно не пив пива.

— Тільки довго не сиди.

Марек Земан увійшов до шинку; невелика кімната була напівпорожня. Шинкар, умостившись на низькому розкладному стільчику, читав журнал. За одним із столиків сидів старий завсідник з ціпком у руці, а біля музичного автомата зібралися італійські робітники. Серед них Земан помітив Діно Дзанетті. Вони привіталися. Земан купив пачку «Мальборо» й на мить завагався: може, й собі замовити велику чарку віскі з содовою, щоб пошикувати перед італійцями? Але він узяв тільки кухоль пива й сів біля Діно. Разом з Діно сиділи двоє робітників, яких Земан бачив на фабриці; одного звали Вітторіо, другого Маріо. Обидва були молоді, смагляві й до того ж односельці Діно.

Земан почав стискувати пальці пачкою сигарет.

— Мені захотілося пива,— сказав він.— Ішов мимо й вирішив випити кухоль.

— Нам теж,— відповів Діно.— Сидимо й коротаємо тут час. У цьому селі ніяких розваг.

— Якби були хоч жінки,— зауважив Маріо.

Всі засміялися.

— Розваг тут і справді ніяких,— притакнув Земан.— Глуха нора. Навіть кіно тут не показують.

Музика змовкла, Вітторіо підвівся й кинув у автомат п'ятдесят пфенігів. Платівки помінялися, потім зашипіла голка. Платівка була дуже стара. Залунав голос Ріти Павоне. Вона співала якусь тужливу пісню. Італійці сиділи, замислено схиливши голови над своїми кухлями.

— Тут і справді страшна нудьга,— знову заговорив Діно.— Цілий день працюєш, наче той віл, а ввечері можеш замовити собі хіба кухоль пива або подивитися телевізор.

— Облиш про це,— стомлено промовив Земан; у нього не було ніякого бажання обговорювати тутешнє життя, вислухувати просторікування Діно про політику; йому не хотілося абсолютно нічого, навіть пиво йому не смакувало.

— Ми могли поїхати до Штутгарту,— озвався Маріо.— Могли побавитися з жінками.

— Твоїм Штутгартом я ситий по саму зав'язку,— сказав Діно.— І всіма цими швабами теж. Я нікак не можу діждатися відпустки.

Земан подумав про те, що кожної п'ятниці у всіх цих людей, як правило, буває поганий настрій. І в нього теж.

— А куди ти поїдеш у відпустку? — запитав він Діно.

— Додому,— відповів той.— На Сіцілію.

— Ато ж,— кивнув Маріо.— Ми поїдемо додому. Допоможемо нашим. Улітку вони не знають за що хапатися.

¹ Das Gasthaus — готель (нім.).

— Ти сьогодні забагато випив, Діно,— сказав раптом Вітторіо.
Діно кивнув головою.

— Так. Забагато. Коли я вип'ю, мені ніщо не подобається. А коли не п'ю зовсім, мені не подобається абсолютно нічого.— Він обернувся до Марека Земана.— А ти? Куди ти поїдеш у відпустку? Теж додому? — Та раптом він замовк, а потім додав: — Ти додому не поїдеш, чи не так? Тобі не можна їхати додому... Мадонна мія, я просто не уявляю собі, що з якоїсь причини не міг би поїхати додому.

Земан байдуже знизає плечима.

— Не можна,— сказав він.

— У нас злидні,— провадив далі Діно,— та я однаково туди повертаюся. Людина мусить кудись повертатися.

— Твоя правда,— повільно мовив Марек, і йому раптом захотілося розповісти про свою батьківщину, розказати цим трьом італійцям про те, як пахнуть липи на Ондрейському цвинтарі, який краєвид на Дунай відкривається із Града; йому хотілося виповісти всі слова, що зібралися в ньому, і туту, що так налягла на нього. Але він тільки сказав: — Я хотів би поїхати туди подивитися. Бодай на кілька днів.— І ковтнув із кухля пива. — Та облишмо вже це, давайте про щось інше... Від наших розмов нічого не зміниться. Ми тільки говоримо й говоримо, а все залишається, як і було.

— Настане день, коли ми перестанемо про це тільки говорити,— поважно заперечив Діно.— Ми зробимо щось таке... щось таке незвичайне, що цей вошивий світ аж захитається. Пан Грамм накладе повні штані. Візьмемо ще по кухлю,— запропонував він. — І ти теж, Мареку.

— Ні, з мене вже досить,— заперечив Марек і раптом підвівся.— Я піду. Дружина буде сердитись.

— А ти все-таки випий. Зайвий кухоль пива тобі не зашкодить.

— Ні, Діно. Мені треба виспатись, бо я щось не зовсім добре почуваю себе.

— Ну, тоді чао, Мареку.

— До побачення.

Марек вийшов на свіже повітря, причинив за собою двері й ще встиг почути, як дограла платівка Ріти Павоне. «Зараз Вітторіо підведеться й знову поставить її»,— подумав він.

Марек поспішав додому й дорогою думав про дружину і про їхню недавню розмову; потім думки його перескочили на Діно та його друзів. Думки ці були невеселі. Тоді він почав думати про авто і про свого синочка. Була вже ніч, вікна будинків поволі згасали, і Марек ніяк не міг вирішити, щасливий він чи ні.

Штайнер найняв номер у готелі неподалік від площі Нації. Це була невелика, але чиста кімната з вікнами на вулицю й вузьким балконом, на якому стояв плетений столик, два стільці й горщик з геранню.

Він і Соня дістали тижневу відпустку і вирішили провести її в Парижі. Погода тут стояла гарна, сонячні бульвари були заповнені автомобілями й туристами. З ранку до вечора вони гуляли містом, ходили по музеях, відвідали Лувр, Сакре-Кер і Мулен-Руж, підіймалися на Ейфелеву вежу. І скрізь зустрічали юрби американських туристів.

Харчувалися вони скромно, але страви тут були ситні, а вино дешеве. Повернувшись надвечір до готелю, сідали на балконі, пили легке столове вино й про щось говорили або мовчали.

Поволі сідало сонце, й від будинків на вулицю лягали видовжені тіні.

Штайнер курив, а Соня, відкинувшись на спинку стільця, тримала в руці келих вина й дивилася на кав'ярню по той бік вулиці.

— Мені тут подобається,— мовила вона.— Я б охоче тут залишилася.

— Я радий, що тобі тут подобається,— відповів Штайнер.

— Жаль, що наша відпустка так скоро кінчиться.

Він дивився на чоловіків, які сиділи перед кав'ярнею під величими парасолями й попивали «перно» або абсент. Іхні спокійні голоси долинали аж сюди, в кав'ярні грав музичний автомат.

Соня розчесала п'ятірнею волосся й розпустила його по плечах. Штайнер мовчав. Він почував себе щасливим, хоч і знат, що це їхній останній тиждень із Сонею. Вона натякнула йому, що, мабуть, піде від нього, коли вони повернуться до Гамбурга. А поки що вони віддавали ночі коханню, і в кімнату до них зазирав місяць.

— Жаль, що ти не багатій. Мені дуже хочеться купити сукню в Кардена.

— Твоя правда, я не багатій,— проміршив Штайнер.— Якби я був багатий американець, ти не покинула б мене.

— Навіщо ти знову починаєш? Ми з тобою домовилися, що не будемо тут про це говорити. Ти добре знаєш, чому я це зроблю,— роздратовано мовила Соня.

— Не знаю.

— Я уявляла це собі зовсім інакше.

— Як це «інакше»?

— А так. Інакше. Нам з тобою не щастить.

— Моеї вини тут нема.— Штайнер похитав головою.— Я робив усе, що міг.

— Ми винні обое. Ти і я. Треба спробувати ще раз.

У Штайнера боляче стислося серце.

— Спробувати ще раз — з іншим,— пробурмотів він.

— Ти знову починаєш...

— Я не хотів про це говорити.

— То й не говори.

Штайнер відсунув пачку з сигаретами і пішов до кімнати по люльку й тютюн. Недавно він купив собі маленьку люльку й пакетик тютюну «Клен»; підрахував, що цей тютюн обходитьться йому дешевше, ніж сигарети. Старанно натоптав люльку й закурив. Тютюн приємно пахнув і не щипав у язик, як сигарети.

— Операція ця нестрашна,— озвалася Соня, дивлячись на дахи будинків, по яких ковзalo проміння надвечірнього сонця.— Ці дахи схожі на риб'ячу луску,— додала вона за хвилину.

— Це небезпечно,— заперечив Штайнер.— Можуть бути небажані наслідки.

— Для доброго гінеколога це дрібниця.

— Я волів би, щоб ти зберегла дитину. Мені хочеться мати сім'ю.

— А мені не хочеться. Ще трохи повтішаюся життям.

— А ми хіба не втішаємося?

— Це зовсім не те.

— У тебе надто великі запити.

— Я хочу тільки те, що мені визначено життям,— відповіла Соня.

— Нічого тобі не визначено,— сказав Штайнер.— Тобі визначено тільки час на життя, але й він теж не належить тобі повністю.

Соня махнула рукою, вино в келиху сколихнулося.

— Ти скептик. Ти почуваєш себе обдуруеним і через те бачиш усе крізь чорні окуляри. Ти волів би повернутися додому?

— Можливо.

— Ну, то повертайся. Чого ж не повертаєшся? Хто тебе тут держить?

Штайнер силувано усміхнувся.

— Ти,— сказав він.— Ти мене тут держиш.

— Знову починаєш. Прошу тебе, не треба.

З музичного автомата долинула тужна й меланхолійна пісенька про людей, які прожили разом дуже довго.

— Ми з тобою переїдемо до Канади,— сказав Штайнер, і в роті у нього пересохло.— У нас народиться дитина. Ось побачиш — ми ще будемо з тобою щасливі.

— Це твій старозавітний ідеал, — відповіла Соня глузливо. — Сім'я і діти. Це старомодно. До того ж ти навіть не спроможний прогодувати сім'ю.

— Та вже якось зарадимо собі,— сказав Штайнер.

— Я не певна цього.

Вони замовкли й слухали голос співака, який знову співав про свою нудьгу й безнадію.

— Налий мені, будь ласка, ще вина.

На столі лежав «Франс-Суар»; на першій сторінці — великі фотографії двох найславетніших французьких актрис — Бріжіт Бардо та Ані Жіардо. Обидві напівлі.

Штайнер подивився на фотографії, а потім запитав:

— Ти справді хочеш її позбутися?

— Погодься зі мною, що іншого виходу в мене немає.

— Е, і не один.

— Який, наприклад?

— Ми одружимося.

Соня ковтнула вина, помовчала.

— Ти хочеш дуже багато,— сказала вона нарешті.— Я можу дати тобі чимало, проте не все. Ти зробив для мене що міг. Спасибі тобі за це.

— Не треба дякувати,— сказав Штайнер.— Ти знаєш, чому я це робив.

— Ти хотів, щоб я залишилася з тобою.

— Так.

— Ти не повинен вимагати від мене, щоб я залишилася, коли я цього не хочу.

— Якщо ти збережеш дитину, все у нас буде зовсім інакше.

— Я не хочу дітей. Поки що ні.

— Можливо, справа тут зовсім не в дітях,— сказав Штайнер. Він нервував, і в нього було таке враження, немовби на нього посунула кам'яна лавина.

— Так, можливо,— погодилася Соня.— Але я справді хочу піти

від тебе. Я тобі вже про це сказала. Повернемось до Гамбурга, і я піду. Я думала, що тут, у Парижі, ми з тобою розійдемось безболісно.

— А... тобі є куди йти?

— Я зустріла тут... у мене є один... знайомий.

Штайнер ковтнув із келиха вина, щоб промочити горло.

— Я маю надію, що ти ще передумаєш,— сказав він через силу. Соня нервово бгала край білої скатерки.

— Куди ми підемо завтра? — запитала вона.

— Можна піти на Монмартр. Або оглянемо Нотр-Дам.

— Жаль, що в нас так мало часу.

Штайнер дивився на безлюдну вулицю, на засвічені вуличні ліхтарі й на чоловіків, які спокійно сиділи за келихами вина. Була вже майже ніч, і над дахами будинків розкинулося темно-синє небесне шатро з зорями, схожими на жовті плями.

«Щастя, яке вже перестало бути щастям,— подумав він.— Воно ще тут, досить простягти руку — і ти можеш торкнутися її волосся. Але потім вона піде від тебе, й печаль твоя танутиме дуже повільно, наче це літнє надвечір'я».

Вони мовчки посиділи ще кілька хвилин на балконі, дивлячись на дахи будинків. Під ними приглушеного шуміло місто. Там, за дахами, вирував Париж, бари й нічні клуби заповнювали багаті туристи, під будинками походжали дівчата легкої поведінки, бульварами мчали потоки автомобілів.

Штайнер допив вино й поставив порожню пляшку під стіл.

— Я попрошу Гюбша, щоб він зробив тобі цю операцію, — промовив він.— Це добрий лікар. І після цього... ми зможемо розстаться...

Крізь густі хмари прoderся місяць і завис над телевізійними антенами.

— Я рада, що ти нарешті виявив таку розважливість,— тихо сказала Соня.

Вони залишили вікна відчиненими, й до кімнати струміло вологе, душне повітря. Внизу неквапливо пройшов старий продавець газет, вигукуючи за звичкою «сенсаційні» заголовки сьогоднішнього випуску «Франс-Суар»; але вулиця була порожня, та й нікого не цікавили ці вже застарілі новини.

Штайнер прокинувся пізно вночі. Соня лежала поперек ліжка, ковдра з неї сповзла на підлогу. Він хвилину дивився на її гладеньке й пружне тіло; серце його сповнилося легким смутком, і він на коротку мить усвідомив, що він тут один, один як палець.

Надворі похолоднішало. Штайнер устав і зачинив вікна.

Страйк почався о другій годині пополудні, а вже о пів на третю вузький двір фабрики Грамма заповнили робітники. Їх було небагато, та оськільки двір був тісний, вони скучились між заводським цехом і складом біля стосів дощок. Робота припинилася зовсім, машини стояли, працював хіба вентилятор. Робітники розділилися на кілька груп. Гастарбайтери становили найбільшу з них: у ній були італійці, греки, іспанці, турки, португалці і югослави. Марек Земан помітив серед них також Діно та його товаришів. Німці вийшли в двір, але стояли останочні й нерішуче чекали, чим це все скінчиться. Серед них

снував і Лаціга. Біля складу також зібралася групка службовців у білих халатах, вони ні в що не втручалися, але були проти страйку. Марек Земан сперся на кабіну автомобіля й дивився на юрбу людей. Він не знав, на що йому зважитись, що зробити. Та поки що його ніхто ні про що не питав, отож він тільки спостерігав за тим, що діялося, як нервово курив.

Було гаряче, теплий вітер розносив по двору ідкий сморід кислоти. Біля входу до будинку адміністрації лежав великий собака — Граммів боксер — і тупо дивився просто себе.

Страйк цей не був запланований, почався він цілком несподівано. Земан саме стояв біля ваговоза й наглядав за робітниками, які вантажили вироби. Він і Діно мали везти до Кельна чергову партію продукції. Зразу ж після другої прогула фабрична сирена; Діно здивовано глянув на годинник і кудись побіг. Через десять хвилин він повернувся.

— Хочути страйкувати,— повідомив він.— І мають на це підставу. Я приеднуюсь до них.

Це було якраз після полунички й перед літніми відпустками. У Грамма виникли якісь непорозуміння з партнерами, хтось не приймав замовлену продукцію, і він змушений був знизити своїм робітникам платню в середньому на двісті марок. Робітники спочатку висловлювали з цього приводу своє незадоволення, а потім деякі з них покинули конвеєр і почали вести переговори з майстром. Гершнер відіслав їх назад. Та вони не заспокоїлися й почали агітувати всіх робітників фабрики. Незадоволення досягло критичної точки, коли Гершнер сердито розкривався, що всіх їх позвільняє. І тоді пролунало слово «страйк». Розсерджений Гершнер пішов до контори, а гастарбайтери покинули роботу. Біля конвеєрів залишилися тільки німці,— вони не звикли страйкувати, для них над усе була дисципліна. Але самі обслугжити конвеєр вони не могли, через те зупинили машини й теж вийшли у двір. Зразу ж після другої хтось з італійських робітників увімкнув сирену.

— Що вони робитимуть? — запитав Земан, коли Діно повернувся до машини.

— Страйкуватимуть,— заявив Діно.— Грамм мусить виплатити застримані гроші. Інакше ніхто не стане до роботи.

— А що буде з фабрикою?

Діно знизвав плечима.

— Яке мені діло до фабрики? Грамм повинен виплатити те, що нам належить.

— Але ж страйк повинна оголосити профспілка,— сказав Земан.— Інакше він незаконний. Грамм нас усіх повиганяє.

— Тут профспілки немає,— відповів Діно.— На такій малій фабриці вона була б ні до чого. Грамм на це й розраховував. Він не сподівався, що іноземні робітники збунтуються.

— Нас Грамм вижене. Чи ти хочеш залишитись без роботи?

— Він не може вигнати всіх. Хто ж тоді на нього працюватиме? А тому нам слід триматися всім разом і не допустити до роботи штрейкбрехерів.

Земан почував себе дуже ніяково.

— Мені це не подобається,— мовив він обережно.— Цей конфлікт можна було б вирішити якось інакше.

— Як саме?

— Не знаю. Не я ж розпочав страйк. Але вони могли домовитися з Граммом. Адже він дав їм роботу.

— Якщо ми весь час будемо йти на поступки, Грамм нахабнітиме дедалі більше. Він і без того здорово нас обкрадає,— заявив Діно.

Вони побачили, як на стіс дощок виліз робітник із заялженою кепкою в руці. Земан трохи зізнав його: це був уже немолодий італієць, бригадир; серед робітників він користувався великим авторитетом. Він заговорив по-німецькому — ця мова серед гастарбайтерів була найпопулярнішою. Говорив бригадир тихо, але голос у нього був суворий і гучний. Усі уважно слухали.

— Ми не підемо ні на які компроміси,— почав він.— Ми не вимагаємо від Грамма нічого зайвого. Ми вимагаємо тільки те, що заробили. В Італії робітники страйкують, щоб їм підвищили платню. Ми не вимагаємо вищої платні — дайте нам тільки те, що ми заробили. Ми нікому не дозволимо себе обкрадати.

Робітники з'юрмилися навколо нього й на знак згоди закивали головами.

— Будьмо ж одностайними,— вів далі промовець.— Ми створимо страйковий комітет, до складу якого увійдуть робітники з усіх цехів. Цей комітет замінить профспілку, і його рішення будуть обов'язкові для всіх. Поки що ніхто не повинен ставати до роботи. Страйкувати- memo доти, поки нам не виплатять затриману частину платні.

Робітники схвально загули, службовці мовчкі вичікували, заклавши за спину руки.

— Правда на нашому боці! — вигукнув промовець піднесеним голосом.— У всіх нас, робітників, однакові права, хоч ми й іноземці. Дома у нас залишилися сім'ї. І гроші потрібні нам ще більше, ніж панові Грамму.

— Покличте Грамма! — вигукнув хтось.— Де Грамм? Чому він не виходить сюди?

— Почнемо переговори з адміністрацією фабрики,— заявив бригадир.— Ніхто не повинен ставати до роботи. Стежте за штрейкбрехерами.

Натовп довкола оратора захвилювався, й голови всіх повернулися до будинку адміністрації. Звідти вийшов Грамм, власник фабрики, й разом із кількома службовцями — серед них був також Гершнер — неквапливо попростував до робітників. Вони ішли повільно, спокійно, немовби вирушили на щоденний обхід цехів. Грамм дивився просто себе, в руках тримав якісь папери. Ішов він, якось дивно погойдуючи станом і ступаючи на пальці. Грамм був порівняно молодий — десь близько сорока, високий, огрядний, носив елегантне вбрання, й від нього завжди пахло дорогим одеколоном.

Робітники збентежилися, бригадир-італієць зійшов із дощок. Здавалося, вони трохи злякалися. Багато хто з них так близько вперше бачив Грамма. І ось цей власник кількох мільйонів, злегка похитуючись, наблизився до страйкарів. Робітники мовчкі розступалися перед ним. Грамм відразу ж став на дошки, звідки хвилину тому промовляв італієць.

Здавалося, він прийшов сюди зовсім не для того, щоб вести з ними дискусії.

— Поверніться до роботи,— сказав Грамм.— Ви дієте незаконно. Я можу вас усіх негайно звільнити.— Він обвів поглядом наступлені обличчя.— Гроші зараз виплатити я вам не можу. Партнер повернув

нам партію виробів, бо вона виявилася недоброкісною. Я не платитиму вам за недоброкісну роботу. Повернітесь до машин і працюйте сумлінно. Гроші одержите потім.

На дошках поруч Грамма знову з'явився італієць.

— Ми не згодні,— сказав він хрипко, нервово бгаючи в руках кепку, і, зиркнувши на робітників, перевів погляд на власника фабрики.— Ми працювали так, як працюємо завжди. Ми не винні в тому, що партнер не прийняв ваше замовлення. Нас ваші угоди не цікавлять. Ми працюємо. Працюємо сумлінно й хочемо одержати те, що заробили. Наша позиція абсолютно ясна: поки ми не одержимо належних нам грошей, ніхто з нас до роботи не стане.

Всі мовчали. Грамм витер носовичком лоба.

— Ви дієте незаконно,— сказав він.— Ви не маєте права страйкувати, бо ви не члени профспілки. Не забувайте, що ви — гастарбайтери.

Бригадир обурено похитав головою.

— Ми маємо право страйкувати, як і всі інші робітники. Це записано в конституції. Ми платимо податки, як і всі інші робітники. І маємо такі ж права, як і всі інші. Уряд дав нам дозвіл на легальне проживання тут, отже, він дав нам дозвіл і на працю. Це означає, що в нас однакове становище з німецькими робітниками.

— Так, із погляду закону це так,— спокійно погодився Грамм.— Але ви добре знаєте, що закон — це одне, а життя — зовсім інше. Ви — іноземці. Я даю вам роботу, бо ваш уряд дати її вам не може. Ви повинні бути мені за це вдячні, а не зловживати моєю добротою.

— Це ви зловживаете нашою, пане Грамм,— сказав бригадир. Кадик на його худій ший кумедно підстрибував.— Ви поводитесь так, наче робите нам велику ласку, дозволяючи на вас працювати. Але скажіть, хто працюватиме на вас, як не ми, робітники? Сам-один ви не напрацюєте, хоч би були сто разів фабрикант і тисячу разів німець.

Грамм примружив очі, немовби його сліпило сонце. Ще раз витер лоба носовичком, потім старанно склав його й склав у кишеню. Робітники чекали.

— Не будемо сваритися,— сказав Грамм спокійно.— Приходьте до мене в контору, там і поговоримо.

Він зійшов з дощок і, похитуючись, пішов геть. Службовці рушили за ним.

Робітники якусь мить мовчки дивилися вслід Граммові, а коли він зник у дверях, почали голосно й сквильовано обговорювати ситуацію й радитися, що Ім робити. За хвилину вони обрали делегацію з п'ятьох чоловік і доручили їй вести переговори з Граммом. До складу делегації увійшли представники всіх цехів і бригадир-італієць. Робітники стояли у дворі невеликими групками й курили. Діно повернувся до ваговоза, витяг з кишені кисет із тютюном і старанно скрутів цигарку.

— Значить, погодились на переговори,— сказав він, закуривши.— Доведеться Граммові виплатити нам усе до останнього пфеніга. Інакше будемо страйкувати.

— Доки? — запитав Земан.

— Аж поки не одержимо своїх грошей.

Земан почухав підборіддя. Він нервував. Щось подібне він перевживав уперше й думав, що страйк цей нічого не дасть. Господарем був Грамм, і робітники мусять працювати й виконувати всі його розпорядження. Крім того, він думав, що коли приєднається до страйку, то виявить цим свою невдячність щодо Грамма: адже Йому дали тут добру роботу, і він одержує непогану платню. Йому дали також квартиру, він купив собі автомобіль, і трохи згодом Йому неодмінно підвищать платню. То ж чи варто страйкувати заради якихось двохсот марок? Не одержали їх тепер, то одержать через місяць.

— Страйк може затягнися,— обережно мовив він.— Що, як Грамм не поступиться? Тоді доведеться поступатися нам.

— Страйк довго не триватиме,— заперечив Діно.— Грамм не може дозволити собі такої розкоші, щоб фабрика стояла. Це завдало б Йому великих збитків. Він поступиться.

— А що, як вони все-таки не домовляться? Тоді доведеться поступитися нам,— повторив Земан.

Діно рішуче покрутів головою.

— Ні. Якщо вже ми почали цей страйк, то повинні вистояти. І тоді він надалі змушений буде з нами рахуватися.

— Ну й дивина,— сказав Земан.— Я ще нічого подібного не бачив. У нас таких проблем не було. Якщо мені випадково виплачували меншу суму, я йшов до бухгалтерії, і там усе з'ясовувалося.

— Сам-один ти тут нічого не вдієш. Ми повинні триматися всі гуртом.

— Послухай, Діно,— Земан сів на приступку ваговоза й кінчиком черевика виколупнув камінчик з бетонної плити.— Увечері ми маємо вирушити до Кельна з партією товару. Що буде з нами?

— А що може бути? Нічого. Ми не поїдемо до Кельна. Доки триватиме цей страйк, ми нікуди не поїдемо. Ми теж працюємо на цій фабриці. І не маємо права зривати страйк.

— Я не знаю, чи це сподобається Граммові,— сказав Земан.— Це дуже важливий рейс.

Діно знизав плечима.

— Товар почекає.

— Я не певен,— промимрив Земан.— Мені це не подобається. Не подобається і край.

Діно кинув недокурок, мовчки витяг із кишені кисет з тютюном і почав скручувати нову цигарку. Робітники розбрелися по всьому двору, дехто пішов до буфету — випити кока-коли або чашку теплого какао. На перший погляд могло видатися, що зараз обідня перерва й вони чекають гудка, щоб знову стати до роботи. На стосі дощок тепер сиділи троє робітників і підставляли обличчя сонцю. Собака ліниво лежав під будинком адміністрації.

За хвилину з управління вийшли п'ятеро робітничих делегатів, які вели переговори з Граммом. Якусь мить вони нерішуче постояли під дверима, немовби їх засліпило яскраве сонце. Собака заскавчав і відповз убік,— хтось із робітників стусонув його ногою. З виразу облич делегатів можна було зрозуміти, що ефект переговорів зовсім не такий, як вони сподівалися. Італієць-бригадир рішуче попрямував до своєї імпровізованої трибуни, стрибнув на дошки, і робітники миттю оточили його. Підійшов і Marek Земан: він був схильзований і з нетерпінням чекав, чим усе це закінчиться.

— Грамм пропонує компроміс! — вигукнув бригадир.— Сто марок і ні пfenіга більше. Ми повинні негайно стати до роботи.

Робітники заворушилися й підступили ближче, щоб не пропустити жодного слова; вони не штовхалися й не тиснулися, тільки зімкнулися щільним муром. Marek Земан відчув, як від одного тіла до іншого мовби проскакує іскра, як єднає їх мовчазна рішучість та одностайність.

— Я пропоную не приставати на таку пропозицію! — кричав бригадир.— Ми не маємо права відступати. Правда на нашому боці. Треба страйкувати далі! — Він пригладив долонею рідке волосся й неквапливо надів кепку.— Хто проти страйку, хай піdnіме руку.

Ніхто навіть не поворухнувся. Робітники дивилися на бригадира й мовчали. Тільки німці, які ще раніше пішли до фабричного цеху, ходили навколо нерухомих машин. На їхню підтримку сподівалися не доводилось. Зате всі інші приєдналися до страйку.

— Ми створимо страйкові пікети,— говорив далі бригадир.— Вони пильнуватимуть, щоб ніхто не став до роботи. Спробуємо ще раз по-говорити з Граммом. А тепер розійдемося. Зберемося завтра. Приходьте вранці, як завжди. Страйк триває!

Робітники ще трохи постояли біля стосу дощок, а потім розійшлися. Земан був здивований, що ніхто нічого не сказав, не висловив своєї думки, нічого не заперечив. Робітники були спокійні й сповнені рішучості.

Якусь хвилину він ішов разом з ними, аж до роздягальні, думаючи про те, що у дворі біля гаражів стоїть його навантажений ваговоз з ключем запалювання в стартері. Все було готове до рейсу. Йому картіло гукнути Діно, сісти в кабіну й рушити до Кельна. У нього було таке відчуття, ніби все, що тут діється, його нітрохи не стосується, і з цими людьми його нішо не зв'язує. Адже він — не гастарбайтер. Він — емігрант, а це не одне й те саме. Йому все ж таки платили пристойні гроші, дали квартиру, то чому він має ризикувати цим заради інших? Земан помітив, що німці теж не страйкували: вони крутилися біля машин, щось ремонтували. Земан подумав, що ці німці

йому ближчі, ніж гастарбайтери. Не усвідомлюючи, що він робить, він раптом повернувся й пішов до ваговоза.

— Ти куди, Мареку?

Він здригнувся. Біля дверей роздягальні стояв Діно і, мружачись, дивився на Земана.

— Візьму ключі,— нерішуче промимрив він.— Я залишив у машині ключі й сигарети.

— А я подумав, що ти хочеш їхати до Кельна.

— Кажу тобі, що я залишив там ключі.

Діно кивнув, повернувся й побіг до роздягальні. Земан підійшов до ваговоза, якусь мить нерішуче постояв, нервово оглядаючись на всі боки. Потім відчинив дверцята, сів за кермо і взяв сигарети. Він курив, дивився на вузьку смугу бетону перед собою, на фабричний цех і порожній двір. Не знав, що йому робити далі.

Опустивши скло, Земан викинув недокурок, вийняв із стартера ключ і зіскочив на землю. Коли він підійшов до роздягальні, робітники вже встигли переодягтися й один за одним виходили в двір. Тепер вони вже не здавалися такими грізними й рішучими, як у спецівках: вони знову обернулися на заклопотаних чоловіків, яких непокоють сімейні й грошові проблеми і які не знають, що їх чекає завтра. Марек Земан теж згадав про свого маленького сина, який зараз лежить у ліжечку або ссе з пляшечки молоко.

Він замислено похитав головою, застромив руки в кишені й пішов до роздягальні.

— Пане Земан! Хвилинку!

Він знову здригнувся. «Нерви мої ні к бісу!» — майнула думка.

Через двір до нього поспішав заклопотаний Гершнер з якимись паперами в руці.

— Я хочу з вами поговорити,— сказав він, скорчивши гримасу, схожу на посмішку. — Ходімте до контори.

Земан озирнувся: двір був порожній, робітники вже порозходились. Страйкових пікетів теж ніде не було видно. Гершнер подав йому стільця й простяг сигарети.

— Дякую,— стримано сказав Земан.— Я щойно курив.

Вони пильно дивилися один на одного, Земан крутив гудзика на своїй спецівці, Гершнер тарабанив пальцями по столу.

— Ви повинні їхати до Кельна,— сказав він.— Ви вже мали бути в дорозі.

Земан засовався на стільці.

— Але ж у нас страйк. Страйкує вся фабрика.

— Страйкують гастарбайтери, — уточнив Гершнер. — А ви не гастарбайтер, пане Земан. Ви — нормальний працівник нашої фабрики.

Гудзик, якого Земан нервово крутив, відірвався й залишився в його пальцях.

— Я не можу ламати страйк,— сказав він.— Я не можу бути штрейкбрехером. Що скажуть інші?

— Яке вам діло до інших? — Гершнер не приховував свого роздратування.— Ви — наш працівник, так чи ні? Якщо так, то ви повинні виконувати накази свого керівництва. Мені жаль, але якщо ви не підкоритеся, я змушений буду вас звільнити.

Земан поклав гудзик у кишеню, а те місце, звідки він відірвався, затулив пальцями.

— Так, я ваш працівник. Але ж ви добре розумієте, що...

— Я нічого не хочу розуміти,— урвав його Гершнер.

Вони замовкли, і Земан відчув, як шлунок його стискає холодна рука страху.

Гершнер відсунув шухляду й поклав на стіл дві банкноти — по сто марок кожна.

— Ось ваші гроши. Фірма з вами розрахувалася. Шукайте собі роботу десь-інде. І звільніть протягом тижня квартиру.

У Земана було таке відчуття, наче на ногах у нього важенні залязni черевики, які надівають водолази. Він дивився понад головою Гершнера на великий плакат з усміхеною блондинкою. Coca-cola. Things go better with Coca-cola. Зробивши зусилля, він підвівся і, повернувшись, пішов до дверей.

— Ви забули взяти гроши,— спокійно кинув услід Гершнер.

Земан незgrabno повернувся — він дивився в підлогу, боячись зустрітися поглядом з Гершнером. Бачив хіба його пальці: вони бгали клаптик якогось папірця. Пальці раптом посунулися по столу й зникли в шухляді. Коли вони знову з'явилися, в них був уже не папірець, а сині сотенні банкноти. Пальці зробили завчений рух — і банкноти розгорнулися, наче віяло. Одна, дві, три, чотири, п'ять... Потім пальці розімкнулися, і папірці впали на стіл. Сімсот марок. Земан підвів очі — Гершнер байдуже дивився у брудне вікно, і Земан зустрівся тільки з усміхненими очима блондинки, яка так наполегливо пропонувала кока-колу. В неї були гарні, рівні й білі зуби, засмагле обличчя, а там, де віддималася тісна майка, красувався рекламний напис. Земан простягнув руку й торкнувся грошей. Він брав банкноти одну за одною і старанно складав їх. Потім засунув у задню кишеню спецівки й затяг блискавку. Гершнер усе ще дивився у вікно.

— Коли я повинен вийхати? — тихо запитав Земан.

— Ніхто не мусить вас бачити,— відповів Гершнер, обернувшись до нього.— Зачекайте, поки вони розійдуться. Ви поїдете один. Будьте обережні. Але вам треба поспішати.

Земан вийшов не попрощаючись. У дворі не було вже ні душі. Він чув, як гуде в цеху вентилятор. Під стіною будинку адміністрації лежав Граммів собака. В кутку двору стояв ваговоз.

Земан зайшов до буфету. Тут теж не було нікого, крім старої буфетниці, яка витирала ганчіркою блискучу стойку.

— Ви ще тут? — запитала вона, побачивши Земана.

— Щось пити захотілося,— відповів він.— Маєте охолоджену кока-колу? Але таку, щоб аж щелепи зводило!

Вулиця була порожня. Темні, мовчазні будинки, здавалося, нахилилися над нею; дахи будинків нагадували Ліхнерові крони дерев. Це була дуже вузенька вуличка, і коли Ліхнер глянув угору, то замість неба він побачив тільки темну смугу. Біля тротуару стояли автомашини, а по той бік світилися низько підвішенні неонові лампи, і в їхньому світлі кузови машин нагадували велетенських жуків. Довкола стояла тиша, вікна будинків темні, ворота замкнені. Час від часу паралельною вуличкою проїжджало якесь авто, й звук мотора поволі танув у глибинах ночі. Ліхнер глянув на годинник: друга година ночі. Ліхнер стояв на

плитах тротуару й дивився на погано освітлену вітрину, де щільно одна біля одної стояли пляшки чінзано, віскі, джину, а поруч — піраміди плиток шоколаду, консерви, пакетики кави й какао, компоти і шипучі напої. Усе це мало вельми спокусливий вигляд і коштувало недорого. Ліхнер це знов, однак зараз це вже не мало для нього ніякого значення.

Він позичив у Саліма старий «фольксваген», у якого була відірвана вихлопна труба і який через те здіймав під час їзди страшний гуркіт, і поставив його навпроти крамниці. Він і сам добре не знов, чому вирішив обікрасти саме цю крамницю. Особливо поживитися тут було нічим, а вкрадений товар він навряд чи зможе продати. Бо немає кому. Але він сказав собі, що розмірковувати над усім цим буде потім. А зараз треба діяти. Продукти чи коштовності — це не так важливо. Якось, проходячи тут, він звернув увагу на цю нічим не примітну крамничку, зазирнув навіть у двір, і в око йому впало невелике вентиляційне віконце, яке стирчало під низьким дахом, ніби знак оклику. Віконце наче заохочувало його скористатися ним, до того ж його спокушали ці гарні плитки шоколаду й пляшки з алкогольними напоями.

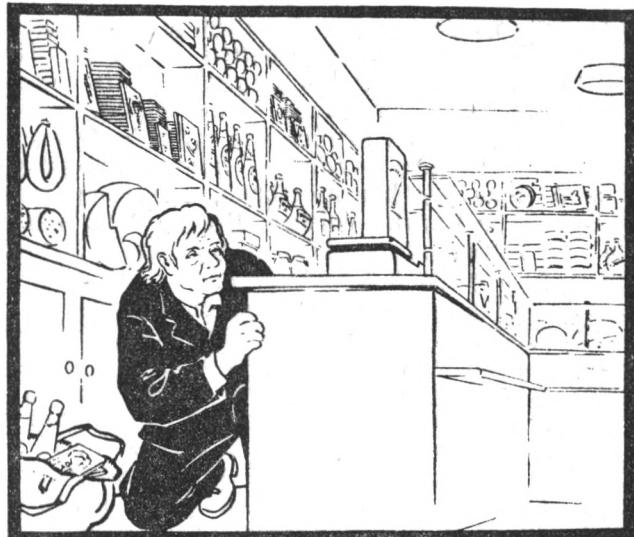
Ворота у двір не були замкнені. Він штовхнув їх, і вони тихенько відчинилися. Мабуть, завіси були добре змащені. Він ще раз озирнувся — ніде нічого, тільки десь далеко гула сміттеприбиральна машина. Ліхнер зайшов у темний двір, і минуло кілька хвилин, перше як очі його звикли до темряви. Він підійшов до стіни й намацав гратки на вентиляційному віконці. Його здивувало, що у вікоці зовсім немає скла й що грати вставлені абияк. Виходить, великих зусиль йому докладати тут не доведеться.

Минуло чимало часу, перш ніж він наважився приїхати сюди й обікрасти продуктову крамницю. Він не раз ходив цією вуличкою, назви якої навіть не знов, оглядав вітрину, вивчав сусідні будинки й перехрестя. Треба було наважитися. Він знов, що за ті гроші, які йому платять за миття посуду, він ніколи не зможе собі щось купити. Отож йому не залишалося нічого іншого, як знову повернутися на знайому стежку. Головне — почати, хай навіть із такої крамнички, а коли все піде добре, коли він задушить у собі страх, тоді можна буде взятися й за щось солідніше.

Ліхнер прихопив із собою грубий залізний прут і, застремивши його між гратки, обережно натиснув. Гратки піддалися. Спершу випав гвинт, яким вони були скріплені, й залізо дзенькнуло об цеглу. Незабаром гратки вже лежали на землі. Він орудував тихо і швидко. На вулиці теж панувала глибока тиша, тільки один раз повз крамницю проїхала машина, а потім долинули швидкі кроки якогось перехожого. Чорний отвір віконця зявив, ніби вхід до печери.

«Щоб тих поліціїв чортяка вхопив, — подумав Ліхнер, заглядаючи в отвір. — Дивляться на нашого брата, наче на якогось ворога».

Недавно йому прислали виклик з'явитися в поліцію. Він злякався — не міг зрозуміти, звідки вони довідалися, що в нього були непорозуміння з кримінальним кодексом. Якийсь службовець крикливим голосом заявив йому, що він перебуває у Федеративній Республіці, отож повинен поводитися як слід. Інакше вони швидко обламають йому роги. «Сюди наїхало повно всякої потолочі, — скаржився службовець, — крадуть, пиячать, бешкетують, не хочуть працювати. А знаєте,

чому їм не хочеться працювати?» Ліхнер відповів, що не знає. «Кажуть, що платять їм мало,—верещав поліцай.—А вони що хотіли б? Тож більшість із них не має ніякої кваліфікації. Підсобникам у нас і справді платять небагато. А вони що хотіли б? Щоб Федеративна Республіка до них докладала? Це ж за які такі заслуги? Ми воліли б, щоб вони звідси забралися. Коли хтось краде, бешкетує, то нехай потім не скаржиться, що з ним погано повелися. Бо в нас теж діють закони. Запам'ятайте це собі. Інакше миттю опинитесь за гратами. Ви запам'ятаєте це?»

Ліхнер відповів, що запам'ятає.

У дворі він знайшов невеликий дерев'яний ящик і поставив його під віконце. Звівся навшпиньки й зазирнув в отвір, проте побачив тільки тонкі смужки світла, які лежали на підлозі, наче стрічки по-краюної тканини. Тоді він підтягся на руках, просунув голову у віконце і повільно й обережно проліз досередини. Отвір був досить вузький, і він мусив пильнувати, щоб не порвати костюм. Стаючи на підлогу, він зачепив кілька якихось коробок, і вони з гуркотом покотилися долу. Ліхнер хвилину постояв над ними, а тоді відсунув ногою і рушив уперед між високими стелажами, на яких лежали пляшки, пакетики й консерви. Побачивши це, він задовлено прицмокнув. Тепер можна було братися до роботи.

Ліхнер походжав уздовж стелажів, обмачував виставлені на них товари, підносив їх близько до очей. В одній руці він тримав велику сумку — поки що порожню. Наблизившись до якихось дверей, він натиснув ручку, двері відчинилися, і він опинився в крамниці. Світло, що проникало з вулиці, падало на низькі прилавки з товарами, піраміди консервів і шоколаду. Крамниця була невелика й вузька, біля дверей, що вели на вулицю, стояла каса. Ліхнер спробував висунути шухляду, але вона виявилася замкненою. Він озирнувся. Сумка в його руках усе ще була порожня, він ніяк не міг вирішити, з чого починати. Раптом його погляд впав на стосик акуратно складених, наче цегла на будівництві, плиток шоколаду. Ліхнер механічно простяг руку, взяв

одну плитку, розгорнув, відламав шматок і поклав у рот. Шоколад був гіркуватий на смак і прилипав до зубів. Він з'їв шматок, а решту плитки загорнув і поклав у сумку. Потім передумав — вийняв недоіде-ну плитку, мить потримав її на долоні, а тоді жбурнув на підлогу. Зціпивши зуби, він якийсь час стояв і дивився на шоколадний стосик, тоді люто змахнув рукою — і плитки шоколаду полетіли на всі боки. Ліхнер ішов уздовж прилавка, скидаючи шоколад на підлогу й на-ступаючи на плитки ногами. Він не здав, навіщо це робив, але відчу-вав при цьому якесь дивне задоволення. Зупинившись, узяв жувальну гумку, розгорнув її й поклав у рот. Тоді сперся плечем на прилавок і, склавши руки на грудях, вступив очі в підлогу.

З вулиці долинули чиєсь кроки, вони дедалі наблизялися — вже було чути, як цокають каблуки об плити тротуару. Ліхнер блискавично присів і сковався за прилавок. Серце його гучно калатало, в роті пе-ресохло. Біля вітрини перехожий уповільнив ходу, і Ліхнер побачив силует чоловіка. Він затамував віддих: йому здавалося, що калатання його серця чути на вулиці. Чоловік зупинився і нахилився до вітрини, немов хотів розгледіти, що діється в крамниці. Постоявши так хви-лину, він випростався й пішов геть. Луна його кроків поволі розта-нула, навколо знову запала тиша.

Ліхнер трохи почекав, щоб заспокоїтися нерви, й заходився квапли-во натоптувати сумку. Не дивлячись, брав із полиць пляшки й бляшан-ки — усе, що потрапляло під руку. Коли сумка була повна, прислухався, чи не чути знову чиїхось кроків або звуку мотора, та за вітриною було тихо, лише під ногами в нього шурхотів папір.

Ліхнер роззирнувся по крамниці, і його знову охопило бажання розкидати ці акуратні стосики, побити пляшки. Проте він опанував себе, швидко пробіг через склад до вентиляційного віконця, підставив під ноги порожні коробки й висунув голову. Повну сумку він обережно по-ставив на землю, а потім і сам протиснувся у віконце. Опинившись у залитому бетоном дворі, взяв сумку й визирнув з воріт на вулицю. Ніде нікого. Навпроти стояв Салімів «фольксваген». Ліхнер поставив сумку на задне сидіння і втягнув голову в плечі: страхітливий гуркіт мотора виповнив усю вулицю, і йому здавалося, що над ним одне за одним починають відчинятися вікна і з них визирають заспані обличчя. Не вмикаю-чи світла, він рвонув з місця, й «фольксваген» помчав порожніми мюнхенськими вулицями. Поминувши перехрестя, Ліхнер помітив на тротуарі поліцая. Світлофори не працювали, тільки застережливо спа-лахувало й знову гасло оранжеве світло; здавалося, то в нічній темряві кліпає оком казковий циклоп.

10

Крафт помер близько десятої вечора. Він лежав на чистому ліжку під яскравим неоновим світлом, нівпізнанно змінений смертю; шкіра на гострих вилицях напнулася, і Штайнерові здавалося, що коли її торкну-тися, то вона зашелестить, мов сухий лист.

— Нічого не можна було вдіяти, — сказав Гюбш, який стояв у Штайнера за плечима. — Це краще, що він помер. Бідолаха тримався тільки на морфії.

Штайнер пригадав, як вони з Крафтом недавно розмовляли про Шопена, про музику і про те, як треба диригувати.

— Ходімо до мене в кабінет, вип'ємо коньяку, — запропонував Гюбш. — Вип'ємо, хоч це й заборонено на роботі. Смерть кожного мого пацієнта вибиває мене з колії. Я надивився, як люди вмирають, та однаково не можу до цього звикнути.

Штайнер накрив Крафтове обличчя простирадлом й хвилину тупо дивився на горбики під полотном — гострий ніс, високий лоб, випнуті вилиці.

— Гаразд, ходімо, — кивнув головою Штайнер. — Це буде найкраще, що ми можемо зробити в даний момент.

Виходячи в коридор, він за звичкою погасив світло, і лише за дверима подумав, що мертвому світло вже не заважатиме.

Вони зайшли в кабінет Гюбша, лікар дістав з шафки пляшку французького коньяку й чарки. Обидва мовчки випили. Штайнер сидів укріслі й дивився на широке, добродушне Гюбшеве обличчя; він звик до цього чоловіка й охоче чергував з ним вдень і вночі. Після того, як від нього пішла Соня, Штайнер брав нічні чергування, щоб не залишатися самому в холодній і незатишній кімнаті. Гюбш теж радо чергував із Штайнером, бо цілком міг звіритися на його думку, ставлячи діагноз і вибираючи методи лікування. Штайнер був йому за це вдячний. У такі хвилини він знову відчував себе лікарем, менше думав про Соню і про свою самотність.

— Ви любите Шопена? — запитав він Гюбша.

— Кого?

— Фридерика Шопена. Крафт його не любив.

— Даруйте, але я не дуже люблю серйозну музику. Я волію шансонетки. Французькі пісеньки. — Гюбш підняв чарку. — Дайте Крафтові спокій, — сказав він. — Ми йому вже нічим не допоможемо.

— Я вже трохи навіть звик до нього. Він був такий самотній. — Штайнер стомлено всміхнувся.

— Залежно, як на це глянути, — сказав Гюбш. — По-моєму, Крафт непогано почував себе і в товаристві власної персони. — Він узяв пляшку й хотів долити Штайнерову чарку.

— Це вам тільки так здавалося. — Штайнер накрив чарку долонею. — Дякую. Ми все ж таки на чергуванні.

— Випийте. Коли я трохи вип'ю, то відразу ж почуваю себе краще.

— Він був самотній, — повторив Штайнер. — Я знаю, що він був дуже самотній, що всі про нього забули й він почував себе зайвим на цьому світі. Ми вже були звички один до одного. Я теж трохи самотній. І зайди.

— Ви ж живете серед людей, — заперечив Гюбш.

Штайнер мовчки взяв свою чарку.

Лікарів Гюбшу було сорок років, він мав двох дітей, симпатичну дружину й невеличкий будиночок на околиці Гамбурга. Він жив і міркував, як людина, що не має ніяких турбот.

— Вам треба сім'ю, — мовив він.

Штайнер похитав головою.

— Це відпадає. Я не зміг би її утримувати. Та й, крім того, у мене нікого немає.

— А та дівчина, якій ми зробили аборт?

— Вона пішла від мене, — сказав Штайнер. — Пішла.

— Даруйте. Я цього не знав, — сказав Гюбш і скривився. — Дарайте, я не хотів завдати вам болю.

— Нічого. Ви єдина людина, якій я можу про це сказати. Мені відразу ж полегшало.

Гюбш мовчав, збентежено крутив у пальцях чарку й, закинувши ногу на ногу, зосереджено дивився на свій білий черевик. Коридором хтось пройшов — до них долинув лункий цокіт підборів. Десь граво радіо — передавали якусь романтичну музику. Штайнер ковтнув коняку.

— Приходьте коли-небудь до нас, — озвався Гюбш. — Моя дружина буде рада познайомитися з вами.

— Дякую. Я прийду охоче, якщо це вам буде приемно.

— Приходьте. Щоправда, ми з дружиною не дуже компанійські. Не можемо похвалитися, що в нас багато друзів.

— І я теж, — сказав Штайнер. — Але в мене це з іншої причини.

— Моя дружина буде рада, — сказав Гюбш. — Приходьте. Вип'ємо ще трошки?

— Гаразд. Але тільки краплю.

Гюбш знову налив, якусь хвилину вони сиділи мовчки, час від часу підносячи до губ свої чарки. Нараз Штайнер підвівся і з чаркою в руці підійшов до вікна. Визирнув надвір, але не побачив там нічого, крім далекого світла і червоних вогнів машини, яка нечутно проїхала вулицею. Несподівано, без ніякого зв'язку з цим кабінетом, з цією пізньою нічною порою й цим містом, Штайнерові пригадалася мати, і до горла йому підкотив гіркий клубок. Він знову ковтнув коняку й відчув, як алкоголь важко продирається крізь стиснуте горло й обпікає шлунок. Мати часто любила сидіти біля вікна, з якого відкривався вид на Ондрейський цвінттар і алею дерев на Польовій вулиці. Коли вечоріло, хрести за муром розплівалися в сутінках, а внизу, під вікнами, спалахували бліді неонові лампи. Штайнер уявив собі нечіткий силует матері: вона непорушно сидить під вікном, дивиться в темряву й іноді поправляє рукою пасмо волосся. В її згорблений постаті читається смуток і затамована туга. Хто знає, яку думу вона тоді думала, чому сиділа сама там біля вікна. «Може, вона й зараз сидить так і дивиться на дерева на цвінттарі, які нагадують їй нездійснені мрії, минулу любов і марні надії», — подумав Штайнер і відвернувся від вікна.

— Чи приїхав хтось із Крафтових рідних? — запитав він Гюбша. — Адже в нього було двоє дітей.

— Ні, немає ще нікого, — відповів той. — Але вони приїдуть обов'язково. Їм треба залагодити деякі юридичні формальності.

Штайнер підійшов до столу й сів у крісло.

— Знаю. Крафт якось мені про це розказував.

— Це дивно, — зауважив Гюбш.

— Що дивно?

— Та ці його діти. Здали сюди батька, наче те пальто в гардероб.

Штайнер знову побачив в уяві матір, яка сидить край темного вікна, а потім перед очима в нього постало загострене, непорушне обличчя Крафта. Він відчув, що руки в нього тримтять, на лобі виступив холодний піт. Це було болісне усвідомлення змарнованого життя, тієї великої помилки, якої він припустився. Не було ніякого сенсу залишатися тут далі — ані хвилини, ані секунди.

Це рішення було таке ж природне й просте, як жест руки, і йому враз полегшало, наче після довгого й нестерпного болю в нього нарешті заспокоївся хворий зуб. Він нервово підвівся:

- Я іду.
- Куди ви хочете їхати? Адже у вас чергування!
- Я вертаюся додому. Я ситий тут уже всім по саму зав'язку.
- Випийте коньяку,— спокійно сказав Гюбш.— Вам зразу ж стане краще.

Штайнер ковтнув коньяку і почав ходити сюди й туди по кабінету з чаркою в руці. Зупинившись біля вікна, він, сам не розуміючи навіщо, відчинив його. Повіяло холодним, вогким вітром, який приніс із парку аромат маленьких срібних ялинок, пахощі опалого листя, холодної землі й зів'ялих квітів, слабкі запахи міста й далекого моря. На дворі було темно, небо затягло хмарами, вікна лікарні теж не світилися. Довколишні будинки стояли тихі й чорні, але над їхніми дахами пробивалося слабке сяйво неонових вогнів; мов далекий морський прибій, долинав тихий шум вуличного руху. Десь там, у темряві, Гамбург жив нічним життям, у барах грава музика, й вулицями мчали таксі з багатими пасажирами, офіціанти розносіли шампанське, зав'язувалися нові знайомства, любовні стосунки й дружні взаємини, укладалися сумнівні угоди, зводилися рахунки. А в іншому місці біля машин вистоювали нічну зміну робітники, в лікарнях стогнали хворі й народжувалися діти, солдати й поліції здавали й приймали пости, до порту за містом заходили судна, повні всяких товарів. У кроні дерева в парку прокинувся якийсь птах, унизу, в морзі, лежав випростаний Крафт, попелясто-сірий, з напіврозплющеними очима й складеними на грудях руками. «Життя і смерть,— думав Штайнер,— дві єдині, дві вічні й незагненні крайності, між якими метається людина. Всі відповіді про сенс життя заховано в розумінні сенсу смерті. Так, так,— снував він далі нитку своєї думки,— перед лицем смерті всяка, навіть найсамовіданіша, найгероїчніша боротьба марна. Але перед лицем життя всяка спроба боротися безмірно важлива».

Штайнер здригнувся й швидко зачинив вікно.

- Я іду додому,— мовив він тихо.— Іншого виходу в мене немає.
- Ви так раптово зважилися на це...— сказав Гюбш.
- Такі рішення завжди раптові.
- Робіть, як знаєте. Я згоден з вами, що людині ніде не буває так добре, як дома.
- У мене не було тут друзів.— Штайнер помовчав.— За винятком... вас.

Гюбш збентежено всміхнувся.

— Дякую. Я сумуватиму за вами.— І засміявся.

В коридорі залинуали кроки, в кабінет зазирнула медсестра.

— Пацієнтові з восьмої палати знову погано,— повідомила вона.

11

Марек Земан прокинувся майже ополудні. Він розплющив очі, але минула ще ціла хвилина, поки він прочумався остаточно й зрозумів, що дивиться на спущені жалюзі, крізь які до спальні проникало сіре світло. Довколишні предмети тонули в сутіні, і в Марека було таке відчуття, наче його занурили в глибоку каламутну воду, куди з поверхні не долинає жоден звук. «Мабуть, надворі хмарно,— подумав він,— піде дощ, а мені ввечері треба їхати до Мюнхена».

Він пізно вночі повернувся з Гамбурга, поставив машину у дворі біля майстерень і пішов спати. Механіки перевірять ваговоз, робітники завантажать його, і ввечері він може знову рушати в рейс. Згадавши про це, Марек неспокійно заворувився в ліжку; він почував себе стомленим, як і вчора; останнім часом він не висипався, перебував у стані постійного напруження. Йому було над чим замислитися. Після страйку Грамм звільнив кількох робітників, серед них і Діно Дзанетті. Вони попрощалися, але не як друзі. Діно, звичайно, довідався, що Марек, незважаючи на страйк, поїхав до Кельна. Коли він повернувся, вони зустрілися у дворі фабрики. Діно стояв з маленькою обшмугляною валізою. Спокійно, навіть байдуже він глянув на Марека.

— Не сердься, Діно,— промімрив той.— Я не міг інакше. Погодься зі мною. У мене дружина й син. Зрозумій це.— Він простяг руку, але Діно відвернувся і мовчки пішов до воріт. У дворі стояли кілька робітників і дивилися на них. Проте ніхто нічого не сказав. При соромлений і ображений, Марек пішов до своєї машини. Наступного дня, після того, як Діно звільнili, Марекові дали іншого напарника, іспанця Мігеля, який у пошуках роботи об'їздив усю Західну Європу. Мігель був мовчазний невисокий чоловік, по-німецькому він майже не розмовляв. Під час довгих рейсів вони здебільшого мовчали, лише зрідка перекидалися словом-другим. Кожен думав про своє. Потім до Марека прийшов новий напарник, Генке, літній німець із Швайбердінгеном, з яким Марек їздив і досі.

Відкинувши ковдру, Марек встав і потягнувся. В спальні стояло широке ліжко, дві низькі табуретки й нічний столик, а на підлозі лежало кілька книжок. Шафи вони з Мартю ще не купили. Спальня виглядала досить незатишно, було холодно, і Марек почувався тут не дуже добре.

Він натягнув майку, штани й сорочку. Взувся. Марта залишила йому в холодильнику шинку, свіжі овочі, трохи шипшинового чаю, а сама повезла маленького Ріхарда до Штутгарту на черговий лікарський огляд. В Лації сьогодні теж були якісь справи в Штутгарті, і він запропонував підвезти їх. Вони виїхали ще вранці,— крізь напівсон він чув, як Лаціга заводить під будинком «шкоду». Повернуться, мабуть, лише ввечері.

Марек виклав на стіл шинку, нарізав перцю й помідорів, підігрів чаю. Потім відкрайав шматок хліба й, намастивши його маслом, почав поволі їсти, запиваючи чаєм. З подивом відзначив, що йому приемно, що він залишився сам і Марта приїде аж увечері. Останнім часом вони майже не бачилися, Марек постійно перебував у дорозі, але і в ті рідкі хвилини, коли вони бували разом, не обходилося без сварки. Він подумав, що їхній зв'язок от-от розпадеться, хоч прожили вони вкupі дуже мало. А сварки виникають майже щодня — то через гроші, то через постійну Мартину журбу, то через те, що в них немає тут друзів, що малий Ріхард зростатиме серед чужих людей, що вони не можуть поїхати додому, а потім знову через гроші. «А все це через цю кляту еміграцію,— подумав він, жуючи шинку з хлібом,— якби не вона, все було б інакше. А так... Далебі, нас із Мартю зв'язує вже тільки маленький Ріхард».

Він душі в ньому нечув, у своєму маленькому синочкові, і раніше ніколи б не подумав, що так любитиме це крихітне створіння. Заради

нього він мусить ладнати з Мартою, якось знайти з нею спільну мову. Та якби все це було так просто...

Попоївши, він сів у кімнаті на табуретку й розгорнув свій улюблений журнал «Авто-мото унд спорт». Мимохіть пригадав, як жадібно розглядав фото машин, коли приїхав до Геймердінгена і жив у маленькій мансарді на Фінкенштрассе. Минув рік, знову настала осінь. А скільки подій відбулося за цей рік!..

Він поклав журнал. Уже навіть «Авто-мото унд спорт» не дуже цікавить його. Багато що втратило тут для нього свою привабливість. За ці довгі дванадцять місяців він багато чого зрозумів і на довколишній світ дивився тепер значно тверезіше. А іноді, хоч Марек і боїться в цьому собі признатися, сумує за домівкою.

Він випростав ноги, склав руки на колінах і втупився очима у стіну перед собою. «Хто знає, що сталося дома за цей рік,— подумав він,— що нового в Братиславі і як живуть наші». Листи батькам вони з Мартою писали тільки на свята, і мати час від часу одписувала їм кілька рядків. Батько все ще сердився, досі не написав їм ані словечка.

Марек Земан дуже рідко думав про батьків і про домівку — юому вистачало власних проблем. Лиш у рідкі хвилини відпочинку він згадував тиху стару вулицю, алею дерев і вечірне місто, охолоджений «будвар» і небагатьох друзів, які там залишилися. Уявляв собі й стару квартиру, в якій виріс,— великі, просторі й світлі кімнати, високі вікна, на підлозі плюшевий килим, різьблені меблі, а в кутку столик із телевізором. Пригадував й альбом родинних фотографій, який так любив гортати. Деякі фотографії були вже вицвілі, з пообламуваними ріжками, й на них виднілися відбитки пальців. Це були цікаві знімки: малий Марек у матросці, очі розширені, рот напіврозтулений, вуха відстовбурчені, вираз обличчя переляканій. Потім якась відпустка у горах, дача, собака, брат із морозивом, яблуна перед вікнами дідусявого будиночка й сам дідусь із лулькою в зубах.

Зразу ж після цього юму пригадався автопарк, де він працював, і водії, з якими їздив у далекі рейси, запах бензину й дерев'яні шафки в гардеробі — хлопці розгортали там пакунки з бутербродами й розповідали про свої сім'ї або говорили про жінок. Пригадалися рейси до Кошице, куди він їздив дуже охоче. Він їздив також до Тренчина й до Жиліни, повз Стречно й повз Кральовани — шосе там біжить поміж стрімких і заліснених схилів гір, а вздовж нього плине Ваг, який раптом розливається широким озером. Там над самою водою стоять дачі, біля берега погойдуються човни, а на березі загоряють дівчата. Проїжджуючи мимо, Марек сигналів, вихилявся з кабіній махав цим незнайомим дівчатам, які здавалися юму такими гарними на лоні цієї чудової природи. Далі була Виходна, а там шосе спиналося високо на гірські луги, на схилах гір паслися отари овець і череди корів, повітря там було свіже й пахуче. Перед Світом раптом відкривалася панорама Татр, і коли стояла гарна погода, то на голубому тлі неба відно було весь гірський кряж. Шосе було рівне, гладеньке, машина мчала, наче вітер, під рівномірне гудіння мотора.

Марек устав і пройшовся по кімнаті.

Батько й досі не написав їм ані словечка. Ніяк не може примиритися з тим, що його син емігрував. Старий Земан, комуніст, прости робітник із кабельного заводу, мабуть, картає себе, що погано

виховав свого сина. Мабуть, свариться з матір'ю, сидячи увечері за пляшкою пива, вмикає радіо й курить сигарету за сигаретою. Тільки тепер Марек усвідомив, як мало він знає свого батька; той був мовчазний, говорив рідко й не вмів знайти підхід до сина. Його ніколи не було вдома, він весь час пропадав то на зборах, то на засіданнях, повертається пізно ввечері, стомлений і замислений. Іхні взаємини обмежувалися кількома нейтральними словами.

Один про одного вони знали дуже мало. Марек майже не розписував батька про його молодість, сам батько розказував про неї мало. Марек не знат, коли, як і чому його батько став комуністом, чому він працював партійним функціонером, в ім'я чого і навіщо жив. Єдиний син поїхав в еміграцію і цим немовби перекреслив усі його колишні зусилля. «Як це можливо? — запитував себе Марек. — Коли сталася ця помилка? Мій батько служив поганій справі чи, може, він мало мені про неї розповідав? А може, я її як слід не зрозумів? Хто більше винен у тому, що ми розійшлися — він чи я?»

Тепер і в Марека був син, маленьке хлоп'я, яке лежало в ліжечку, надимало щічки й витріщало свої великі, допитливі очка. Як виховуватиме його він, чого його навчатиме? Ким виросте його син — словаком чи німцем? Лише тепер, через стільки років, коли він сам став батьком, Марек починає розуміти свого батька. І його дедалі частіше починало мучити невиразне почуття провини.

Різкий звук дзвінка розвігся по всій квартирі. Марек підхопився й швидко підійшов до дверей. За порогом стояла Лацігова в легкій домашній сукні, підперезаній фартухом, рукави в ній були закасані по лікоть, на лоба спадало тоненьке пасмо волосся. Марек дивився на це неслухняне пасмо, на опукле відкрите чоло, таке ніжне, що йому аж подих перехопило. Він злякано відступив, вражено дивлячись на свою сусідку.

— Добридень, — привіталася Лацігова і всміхнулася. — Вибачте, що потурбувалася вас. Прийшла попросити трошки кави. Крамниця відчиняється аж о третій, а в мене дома ані ложечки.

— Будь ласка, — Марек кивнув головою, рвучко повернувся й побіг до кухні. Але на півдорозі зупинився й повернувся до дверей. — Вибачте, що я покинув вас тут саму... Будь ласка, заходьте.

— Я не хочу вам заважати.

— Або знаєте що? Заходьте до мене, і ми разом вип'ємо кави.

Вона покрутила головою.

— Я справді не хочу вам заважати.

— Заходьте, заходьте, — вже впевненіше сказав він. — Ви ж не можете знектувати моїм запрошенням.

Лацігова мить повагалася, поправила неслухняне пасмо волосся, а тоді нерішуче переступила поріг. Серце в Марека гучно закалатало. Він зачинив за Лаціговою двері.

— Але тільки на хвилинку, — попередила вона. — Я не хочу вам заважати.

— Ну що ви! Я сиджу дома сам і не знаю, що робити. Будь ласка, сідайте, я зараз приготую каву.

Вона засміялася:

— Я вам допоможу. Я люблю міцну.

Вони обое пішли до кухні. Марек поставив воду, а Лацігова тим часом насипала в чашки кави й поклала на тарілочки цукор. Коли вода

закипіла, Марек залив нею каву в чашках, і вони перейшли до кімнати.

— Наші сьогодні поїхали до Штутгарту,— озвався Марек.

— Так,— кивнула головою Лацігова.— Чоловікові потрібна якась деталь до машини.

— До вашої «шкоди» знайти тут щось дуже важко. Іх у Німеччині майже не продають. Краще було написати комусь із знайомих додому, щоб прислали.

Лацігова зосереджено мішала каву.

— Я вже давно нікому не писала,— відповіла вона.— Але весь час думаю, як воно там, у нас дома.— І засміялася.— Ви мене вже трохи знаєте, я ніколи тут не звикну.

— Може, її звикнете.

— Давайте облишимо цю тему. Краще поговоримо про щось інше. Марек засовався на стільці, взяв свою чашку й ковтнув гарячої кави.

— Може, ви її маєте рацію,— мовив він нерішуче.— Я теж уявляв це собі зовсім інакше.

— Як же, цікаво? — запитала Лацігова й звела брови.— Чого ви сподівалися? Нічого доброго нас тут не могло чекати.— Вона мить помовчала, мішаючи ложечкою каву, а потім додала: — Я нізащо не хотіла їхати. Але він умовив мене.

— Ваша правда,— кивнув Марек.— Людина повинна сама все пережити, інакше вона ні в що не повірить.

Лацігова мовчки дивилася на нього, обережно съорбаючи гарячу каву.

— Люди бояться вертатись на батьківщину,— сказав Марек.— Бояться визнати, що помилилися. Ми теж такі.

— Я ні,— заперечила вона.— Я нізащо не хотіла сюди їхати. І колись я повернуся. Боже, колись я обов'язково повернуся. Бо хіба це життя? Я тут довго не витримаю.

Марек нічого не відповів; допивши каву, він поставив на стіл порожню чашку і дивився тепер на вікно, нервово погойдуючи ногою.

— Я над цим ішле не замислювався,— мовив він нарешті.— Я хочу залишитись тут. Я все ще вірю, що колись нам тут житиметься непогано.

Лацігова знізала плечима.

— Можливо, вам і справді колись тут буде добре. Ви заощадите грошей і матимете все, що захочете. Але батьківщину ви не купите. Її неможливо купити. І з роками ви відчуватимете це дедалі гостріше.

— Не треба про це. Такі розмови пригнічують мене.

Лацігова підвелася й розгладила на стегнах фартух.

— Ну, я вже піду. Я її так затримала вас.

Марек підсунув порожні чашки до себе.

— Посидьте ще трошки. Ми так рідко бачимось.

— Ми із Штефаном нікуди не ходимо,— кивнула вона головою.— У нас тут зовсім немає знайомих. Сидимо дома й дивимось одне на одного. Це така нудьга...

— Приходьте іноді до нас. Посидимо, поговоримо...

— Ви знаєте, який мій чоловік. Любить випити, але не вміє вчасно зупинитись.

Марек теж підвівся, обійшов столик. Він знов, що Штефан Лаціга багато п'є, свариться з дружиною, навіть б'є її, а вона потім ходить заплакана, з темними тінями під очима. Він дивився на Лацігову, на неслухняне пасмо волосся, яке знову впало їй на чоло, і раптом відчув нездоланий потяг до неї. Це почуття було таке сильне, що серце його знову гучно закалатало, й він ступив крок уперед. Йому здалося, що він дивиться на себе збоку, мов на когось стороннього, й дивується його поведінці. Марек ступив ближче до Лацігової, торкнувся пальцями її волосся, поправив пасмо, яке звісілося їй на чоло, а потім провів долонею по щоці. Він навіть добре не усвідомлював, що робить, тільки відчував страшенну спрагу — йому дуже хотілося пити, в роті і в горлі зовсім пересохло. Лацігова навіть не поворухнулася, вона дивилася на нього розширеними очима, і лише коли він нахилився над її обличчям, відступила крок назад, слабо скрикнула й звела руки, немовби збиралася захищатися. Він торкнувся губами її вуст, легенько, майже нечутно, потім узяв її за руку й повів до спальні. Вона слухняно ішла за ним, наче зовсім утратила волю до опору, наче він її загіпнотизував. Обоє незgrabно сіли на ліжко. Лацігова дивилася кудись просто себе, дихала уривчасто, зіниці її розширилися, й лише коли він простиг до неї руки, вона міцно обняла його і так вп'ялася нігтями в плече, що він аж скрикнув...

Вони лежали, розслабившись, курили й мовчали. Марек дивився на смужку світла на стіні й недбало пускав дим, хоч його вже починало гризти сумління. Він глянув на Лацігову — вона дивилася в стелю, тримаючи в довгих пальцях сигарету, її густе волосся струмочками стікало по подушці. Вона повернула до нього обличчя і трохи силувано всміхнулася.

— Що сталося? — запитала вона спокійним голосом. — Скажи, що це з нами сталося?

Він погладив її волосся й відчув під пучками його м'який оксамит, вона все ще здавалася йому жаданою й недоступною.

— Не знаю, — відповів він обережно.

— Я не знаю, чому дозволила це собі, — провадила далі Лацігова. — Мабуть, через те, що я тут така самотня. Все тут якесь інакше, ніж дома. І ми теж інакші. І любов інакша. — Вона погасила сигарету в попільнничці і, неквапливо підвівши, почала одягатись.

Марек теж устав і натяг на спіtnіле тіло сорочку й штані. Обоє мовчали. Лацігова розгладила зім'яті простирадла й поправила перед дзеркалом зачіску. Обоє вийшли в коридор. Марек поклав руку їй на плече.

— Зустрінемося... ще?

— Нам треба бути обережними, — ухильно відповіла вона. — Казатимемо одне одному «ви», як і досі. Гаразд?

— Гаразд.. І... спасибі тобі.

Лацігова засміялася й похитала головою.

— Спасибі вам, — віправила вона його.

Перш ніж Марек устиг іще щось сказати, Лацігова зчинила за собою двері. За мить зі сходів уже долинуло хляпання її капців. Повернувшись до кухні, він старанно помив обидві чашки. Потім пішов до спальні й, сівши на ліжку, в задумі дивився, як темнішають смужки світла і як до кімнати поволі входить вечір.

День був сірий, з самого ранку курилася дрібна мжичка, а пізніше, перед обідом, пустився дощ. Густий і навальний, він порощає по мокрих тротуарах і блискучих дахах будинків. Налетів вітер і, обірвавши з дерев останнє листя, прибив його до асфальту, до вікон і до верхів автомобінів. Машини їхали з увімкненими фарами, хоч був іще день, і з-під їхніх коліс бризкали потоки води.

Невеличкий ресторанчик, де працював Павол Ліхнер, в обід заповнили клієнти. Дим дешевих сигарет, неприємний запах мокрого одягу, мастил і бензину... Клієнти тиснулися навколо столиків, съорбали гарячу юшку й запивали її пивом. Підлога була затоптана, в попільніках лежали купи недокурків.

Павол Ліхнер стояв біля вузького віконця й дивився на тротуар, яким поспішали зішукані перехожі; по мокрому асфальту вряди-годи проїжджали автомобілі. По той бік вулиці росло самотнє дерево, й корона його гнулася під різкими поривами вітру. Осінь цього року була дуже холодна, дощова, і місто в негоду мало дуже непривабливий вигляд: дахи будинків нагадували нагострені ножі, а самі будинки — засохлу на ранах крові.

Ліхнер мерз біля погано припасованого вікна, але в спину його тріла пара, яка виривалася з крана. Салім, нахилившись над вёлькою раковиною, мив тарілки. На руках у нього були гумові рукавички.

— Зроби маленьку перерву, — сказав йому Ліхнер. — Відпочинь. Давай закуримо.

— Треба працювати, — сказав Салім. — Стара хазяйка кричачи.

— Чхати на стару хазяйку, — буркнув Ліхнер.

Салім мовчки взяв брудну тарілку й пустив на неї струмінь гарячої води. Кучеряве волосся липло до його мокрого лоба.

— Послухай, — знову озвався Ліхнер. — Ми йдемо з тобою сьогодні ввечері?

— Йдемо. Я вже тобі сказав.

— А там будуть... ці твої сигарети?

Салім кивнув:

— Усе буде.

Ліхнер знову повернувся обличчям до вікна й задивився на якось діда; вітер гнав старого, мов клапоть брудного паперу, шарпав поли його довгого пальта й куйовдив сиве волосся. Старий обома руками притримував поли пальта й, здавалося, от-от упаде. Вітер підштовхнув його до переходу, і він перейшов на той бік, де був ресторан.

— А гроші в тебе є? — Салім випростався і, примружившись, глянув на Ліхнера. Обличчя його скривилося в посмішці.

— Не мороч голову, — невдоволено буркнув Ліхнер. — Коли вони в мене будуть, я з тобою розрахуюсь.

— Е ні, — сказав Салім і знову схилився над брудними тарілками. — Ти — дати гроші, а я — дати сигарети. Чесна торгівля.

— Знаю я цю твою чесну торгівлю, — промимрив Ліхнер. — Ти хотів би на цьому добре заробити, але в тебе нічого не виходить. Не виходить це в тебе, друже, і мене ти не обдуриш. Якби воно в тебе виходило, ти не гнув би спину в цій норі.

Салім нічого не відповів. Він брав тарілку за тарілкою, пускав на них гарячу воду і, витерши ганчіркою з обох боків, складав на купу.

— У тебе нічого немає, — вів далі Ліхнер, — і я тобі скажу чому. Тому, що ти працюєш посильним. Хтось дає тобі ці сигарети з наркотиком, а ти їх тільки передаєш іншому. Сам же з цього не маєш майже нічого. У винагороду тобі кидають хіба кілька сигарет.

— Ти робити свої справи,— спокійно відповів Салім.— Залишити мої справи так, як є.

— Мої справи, мої справи,— перекривив його Ліхнер.— Ці твої справи пахнуть опіумом, гашишем і всяким іншим свинством. Іди ти к бісу!

Ліхнер сьогодні з самого ранку був не в гуморі, і тепер він зривав свій поганий настрій на Салімі. Його дратував цей холодний дощ і мокрі вулиці, ресторан, повний клієнтів, і стіс брудних тарілок. У нього боліла голова, крутило в носі, і він почував себе не зовсім добре. Все його гнітило, злість змінювалася страхом — він лякався навіть, коли хтось поруч голосно озивався чи під рестораном раптом з'являвся якийсь незнайомий перехожий. Коли Салім мимохіті пустив йому на руки гарячу воду, він скрикнув, хриснув тарілкою об стіну й вилаявся. Ліхнер знов, що цей його стан викликаний дією наркотиків.

Якось Салім завів його до маленької квартири на околиці Мюнхена, де збиралися курці маріхуани. Ліхнер пішов туди скоріше з цікавості, бо не довіряв розповідям про наркотичні сигарети й екстаз, який вони нібіто викликають. Але коли він сам закурив таку сигарету, то забув про свої клопоти. Коли сп'яніння минуло, в нього довго боліла голова, а в шлунку, здавалось, лежав шматок важкого заліза. За одну сигарету він тоді заплатив тридцять марок. І тепер йому kortіло закурити знову.

Він натяг рукачки й став поруч Саліма. Взяв брудну тарілку й пустив на неї струмінь води, потім протер її ганчіркою й поставив на стіс. Прийшла куховарка, забрала поміті тарілки й за хвилину присела цілу купу брудних.

— Я піду з тобою увечері,— сказав Ліхнер уже мирним тоном.— Гроши віддам тобі після полунички.

— Не мати гроши — не мати сигарет,— відповів Салім.

— Не дратуй мене, Саліме. Ти мені друг чи ні? Я віддам тобі гроші трохи пізніше.

— Це не тільки мое діло. Там бути й інші люди, а вони хочуть гроши. Мати гроши — мати все. І сигарету теж.

— Ну то як? Ми з тобою домовимося чи ні?

Салім помив тарілку, яку тримав у руках, а потім ретельно витер її ганчіркою.

— Ну гаразд. Я добрий друг. Я дам сигарету, а ти даси гроши пізніше. Але сорок марок, не тридцять. Салім — друг.

— Гарний друг, нічого не скажеш! Ти злупив би з мене навіть шкуру. Ну, та нехай. Нехай ці десять марок будуть тобі. Отже, домовились?

— Салім — друг.

Ліхнер махнув рукою й схилився над раковиною. В нього не було грошей, а якщо він звикне до цих сигарет, то борги в нього ще зростуть. Доведеться знову щось придумати.

Вечір западав повільно, за вузьким вікном було те саме мутне світло, по склу тарабанили краплі дощу, і в шпарках рами посистував вітер. Ліхнер і Салім працювали мовчкі. Брудного посуду побільш

шало, бо до ресторану прийшли нові клієнти — зігрітись, заховатись від негоди, з'їсти теплого супу, порцію картоплі зі шматком яловичини. На вулиці нарешті спалахнули бліді неонові лампи, їй вид, який відкривався з вікна, видається Ліхнерові ще невтішнішим. Він кинув на підлогу рукавиці, випростав спину й дістав з кишені пачку сигарет.

— Закурої, Саліме. Та кинь ти на хвилинку цей смердючий посуд!

Салім теж зняв рукавиці. Вони закурили і, стоячи біля вікна, дивилися на неонові вогні. Ресторан зачиняли аж о восьмій вечора, а зараз було тільки шість. Ліхнер курив і мріяв про іншу сигарету, яка бодай на коротку хвилину вирве його з цього середовища й відкриє перед ним інший світ.

Він кинув недокурок на підлогу й роздушив його каблуком, мов бридкого черв'яка.

Обидва знову схилились над раковою. Ліхнер почав рахувати тарілки: десять... п'ятнадцять... тридцять... сорок чотири... п'ятдесят дві... шістдесят сім... вісімдесят три... сто...

Він викурив іще одну сигарету й нарахував іще сто тарілок. У нього болів поперек, в очах тъмарилося, трусилися пальці й піт котився по спині. Надворі вже смеркло, десь монотонно гув автомобільний мотор. Вісім годин.

Вони вмилися, одяглися і, спустившись у метро, поїхали на околицю Мюнхена. Дощ не вщухав, вітер іще подужчав, став різкіший і вимітав вулиці, наче прибиральниця мокрим вінником. Вулиці були порожні.

Від кінцевої зупинки Салім і Ліхнер кілька хвилин ішли ще пішки. Нарешті зупинилися перед непоказним, низьким будиночком.

— Отже, сорок,— сказав Салім, відчиняючи хвіртку.

— Та добре, добре,— невдоволено буркнув Ліхнер.— Ходімо вже.

Під вікнами будиночка, за дерев'яним парканом, росли два тонких, голих дерева. Фарба на хвіртці облутилася, завіси неприємно скрипіли. Ліхнер і Салім пройшли темним двором й зупинилися під дверима. Салім тричі подзвонив. За хвилину ім відчинила немолода низенька жінка в білому чепчику й золотому пенсне. Вона всміхнулася й пропустила їх. У Ліхнера було таке почуття, наче вони прийшли в гості до якихось давніх знайомих; у кімнатах було тепло, затишно й чисто, пахло чаєм і грінками. Ліхнер на мить уявив собі свою кухню, де їхня сім'я сиділа ввечері біля столу; мати смажила грінки, натирали їх часником, а потім вони всі пили солодкий і запашний липовий чаї.

Він ішов слідом за Салімом. Поминувши коридор, вони зупинилися перед якимсь дверима. Літня жінка в пенсні десь зникла. Салім поступав у двері, і вони зайдли. В кімнаті панувала півсутінь, і минула добра хвилина, поки Ліхнер зміг щось розгледіти. Обстанова тут була досить проста: вузьке залізне ліжко, два стільці й стіл, попід стінами на підлозі лежали матраци, обтягнуті грубою тканиною, на яких сиділи сьогоднішні клієнти. Їх було семеро чи восьмеро, в тому числі й троє дівчат. Вони майже не ворушилися й мовчки курили, прихилившись спиною до стін і випроставши перед собою ноги. За столом сидів бородатий, розпатланий молодик; Салім підійшов до нього й щось тихо йому сказав. Потім повернувся до Ліхнера й простяг йому

сигарету. Вони посідали долі, прихилялися спиною до стіни й зручно випростали ноги. Ліхнер витер сірника, й вони закурили...

...Приходив до тями Ліхнер дуже повільно — його тягло на блювоти, в роті пересохло, повіки були важкі, немовби їх хтось склеїв, у голові звучали незграйні мелодії, які народжувалися і вмирали, підймалися й падали, немовби гнані вітром. Він з зусиллям розплющив очі й глянув просто себе. Крізь сіру пелену побачив якісь предмети й постаті, але не міг усвідомити ані їхнього призначення, ані свого зв'язку з ними. Відчув тільки спазм у шлунку, спрагу й пульсуючий біль у голові. Хтось подав йому кухоль з водою, він жадібно припав до нього, вода потекла по підборіддю на сорочку. Він помітив над собою обличчя Саліма й тільки тоді збагнув, де він і що тут робить. Повільно повернув голову й поворушив затерплими руками. Його ніщо не цікавило, йому було байдуже, що з ним і що він робитиме потім, хотілося тільки за плющити очі й перестати існувати, нічого не відчувати. Салім знову подав йому кухоль з водою, і він одним духом випив її.

Так він сидів ще досить довго, мовби в якомусь напівсні, поволі звільнюючись від дурману. Потім спробував устати, але був би впав на підлогу, якби Салім його не підхопив і не вивів у коридор, до відчиненого вікна. Ніч була темна й тиха, дощ лив не перестаючи. Вони підставили обличчя під струмінь свіжого повітря; пахло мокрим, гнилим листям і юдким димом.

За хвилину вони повернулися до кімнати. Ліхнер уже остаточно прочумався, але був весь вимучений і млявий. Знову ковтнув з кухля води, опустився на свій матрац і, спершись підборіддям на длоні, вступився кудись просто себе. Салім уже сидів біля столу й розмовляв з якимсь бородатим молодиком. Ліхнер не знав, скільки часу він просидів отак, поки до нього підійшов Салім і жестом звелів підвестися. Ліхнер уже почував себе краще, голова боліла трохи менше, пульс теж почав вирівнюватися. Вони пройшли тим самим коридором, і скриплива хвіртка вивела їх у холодну ніч. Тепер Ліхнер у всьому бачив печаль — і в тій затемненій прокуреній кімнаті, і в тих затишних світлицях, де пахло грінками, і в цій дощовій, тихій мюнхенській ночі з самотніми голими деревами й темними будиночками на околиці, ѿн навіть у цьому зіщуленому перехожому, який трапився їм назустріч.

— Ходімо,— озвався Салім.— Зима погано. Дощ погано.

Ліхнер підняв комір пальта й, заховавши руки в кишені, поспішив за Салімом. Вони йшли швидко, щоб устигнути на якийсь з останніх поїздів метро.

13

Великий синій щит над автострадою «Е-11», яка вела з Мюнхена до Аугсбурга, а далі до Штуттарта, показував, що за тридцять п'ять кілометрів від головної дороги лежить містечко Даахау, за ним Шлессгейм, а звідти можна дістатися до автостради «Е-6». Марек Земан їхав досить повільно, бо залізне пруття, яке вони везли, важило більше, ніж передбачалося нормою. Ваговоз ішов ледве шістдесят кілометрів на годину, мотор натужно гув, і колеса лініво накручували кілометри. Земан добре знов зустрів цю дорогу, він їхав нею вже не вперше, але цей знак помітив тільки тепер. Стрілка показувала з'їзд з автостради на дорогу до Даахау — тридцять п'ять кілометрів. Він одразу ж подумав про

те, що вони їхатимуть повз колишній концентраційний табір, а також, що в Дахау сидів батько, коли німці взяли його в полон після придушення Словацького повстання. Цією дорогою в'язні, мабуть, поверталися додому, коли їх звільнили американці. Серед тих в'язнів був і його батько.

Він зиркнув на свого напарника: Генке сидів випроставшись і не-порушно дивився просто себе. Це був неприємний співрозмовник. Мабуть, йому було вже за п'ятдесят, зморщене й сухе обличчя нагадувало грушу, очі безбарвні, майже прозорі, губи тоненькі, зате широке підборіддя надавало цьому обличчю владного виразу. Земанові Генке з першої ж хвилини був несимпатичний, він почував себе з ним ніяково, і його не залишало почуття, наче хтось весь час стежить за ним.

Синій знак залишився позаду. Земан хотів був показати на нього Генке, але потім передумав і, ввімкнувши радіо, почав слухати якусь популярну мелодію. Дахау лишилося позаду.

Генке сам почав цю розмову.

— Ви звернули увагу? Недалеко звідси Дахау. Там колись був концтабір.— Голос у нього був приємний, гучний і мелодійний, наче в диктора телебачення й наче він не мав нічого спільногого з його обличчям. Земана це шоразу дивувало. «Якби Генке зробив пластичну операцію,— подумав він,— то з нього вийшов би цілком пристойний чоловік».

— Знаю,— відповів Земан, дивлячись на дорогу.

Вони помовчали. Земан не відчував особливого бажання вести з Генке дискусію про концентраційний табір. Спомин про батька наштовхнув його на інші думки. Він вирішив, що неодмінно напише йому. Не будуть же вони весь час сердитись і вдавати, що перестали існувати один для одного. Земан виразно уявляв собі, як батько сидить увечері за столом, як він хмуриться, попиваючи пиво, і мовчки тамує в собі біль та злість. А потім, коли вип'є кілька пляшок, важко відсапує, і голова його схиляється на груди. Мати ходить навশиньках, боїться навіть заговорити. Так вони коротають свої тихі й довгі вечори.

Думки про домівку вперто повертаються до нього. А про що йому думати під час цих довгих рейсів? Коли він їздив з Діно, то вони бодай розмовляли, жартували, Діно навіть наспівував. А цей дивний Генке... Тепер Земан думає про Марту і про їхні вічні сварки, потім думки його перестрибують на страйк і на від'їзд Діно, на Лацігову й знову повертаються до батьків. І так весь час — одне й те ж саме, просто можна збожеволіти.

Він дістав сигарети й закурив. Простягнув пачку Генке.

— Ні. Я не курю. Це шкідливо для здоров'я. Вам теж не слід курити. Від курива буває рак.

Земан знизав плечима й сховав сигарети в кишеню. Відхилив маленьке вітрове віконце. Глянув збоку на Генке, який сидів, зрученко випроставши ноги й скрещивши руки на грудях.

— Я був у Дахау під час війни,— сказав Генке спокійно.— Служив там наглядачем. Мене перевели туди зі Східного фронту після поранення. Це було вже наприкінці війни, коли в Нормандії висадилися американці.

— Наглядачем? — здивовано перепитав Земан. — І ви... наглядали за в'язнями?

— Хтось же мусив за ними наглядати. Це були військовополонені.

— Ну і... як воно там було? Так, як про це розповідають?

Генке вийняв із кишені акуратно складену картату хусточку й висякався.

— Там було краще, ніж на фронті, — відповів він. — Ви не знаєте, що таке війна. Мене поранило під Новоросійськом. Це там, на півдні Росії. Ми тоді вже відступали. Осколком. У голову. І в легені. Мене перевезли до Німеччини, і коли я виписувався з госпіталю, мене послали в Даахау. — Він говорив уривчасто, іноді замовкав і відкашлювався.

Земан дивився на дорогу, затиснувши сигарету в зубах і мружачи від диму очі.

— Інколи на фронті нам не було чого їсти й бракувало боеприпасів, — вів далі Генке. — Ми там страшенно мерзли. В Росії дуже люті зими. Іноді ми не вмивалися протягом місяця, а то й двох. Але в Даахау все було інакше. То вже тил, і служити було непогано. Ми мали там усе. Гарячу страву, а іноді й горілку. Даахау я завжди згадую з приємністю.

— А... в'язні?

— Що в'язні?

— Їх же катували і вбивали там, — сказав Земан.

— Це були наші вороги, й ми мусили виконувати накази. Наказ є наказ, і тут я нічого не міг змінити. Мені в Даахау було добре. Я там не мерз і мав dobrі харчі.

— Війну почали німці, — буркнув Земан.

Слова Генке обурили й схвилювали його.

Йому раптом пригадалося те, що розповідав про Даахау батько. Тоді його це не дуже цікавило, тим більше, що з батька був поганий оповідач: він довго підшукував слова й часто не закінчував речення. Батько розповідав, як одного разу їх уранці вигнали з барака; надворі було ще темно й стояв міцний мороз. Вони стояли закоюблі на табірному плацу, зрідка котрийсь із в'язнів падав, і тіло його так і залишалося лежати на снігу. Їх годували рідкою, смердючою баландою. Біля кухні валялися кістки і лушпиння з картоплі. За бараками була велика яма, в яку скидали тіла в'язнів, навіть не присипаючи їх землею.

Вдень їх ганяли на аеродром: вони будували посадочну смугу для німецьких літаків. Постріли лунали там щодня. А над головою в них гули «мессершмітти» й «хайнкелі».

— Чому це вас так цікавить? — раптом запитав Генке.

— Так просто... — Земан завагався. — Я багато чув про це.

— А що саме?

Земан відповів не зразу. Він дивився на дорогу й нервово пересував язиком сигарету в роті.

— Там був мій батько, — сказав він нарешті.

Генке рвучко повернувся до нього. Земан мимохіть зіщулився, на віть зняв ногу з педалі газу, і машина кілька секунд котилася за інерцією. Та Генке тільки неспокійно засовався на сидінні.

— Я виконував накази начальства, любий друже, — сказав він.

— Не називайте мене любим другом, — відрубав Земан. — Якби все було по-вашому, то тут нині стояли б концтабори.

— Щось ви раптом стали дуже свідомі, — сказав Генке. — Але коли був страйк, ви спокійнісінько начхали на всіх гастарбайтерів.

— Облиште, прошу вас, — промімрив Земан. — У мене від цих розмов розболілася голова. Якщо ви скажете ще хоч слово, я висаджу вас і ви підете до Штутгарту пішки.

Генке замовк; Земан роздратовано дивився перед собою на шосе. Останнє зауваження Генке зовсім вивело його з рівноваги. Він повівся тоді негаразд, і сумління час від часу нагадувало йому про це, але він не міг допустити, щоб іще цей тип колов йому очі.

— Ви перші почали, — додав Генке.

Земан мовчав. На автостраду опускалися сутінки, машини вмикали фари, і дорога за хвилину обернулася в світляну ріку. Земан перемкнув станцію й настроївся на Штутгарт: саме йшла передача для американських солдатів.

Наблизався Аугсбург, і рух на автостраді ставав дедалі інтенсивнішим. Робочий день закінчився, люди поверталися до своїх домівок, — їхали з великих міст до маленьких містечок і сіл, до освітлених і теплих кімнат, до вечері в родинному колі. Петляючи поміж автомобілями, автострадою промчала поліцейська машина з увімкненою сиреною.

Автомобілі, що їхали попереду, уповільнили швидкість. Ваговози у правому ряду зупинилися — десь попереду виникла пробка. Земан виХилився з кабіни й глянув угору, чи не видно над автострадою поліцейського вертольота. Машини якусь хвилину ще повзли, а потім зупинилися зовсім, розтягшись багатокілометровою колоною. Водії страшенно нервували, а Земанові це було абсолютно байдуже, — він нікуди не поспішав, до Штутгарту розраховував приїхати аж увечері. Нехай трохи відпочине перевантажений мотор.

Він вийняв сигарету й знову закурив, зручно випроставши ноги й розслабивши руки. Та машини рушили знову, але тепер вони ледве котилися й щохвилини зупинялися. Проїхавши так кілька кілометрів, вони почали перешиковуватися в лівий ряд. Земан почекав, поки попереду звільниться місце, і спрітно втиснувся між легкові авто. З правого боку виникла якась перешкода. Земан помітив її лише тоді, коли вони під'їхали зовсім близько й передні машини почали поволі набирати швидкість. Смеркалося, дорогу видно було вже не так добре, на асфальті чергувалися тіні й сліпуче світло. У правому ряду повзли військові машини. Вантажні «форди» з солдатами сьомої американської дивізії йшли колоною метрів за десять один від одного.

Земан дивився на ці машини, але у світлі фар побачити можна було небагато. Він помітив тільки, що солдати сидять тісно один біля одного, прихилившись спиною до бортів, і курять. Коли їх обганяв військовий джип, він завважив поруч водія якогось офіцера з різкими рисами обличчя.

Генке теж дивився на колону, але його обличчя нічого не виражало. Він сидів, обхопивши коліна руками й поринувши в свої думки.

Та ось дорога попереду майже звільнилася, машини знову йшли двома потоками, поступово набираючи швидкість. Ваговоз Земана йшов у правому ряду, щільно притиснутий до брівки. Колона військових машин залишилася далеко позаду.

Думки його перемішалися: Дахау, військова колона, розповідь Генке і спогади батька.

У бокове дзеркало він помітив увімкнені фари якогось спортивного автомобіля, що мчав лівою смugoю. Водій перешиковувався з одного потоку в інший, примушуючи решту машин гальмувати, і водій сердито сигналіли йому вслід. Земан механічно скинув газ. Це був «порше».

Земан побачив у дзеркальце, що «порше» йшов тепер за ваговозом і збирався його обігнати, та з правого ряду в цю мить вискочив білий «рене» й загородив йому шлях. «Порше» почав гальмувати, різко за-вищали шини, але машина все ще йшла з великою швидкістю. «Порше» вирішив утиснутись між «рене» й ваговозом, «рене» змушений був пригальмувати, і Земан з люттю теж наліг на гальма й конвуль-сивно стиснув руками кермо. «Порше» кинувся просто під колеса. Ваговоз почало заносити, Земан утратив контроль над управлінням. Він різко вивернув кермо, але ваговоз уже вдарився в залізну балюстраду; Земан іще встиг помітити, що «порше» вирівнявся, але тут-таки на пов-ній швидкості врізався в «рене», і обидві машини затанцювали на до-розі. Почувся дзен'кіт скла і скрігіт заліза, ваговоз тієї ж міті здибив-ся, наче різко підстъбнутий кінь, пробив балюстраду й покотився вниз із триметрового насипу. Марек Земан іще почув, як скрикнув Генке, а потім ударився об щось головою і втратив свідомість.

14

Знову почав накрапати дрібний дощ. Павол Ліхнер підняв комір старого пальта й, застромивши руки в кишені, весь зіщулився. Час від часу він хукав у долоні, і з рота в нього вилітала біла пара. До кінця футбольного матчу залишилося якихось десять хвилин, і мюнхенська «Баварія» з рахунком 2:1 вигравала у свого давнього суперника «Бо-руссії». Зелений газон поля просяк водою, мов губка, форма гравців була вся мокра й брудна, вони раз по раз сковзалися, падали, м'яч літав по траві, наче більядрна куля, несподівано змінюючи напрямок, і гравцям доводилося добре пильнувати, щоб не випустити його з-під контролю. «Баварія» мала перевагу, але гравці «Боруссії» весь час ата-кували, й воротареві Майєру тільки якимось чудом вдалося відбити два м'ячі, послані з десятьох метрів. Болільники нервували, гули, мов роз-бурханий гірський потік. Ліхнер любив цю атмосферу — тисячі гляда-чів, вогні прожекторів на високих щоглах, зелена трава і яскрава фор-ма гравців, завзята боротьба за м'яч, подачі в центр і довгі перебіжки.

Але сьогодні він чомусь ніяк не міг пройнятися загальним настро-ем, який панував на стадіоні, хоч поединок був напружений, болільни-ки схоплювалися з місць і голосно підбадьорювали гравців. Стадіон раптом загув, реагуючи на чергову швидку атаку місцевої команди. «Го-о-л!» — вибухнув стадіон, болільники підхсплювалися з трибун, ви-махували руками, кричали. Рахунок став 3:1, а до кінця матчу залиша-лося всього кілька хвилин.

Ліхнер теж мимоволі підхопився, закричав: «Гол!», але потім мах-нув рукою й сів, хоч довкола ще лунали радісні вигуки. Йому було бай-дуже, що «Баварія» веде рахунок, бо команда ця для нього була чужа. Він пригадав, як ходив на футбольні зустрічі на Тегельне поле; навесні, коли в місті пахло пробудженою землею й бузком, коли з пивоварні знову несло брагою, а з «Димитровки» — запахом нафти, болільники йшли ча футбол пішки, йшли від самої пивниці Штайна через Цент-ральний ринок, аж на стадіон. Ліхнер із друзями щоразу стояв під годинником, під час матчу вони випивали по два-три кухлі пива, іноді брали й порцію шпекачок, голосно коментували кожен пас і рішення судді, підбадьорювали гравців, сперечалися, який тренер кращий, а ко-ли «Слован» забивав гол, обнімалися, плескали один одного по плечах і кричали до хрипоти. Після матчу вони йшли до пивниці Штайна й си-

діли там серед завсідників, знову говорили про футбол, дивилися на трамваї і на поїзди, які йшли з боку Малої станції. Він почував себе там дуже добре і повертається додому пізно вночі, коли пивницю зачиняли.

А куди він піде тепер? Може повернутися додому або відвідати Саліма. Та додому йому не хотілося. І до Саліма теж, тепер він знову опиниться там, серед курців марихуани.

Футбольний матч закінчився, Ліхнер почув голосний свисток судді, а потім задоволений гомін болільників. Він неквапливо попрямував у бік найближчої станції метро. Вирішив поїхати до емігрантської пивниці, де можна випити кухоль пива і з кимось побалакати.

15

Поїзд повільно й плавно відійшов від перону, Штайнер помітив це тільки тоді, коли заворушилися тіні в купе, де він сидів. Він підвів голову й побачив, що за вікном мелькають ліхтарні стовпи, люди, опори електролінії й запасні состави на великому гамбурзькому вокзалі. Він підвівся, опустив вікно і, вистромивши голову, дивився, як усе плыве назад і зникає з очей. Прогуркотівши на численних стрілках, поїзд набрав швидкість. Ось уже станція залишилася позаду, і з вікна тепер видно було контури будинків, над дахами яких світилися неонові реклами.

Надворі було холодно й вогко, і Штайнер підняв вікно. В купе, крім нього, не було нікого. Зручно вмостившись — ноги він поклав на сидіння навпроти, руки склав на животі, — Штайнер дивився у вікно, за яким пропливали будинки й вулиці Гамбурга. Попереду його чекала подорож через усю Західну Німеччину та Австрію.

Спати сьогодні він не міг, та у поїзді це в нього не виходило й раніше; його будив стукіт коліс, муляли сидіння, а коли йому і вдавалося на хвилинку задрімати, то прокидався він завжди якийсь розклесений, і в нього боліла голова. Він дістав маленький транзистор, поставив його на столику під вікном і настроїв на станцію, що передавала якісь модні пісні. Поїзд уже виїхав з Гамбурга й тепер мчав повз передмістя на південь, на Ганновер. До Мюнхена було вісімсот кілометрів. А потім його чекає ще подорож через усю Австрію.

Штайнер заплющив очі. Музика, що линула з транзистора, зливалася з гуркотом поїзда, з монотонним перестукуванням коліс. Тепер він мав досить часу на роздуми. Там, позаду в темряві, залишилося місто, в якому прожито рік. Коли поїзд відходив від перону, Штайнер не відчував нічого, — ні радості, ні смутку. І лише тепер, коли зник останній вогник міста, його огорнув сум. Він більше ніколи сюди не повернеться. Хоч у Гамбурзі йому так і не вдалося зазнати щастя, це було його життя, пора, яка вже ніколи не повториться, і якася часточка його душі залишилася там — і на Аренсбергтрассе, і в лікарні святого Штефана.

Він махнув рукою. Нема за чим шкодувати. Які блага приніс йому цей рік еміграції? Крім гіркого досвіду, він не везе додому нічого.

Погляд його ковзнув по скромному багажу: дві валізи й один поліетиленовий мішечок. Це було все, що він мав у свої тридцять три роки. Доведеться починати все з самого початку.

Штайнер вимкнув радіо і вийшов у коридор покурити. В поїзді було тепло й чисто. Він трохи опустив вікно, і в коридор війнуло холод-

ним повітрям. Штайнер закурив і, прихилившись плечем до дверей купе, дивився на своє бліде відображення у шибці вікна. За вікном мелькали тіні, якісь вогні й будівлі.

Вагон був майже порожній, поодинокі пасажири кутились на сидіннях у затишних купе, освітлених, наче маленькі акваріуми.

...Поїзд зупинився, заскрипівши гальмами. Довкола була глибока пітьма, лише десь далеко в полі блимав тъмяний вогник. Штайнер опустив вікно й вихилився надвір. Повітря було холодне, свистів вітер, з-під вагона підіймалася пара. На семафорі горіло червоне світло. За хвилину воно змінилося на зелене, і поїзд рушив.

Штайнер підняв вікно й сів. Закуривши сигарету, він поклав ноги на інше сидіння й поринув у роздуми.

«Невже для того, щоб у мене відкрилися очі, я мусив приїхати аж до Гамбурга? Виходить, я тут нікому не потрібний і до того ж боягуз. А може, мене виправдає те, що я вертаюся, що я зрозумів свою помилку?» Те ж саме запитання, знову й знову те ж саме: «Як на мене тепер дивитимуться і що зі мною буде? Я нічого не виграв і не можу дати собі відповіді на ці запитання. Дома теж іще не все нормалізувалося. Людей жде велика праця. Так, іх жде праця. — Він на мить відчув заспокоєння і майже впевненість, що все буде гаразд: — Праця, чесна й сумлінна праця — це найголовніше для людини».

Поїзд мчав порожніми полями, колеса стукотіли на стиках рейок, і крізь щілини у вікнах свистів вітер. Незабаром поїзд знову почав гальмувати, за вікном з'явилися розсипи вогнів і темні будівлі. Поминувши стрілки й запасні колії, поїзд в'їхав на якусь станцію і зупинився біля широкого перону. Неонові вогні освітлювали кіоски й автомати з каюю та сосисками. Почалася посадка пасажирів. Під дахом перону горіли блакитні неонові літери: «Ганновер».

До купе зайшов дрібненький дідок у чорному пом'ятому костюмі, щось буркнув замість вітання. Умостившись в куточку, він склав на грудях руки, похилив голову й за хвилину вже спав. Поїзд усе ще стояв. Дідок спав з розтуленим ротом і, коли видихав повітря, з грудей у нього вихоплювався хрипкий свист. Чорний костюм ішче дужче підкреслював блідість його обличчя. Штайнерові на мить здалося, що він дивиться на непорушне обличчя пацієнта, який лежить на операційному столі. Дідок, немовби відчувши на собі його погляд, розплюшив очі й провів рукою по обличчю.

— Де це ми? — запитав він.

— У Ганновері. Ми ще не від'їхали.

Дідок підвівся і з маленької сумки витягнув плескату пляшечку лікеру. Зробив кілька ковтків і простяг лікер Штайнерові.

— Ковтніть і ви. Тут досить холодно.

Особливого бажання пити Штайнер не відчував, але, щоб не образити старого, уяв пляшечку й ковтнув.

— Куди ви ідете? — привітно звернувся він до дідка.

— Бамберг, — відповів дідок. — Це перед самим Нюрнбергом. — Він сів і заплющив очі. — Я іду на похорон, — тихо додав він. — Померла моя сестра. Бідолашна була вже дуже стара. — Останні слова він вимовив з зусиллям, ледве чутно й відразу ж заснув.

Штайнер вимкнув транзистор. Слови старого знову нагадали йому про матір. Він важко випростався й глибоко зітхнув, немовби на нього тиснув тягар спогадів. Його охопив страх, він боявся, що з матір'ю щось сталося. Хотілося, щоб поїзд скоріше рушав, віз його додому. Хіба

можна було назвати життям той час, який він тут прожив? Скільки це тривало? Він немовби зовсім забув про своїх батьків, про тих, кому завдячував те, що живе на цьому світі.

Коли поїзд знову рушив, Штайнер вийшов у коридор і закурив. Він радів від думки, що незабаром буде дома, оселиться в своїй колишній кімнатці, де на столі лежить купка книг, на стіні висить старий гербарій, колекція жуків і вицвілі літографії, на широкому ліжку височить гора смугастих подушок і перин, а над ліжком гучно цокає годинник. Отчий дім! Так, праця й отчий дім — без цього не може існувати людина. Як усе просто!

Поїзд знову стишив хід і за хвилину зупинився. Штайнер уже за звичкою опустив вікно й висунув голову. Довкола було темно й тихо,чувся лише приглушений гуркіт дизелів локомотива. Залиті світлом вагони швидкого поїзда здавалися в цій темряві безнадійно загубленими і покинутими. На землю немовби тиснув тягар самотності, втоми і безміру чорного неба.

І раптом серед цієї самотності й порожнечі Штайнер відчув невимовну радість від того, що він повертається додому; йому здалося, що ця радість розірве йому груди, і він розпадеться на мільйон щасливих шматочків, зіллеться з ніччю, яка зімкнулася навколо нього з усіх боків.

16

Було ще темно, на вулицях горіли неонові лампи, але небо на сході вже починало сірити. Під вікном гула сміттеприбиральна машина, а десь на першому поверсі тихо грало радіо. Павола Ліхнера розбудило деренчання будильника. Він із зусиллям розплющив очі, а коли побачив, що довкола ще темно, натиснув кнопку будильника, натягнув на голову ковдру й зібгався калачиком у теплій постелі. Вирішив іще трохи поспати. Знову той самий сон, перерваний звуком будильника: полем біжать якісь люди, метляються їхні довгі пальта, але облич цих людей не видно. «Якась нісенітниця», — подумав він. Знову пролунав дзвінок, і він сердито простяг руку до будильника, але тут же усвідомив, що будильник дзвонити не так. Дзвінок біля дверей. Ліхнер підвівся на лікттях і, примруживши ще напівсонні очі, прислухався: чи не подзвонять ще; знову почув гуркіт сміттеприбиральної машини, звуки увімкненого на першому поверсі радіо. Він ліг, укрився ковдрою, і в цей момент знову пролунав дзвінок. Ліхнер перелякано скинув ковдру й сів. Довколишні предмети були непорушні й тихі, й за інших обставин вони погляділи б на нього заспокійливо, але зараз йому здалося, що вони вороже, мов привиди, дивляться із темних кутків. Коли дзвінок задзеленчав утретє, Ліхнер підхопився, натяг сорочку, штани й повільно пішов до дверей. «Хто б це міг так рано з'явитися, ще тільки пів на п'яту», — майнула тривожна думка. Ранкові відвідини завжди неприємні, що до цього він мав уже певний досвід. Коли він узявся за ручку дверей, його охопило недобре передчуття: може, натрапили на його слід і прийшли, щоб заарештувати? А може, це хазяйка — щось сталося і їй потрібна його допомога? Ліхнер відчинив. На мить його засліпило яскраве світло, що горіло в коридорі; він примружив очі й побачив двох поліцій, високих і кремезних, у хвацько насунутих на лоб кашкетах.

Ліхнер прикрив очі рукою, але й після цього замість облич він побачив тільки розмазані тіні. Проте йому здалося, що в одного з них підстрижені вусики. Серце його гучно закалатало.

— Пан Ліхнер? Вибачте, що потурбували вас так рано, але нам звелено доставити вас у поліцейське управління. — Вони були з ним принаймні ввічливі й не поспішали.

Ліхнер відступив, пропускаючи їх до кімнати. Той, із вусиками, сказав:

— Дякуємо. Ми зачекаємо під дверима.

Вони дозволили йому одягтися, нашвидку з'їсти бутерброд із сиром і випити чашку холодного молока. Він устиг іще застелити ліжко і взяти старий номер «Штерна», щоб було що читати. Хто знає, скільки його там протримають.

Весь той час, коли Ліхнер одягався, застеляв ліжко й сідав, мозок йому свердлила гарячкова думка: що ж ім відомо? Обікрадена крамниця? Навряд. Чи наркотики? А може, просто якісь паспортні формальності, треба щось уточнити в реєстраційній картці? Але навряд щоб для цього вони будили його о пів на п'яту. Що ж тоді? Може, йому краще дременути? Тільки як? Під дверима поліції, вікно надто високо. Та й куди тут утечеш? За ним ганялися б по всій Федеративній Республіці. Він не зміг би перейти кордон. Може, він іще якось виплутається з цієї халепи. Не такий то вже й злочин ота крамничка. Ну, дадуть йому щось там умовно. Ліхнер заспокоївся, застебнув пальто і вийшов.

В одного з поліцай і справді були вусики, а в другого — неприродно великий, подзвібаний віспою ніс. Вони посадовили його між собою на заднє сидіння й кивнули водієві. Місто вже прокидалося, назустріч їм їхали машини з увімкненими фарами, на станціях метро й трамвайніх зупинках стояли люди, автомашини розвозили по крамницях молоко та свіжку випічку. Ліхнер кілька разів запитав, куди його везуть і за віщо його заарештували, та поліції тільки мовчки знизували племчина. Нарешті вусатий сказав, що ім наказано лише доставити його в поліцейське управління, а більше вони нічого не знають.

Коли за Ліхнером зачинилися важкі й високі двері поліцейського управління, він сказав собі, що сьогодні на роботу, мабуть, не піде. І, що значно гірше, не прийде і на побачення, призначене Гелені на шосту годину вечора. Треба б спробувати подзвонити їй на роботу, щоб не приходила.

Гелена була його знайома, молода дівчина з Братіслави, вони познайомилися зовсім випадково в ресторані, де звичайно збиралися емігранти.

Гелена не могла похвалитися ні вродою, ні інтелігентністю, але сміялася так дзвінко й весело, що в Ліхнера відразу ж поліпшивався настрій. Нічого страшного, якщо вони сьогодні й не зустрінуться. Зустрінуться пізніше десь на емігрантському вечорі, а як і не зустрінуться, теж не трагедія. Дома його через це не мучило б сумління. Але в Мюнхені знайомство із словацькою дівчиною для нього щось та важило. З Геленою Шимоновою Ліхнер почувався тут не таким самотнім, він з нетерпінням чекав зустрічей з нею, вже звик до них і шкодував, що сьогодні вони не побачяться. Йому це було неприємно; він подзвонить їй, щоб вона марно не чекала. Мабуть, йому дозволять подзвонити.

Ліхнер застромив руку в кишеню — хотілося закурити. Але відразу згадав, що залишив сигарети вдома. «Отак, — подумав він, — день починається з неприємностей».

Вони піднялися на третій поверх. Коридори були порожні, але скрізь горіло світло. Час від часу назустріч їм траплялися поліцай. Ліхнерові супровідники віталися з ними. Під ногами відлунювала щойно помита кам'яна підлога, в плитках якої тъмяно відбивалося розмазане світло ламп. Поліцай завели Ліхнера до невеликої кімнати з вузькою лавою, обтягненою брудно-червоною штучною шкірою, і низьким столиком. Мабуть, це була дожидальня. Потім обидва козирнули йому і вийшли, замкнувши за собою двері. Він глянув на годинник: було десять хвилин на шосту.

Слідчий може прийти через дві або й три години. Доведеться чекати. А чекання тут іще гірше, ніж допит. Дві або й три години в кімнаті, яка тисне на тебе з усіх боків, без сигарет, без води; щоправда, можна роздивлятися припалі пилом плакати з дорожніми знаками і якимись правилами.

Ліхнер кілька разів пройшовся від стіни до стіни, сів, але за мить знову підвівся й почав ходити сюди й туди. Кімната була без вікон, хіба високо під стелею виднівся вузький загратований отвір, крізь який проникало сіре світло. Дожидальня нагадувала в'язничну камеру, і Ліхнерові здалося, що його й справді ув'язнено.

Хвилини десять він міряв кроками кімнату, потім знову сів, а ще за мить ліг на лаві. Ноги його звисали на підлогу, в плече муляла спинка. Він лежав, заклавши руки за голову, й дивився в стелю.

Незабаром різдво, але він, на жаль, проведе його за гратами. Потім настане Новий рік, а він лежатиме десь на тюремних нарах. А збирався поїхати з Геленою кудись у гори або хоча б разом провести святвечір. Сame сьогодні він хотів її про це сказати.

Ліхнерові думки знову зосередилися на Гелені Шимоновій. Вона й справді не дуже гарна. Та це байдуже. Гелена — цілком пристойна дівчина. Можливо.., можливо, він з нею навіть одружився б. Звичайно, якби вона теж цього хотіла. Він би їй сказав: «Хочеш вийти за мене заміж? Хочеш стати моєю дружиною?» О боже, цього він просто не міг собі уявити!

Вони зустрілися на Кройцгассе, в маленькому літньому ресторанчику. Словацькі емігранти сходилися там, як правило, кожної неділі, замовляли щось поїсти, пили пиво й вино і, погомонівши, розходилися. Там збиралися здебільшого представники старшого покоління еміграції, що опинилися в Німеччині ще за часів першої республіки, приходили й ті, що емігрували після лютневих подій¹, а потім почали навідуватися й емігранти, що з'явилися тут після серпня 1968 року. Вони обмінювалися інформацією, передавали один одному вітання від знайомих, співали народних пісень, але найчастіше сумували, сварилися й вели нескінченні дискусії на політичні теми:

Ліхнер теж якось прийшов туди і, сівши за вільний стolик, замовив кухоль пива, слухав, про що говорили довкола, й нудьгував. Незабаром до нього підсіла Гелена Шимонова, вони познайомилися і замовили собі гуляш.

¹ В лютому 1948 року пролетаріат Чехословаччини дав відсіч реакційним силам, які намагалися відновити в країні буржуазний лад.

Він уявив собі її обличчя, повергав його до себе то одним, то другим боком, неначе в фотоательє перед юпітерами. У неї були карі, мигдалеподібні очі, маленький ніс і вузеньке підборіддя, широкий лоб і постаромодному заколоте темно-русяве волосся, яке хвилею спадало їй на плечі. Одягнена Гелена була простенько й теж якось старомодно, зате стан у неї був міцний і гнучкий. Ліхнер не розумів, як така дівчина могла емігрувати. Коли він її про це трохи згодом запитав, вона зареготала й відповіла: «Хіба я знаю?.. Іхали люди, і я теж поїхала».

Ліхнер поворушився на лаві й механічно застромив руку в кишеню. Хотілося курити, мучила спрага. У нього злипалися повіки, але думки не давали йому заснути.

Гелена працювала санітаркою в лікарні для психічнохворих дітей в Аугсбургу, а мешкала з подругою в Мюнхені. Казала, що хоче заощадити трохи грошей і пуститися в мандри по Європі. «А потім?» — запитав її Ліхнер. Вона засміялася. Потім? Потім вона повернеться додому. В ній все виходило навдивовижу просто.

Вони розмовляли про всяку всячину, Гелена сміялася з кожного його жарту, і Ліхнер сміявся разом з нею. Він розповідав їй анекdoti, і вона так реаготала, що аж перекинула келих з вином. Це було так здорово! Ліхнер розповів їй про Польову вулицю, про те, як він ходив до «Будвара» пити пиво і як навесні на Ондрейському цвінтари пахне бузок. Розповідав, відчуваючи в цьому якусу органічну потребу. А що вона його уважно слухала, то він непомітно в ній закохався. Йому це стало ясно ще того самого вечора, коли він повернувся додому наче сам не свій. Наступного тижня вони з Геленою знову зустрілися в тому самому ресторанчику й відтоді зустрічалися там усе частіше. Тепер Ліхнер уже не почував себе таким самотнім.

За дверима почулися чиєсь кроки; Ліхнер не встиг підвести, як клацнув замок, на порозі виріс поліцай і щось промовив. Ліхнер швидко сів, а потім підхопився, поправив на грудях сорочку і, пригладивши волосся, пішов за поліцаем. Глянув на годинник: сім без кількох хвилин. Службу тут починали точно, хвилина в хвилину. Поліцай провів Ліхнера до кабінету, де стояли два вузькі письмові столи й стелажі вздовж стін. За одним із столів сидів чоловік у цивільному й щось читав. Ліхнер сів на стілець, підібгав ноги й поклав руки на коліна. Той, у цивільному, мав років сорок, на вигляд — професійний слідчий: невиразне овальне обличчя з водянистими очима й тонкими губами. Він відклав папери й байдуже глянув на Ліхнера. Потім кивнув поліцаєві, той сів за друкарську машинку й заклав папір із синьою копіркою. Це означало, що зараз почнеться допит.

Ліхнер назвав свої анкетні дані.

— Емігрант, так? — запитав слідчий, чистячи нігті ножем для розрізування паперу. — Дехто з емігрантів завдає нам тут неабиякого клопоту. В нас із ними весь час якісь проблеми. — Він стукнув пальцем по паперах, які тримав у руці, й запитав: — Де ви були вночі двадцять третього жовтня?

«Отже, все-таки крамниця», — подумав Ліхнер і відповів:

— Дома. Де б я ішо міг бути?

— А ви все-таки пригадайте.

— Це було так давно... Чи я знаю? Мабуть, я був у дома.

— Продуктова крамниця, — сказав слідчий спокійним тоном. —

Вільднерштрассе.

— Ні. Це мені абсолютно ні про що не говорить. Я нічого не знаю.

— Ліхнер хотів виграти час, бо не знат, які вони мають докази.

— Ви обікрали крамницю, — сказав слідчий і ледь підвищив голос. — Не викручуйтесь. Це зробили ви. Ви вкрали кілька пляшок якогось алкогольного напою і ще дещо. У нас є докази.

— Які? — спитав Ліхнер. — У вас нічого немає.

— Ви тільки даремно затримуєте мене. А тим часом зізнання могло б полегшити ваше становище. Не байтесь, в тюрму вас за це не посадять. Судимості у вас тут інше не було, отже, ви відбудетесь лише умовним покаранням. Ну, я вас слухаю.

— Я нічого не крав.

Слідчий звів подих.

— Дві пляшки коньяку ми знайшли у вашого знайомого Саліма. Він нам усе розказав. І про ті сигарети також. Ну то як?

— Я не мав до цього ніякого відношення. Салім сказав вам неправду.

— Це ви говорите неправду! — вигукнув слідчий, але опанував себе і далі провадив уже цілком спокійним тоном: — Я накажу провести у вас домашній обшук. Ми візьмемо відбитки ваших пальців, покличемо сюди Саліма і влаштуємо вам очну ставку. Ви даремно відкручуетесь.

Ліхнер замислився. Признатися чи й далі все заперечувати? Вони і справді можуть покликати Саліма і влаштувати очну ставку, а це тільки ускладнить його становище. Якщо ж він признається, то не дуже ризикую. У тюрму його за це не посадять. Якби йому дозволили позвонити Гелені, щоб вона сьогодні не приходила...

Перед очима в нього раптом постав прокурений заміський ресторани, столики, накриті картатими скатерками, й кухлі пива на них. Якось він трохи запізнився, Гелена вже сиділа за столиком, і перед нею стояла чашка кави. Вона сиділа сама і, як здалося Ліхнерові, була сьогодні не в гуморі. Він сів біля неї і взяв її за руку. Вона засміялася, і його раптом залила тепла хвиля. Він скорчив гримасу, яка мала означати посмішку.

«Я сьогодні отримала від мами листа», — повідомила Гелена.

«Он як, — сказав він, а сам подумав: «Через те вона така сумна».

«Пише, що мені не слід було нікуди іхати. Страшенно хвилюється за мене. Але я хотіла... Хіба я зробила щось погане?»

«Не знаю. Мені ніхто не пише».

Вона вступила очі в скатерку.

«Давай підемо колись у кіно, га? Чи просто так прогуляємось?»

«Ми могли б піти з тобою на футбол».

«На футболі я ще ніколи не була. Але я найбільше люблю ходити в кіно. А також люблю, коли йде дощ. — Гелена глянула на Ліхнера. — Мене цей лист дуже засмутив».

Ліхнер знизав плечима.

«А мені подобається, коли світить сонце», — сказав він обережно.

Йому пригадалося й те, як трохи згодом Гелена весело сміялася, як у переповненому ресторані співали народних пісень і як усі тут намагалися вдавати з себе веселих.

Ліхнер глянув на слідчого, який сидів, постукуючи олівцем по столі. За стіною цокотіла друкарська машинка.

— Я справді вас не обманую, — уперто сказав Ліхнер. — Я нічого не знаю.

Слідчий покрутив у пальцях олівця.

— Ну, гаразд. У такому разі, ми на якийсь час залишимо вас на самоті. Подумайте.

Поліцай, який сидів за друкарською машинкою, підвівся і підійшов до Ліхнера. Відкашлявся.

Ліхнер дивився під ноги й раптом помітив, що по підлозі повзе якийсь чорний жучок. Він хотів його роздушити, але жучок уже склався в щілину паркету.

— Я не певен, чи це було на Вільднерштрассе, — мовив він.

Слідчий кивнув головою.

— Це було на Вільднерштрассе. — Потім обернувся до поліцая, який усе ще стояв біля Ліхнера. — Сідайте й пишіть.

Ліхнер почав розповідати.

— Там у дворі є вентиляційне віконце...

Поліцай зацокотів на машинці.

Ліхнер пригадав, що Гелена в той вечір замовила собі двісті грамів білого вина, а він випив кілька кухлів пива.

«Чи думав ти коли-небудь над тим, щоб повернутися додому?» — запитала вона.

«Іноді думав».

«А я думаю про це дуже часто...»

— Ну, ну! Кажіть далі, — нагадав йому слідчий.

— Ага, так, так. Вибачте, я трохи замислився.

Ліхнер розповідав, немов у напівсні, навіть особливо не задумуючись над своїми словами. На підлозі знову з'явився жучок, він намагався перелізти через щілину в паркеті. Ось він зісковзнув униз, потім знову вперто почав дряпаться нагору, чіпляючись ніжками за дерев'яні виступи, обминаючи перешкоди, аж поки йому таки вдалося вилізти. Ліхнер носком черевика скинув його назад у щілину; жучок на мить застиг, прикинувшись неживим, а потім із тупою впертістю почав видряпуватись нагору. Ліхнер весь зосередився на відчайдушних зусиллях жучка врятувати своє життя — комаха напружуvalа всі сили, і в цю мить для неї не існувало нічого важливішого від того, щоб знову вилізти нагору. Ліхнер міг тільки ворухнути ногою, і від цього огидного жука залишилося б мокре місце.

— А тепер розкажіть про наркотики, — зненацька запропонував слідчий.

Ліхнер насторожився. Досі йому не було чого особливо боятися, в справі з крамницею в найгіршому разі доведеться відшкодувати власникові крамниці заподіяні збитки. А ось наркотики — це вже небезпечно. Поліція тут діяла нещадно, якщо натрапляла на якийсь слід. Ліхнер зрозумів, що сьогодні вранці забрали й Саліма, можливо, за ним стежили й раніше. За торгівлю наркотиками у Федеративній Республіці карали дуже суверо.

— Я не маю з цим нічого спільногого, — рішуче заявив він.

— Куди ви ходили іноді увечері? Хто вам давав сигарети?

— Я нікуди не ходив. Запитайте про Саліма.

— У нас є докази.

Ліхнер затявся.

— Даремно стараетесь. Я нічого не знаю. Я нікуди не ходив. Я прізвався вам про крамницю і більше нічого не знаю.

Слідчий закрив теку.

— Чи знаєте ви Міхаеля Гаубта, власника «Гранд-Отелю» у Швейцарії? — запитав він.

На лобі в Ліхнера виступив холодний піт.

— Я там працював, — промимрив він.

— Що ви можете про нього сказати? Чи не помітили ви там чогось підозрілого?

Ліхнер мовчки похитав головою, від самої лише згадки про Гаубта його проймав дрожь.

— Дайте мені спокій, — голос його зірвався. — Я сказав вам усе, що знат.

Слідчий закурив сигарету й глибоко затягся.

— Ну гаразд. Про це ми з вами ще поговоримо.

Ліхнер відчув запах тютюнового диму, і йому знову нестерпно захотілося закурити.

— Що буде зі мною? — запитав він.

— Ви якийсь час посидите тут, а потім ми переведем вас до іншого приміщення. Там ви й дочекаєтесь суду.

У слідчого було спокійне, незворушне обличчя, дивився він кудись убік, у вікно, стискаючи в тонких губах сигарету. Ліхнер зрозумів, що немає ніякого сенсу протестувати, ба навіть сперечатися з ним чи щось йому пояснювати.

— Дайте мені сигарету, — попросив він.

— Що ви сказали?

— Сигарету. Я прошу у вас сигарету.

Слідчий підсунув до Ліхнера пачку з сигаретами, мовчки підніс йому всігњу.

Ліхнер глянув на підлогу — жучка там уже не було, мабуть, він таки встиг видряпатися із щілини й десь зник. Ліхнер жадібно затягнувся.

— Ви дозволите мені подзвонити? — раптом запитав він слідчого.

— Мені треба залагодити одну справу.

— Вести телефонні розмови затриманим не дозволяється, — відповів той. — Але дзвоніть. Ми з вами не дуже довго морочились.

Ліхнер дістав із кишені блокнотик, у якому був записаний номер Гелениного телефона. Він одразу ж упізнав її голос.

— Гелено, прошу тебе... Я хочу тобі сказати, що сьогодні не зможу прийти. Потім я тобі все поясню. Я затримуюсь в одному місті... Трохи довше, ніж сподівався, розумієш? Як тільки я зможу, то відразу ж подзвоню тобі. А сьогодні ти мене не жди.

— Що ж, дуже прикро...

— Мені теж. Потім я тобі подзвоню. Гаразд? Тільки не сердься на мене.

— Я не серджусь.

— Тоді до побачення.

— До побачення. І подзвони, добре?

— Подзвоню обов'язково.

Ліхнер поклав трубку, коли почув у ній короткі гудки. Сигарета, поки він дзвонив, погасла, і він простяг руку до сірників.

Перший сірник зламався, другий пшикнув і погас. Коли Ліхнер нарешті прикурив, сигарета ніяк не хотіла горіти. Він загасив її в чистій попільничці.

- Ви все сказали? — запитав поліцай.
- Так.
- Можемо вже йти?
- Так, — відповів Ліхнер. — Можемо вже йти.

17

- Тобі вже краще?
- Мгм.
- А як нога? Ще болить?
- Трохи.

Марта поправила у Марека під головою подушку, і він вдячно усміхнувся їй.

- Коли тебе вже випишуть додому?
- Якщо не буде ніяких ускладнень, то через тиждень. Найпіз-ніше через десять днів.
- Ти вже пробував ходити?
- Я можу продибати кілька метрів на милицях,— Марек глянув на милиці, що стояли під стінкою біля його ліжка; здавалося, ще вони у всьому були винні.
- Це нічого, — мовила Марта. — Незабаром ти зовсім одужаєш і будеш ходити, як і раніше.
- Ти знаєш, що це неможливо,— пробурмотів Марек.— Я більше ніколи не зможу ходити так, як ходив раніше.
- Ну що ти! Всього можна навчитися,— обережно заперечила вона.

Марек дивився на білу стіну лікарняної палати, а потім перевів погляд на вузьке вікно, за яким сліпуче іскрився під сонцем сніг. Була неділя — день відвідання хворих. У коридорі хтось тихо сміявся.

- Машину продала? — запитав Марек, бгаючи в пальцях кінчик простирадла.
- Продала. Сплатила позику, а решту поклала в банк.
- Скільки ж у нас іще залишилося?
- Дві тисячі.
- Завтра на фабриці получка. Одержиш за мене гроші.
- Гаразд.
- І запитай у Гершнера, що буде зі мною далі.
- Я вже з ним розмовляла.
- Що ж він тобі сказав?

— Питав, чи зможеш ти водити машину. Я відповіла, що не знаю. Марек стиснув, а потім розслабив кулак.

- Як це ти не знаєш? Ти дуже добре знаєш, що з ампутованою ногою водити машину я не зможу. Я каліка, ти це розумієш? Каліка, який більше ніколи не зможе сісти за кермо автомобіля.

- Але ж, Мареку...
- Не треба мене жаліти! Мені це не потрібно.

Марта відвернулася і тильною стороною долоні витерла очі. Марек пообіцяв собі, що триматиметься стійко, проте не міг: його душив відчай, який зібрався в ньому під час більх лікарняних днів і темних безсонних ночей, коли в голові снували гіркі думки і він слухав спокійне дихання сусіда. Марек мимохіті простяг руку до правої ноги, щоб почухати ступню, але крізь тонку ковдру намацав перев'язану

куксу; він болісно зморщив обличчя і стиснув кулаки так, що нігти вп'ялися в долоні.

— Вибач,— сказав він тихо.

— Нічого, Мареку. Нічого.

Руку він залишив біля перев'язаного коліна.

— А що сказав тобі Гершнер іще?

— Він сказав, що коли ти не зможеш більше водити машину, то вони дадуть тобі іншу роботу,— швидко відповіла вона.

— Яку?

— Ну... він сказав, що ти зможеш працювати біля конвеєра.

— О боже! Біля конвеєра? За шістсот марок на місяць, так?

— Так, Мареку. За шістсот марок.

Він зітхнув і скрушно похітав головою. Що ж, він розумів, що в усій Федеративній Республіці не дістане тепер кращої роботи. Йому треба тільки радіти, що фірма не викидає його на вулицю. Адже він буде далі для неї тільки тягарем.

— Не думай про це,— сказала Марта.— Я піду на роботу. Якось проживемо.

— А що буде з маленьким?

— Може, його візьмуть у ясла. Або знайдемо няню.

За дверима хтось знову засміявся. Потім вони почули, як об кам'яну підлогу зацокали милиці. Сміх замовкі.

— Тобі не обов'язково йти на роботу,— сказала Марта.— Ти ж був застрахований і тепер зможеш одержувати щомісяця чотириста марок.

— Що таке чотириста марок? На них ми не проживемо.

— Я піду на роботу.

— А я? До кінця життя сидітиму дома? Я чхати хотів на таке життя. Краще я пущу газ.

— Мареку!.. Що ти говориш?! У тебе ж син....

На нічному столику біля ліжка стояла кольорова фотокартка маленького Ріхарда, який тягнувся ручками до соски. Фотокартка була вже заяложена, з пообламуваними ріжками.

— А як маленький?

— У нього вже почали різатися зубки. Я його питаю: «Рішко, як робить машина?» А він відповідає: «Гррр...» — «А як робить коник?» І він мені знову те ж саме: «Гррр». Для нього — все машина.

Марек м'яко усміхнувся.

— Це в нього, мабуть, від мене.

— Атож. Він такий потішний. Справжнє тобі маленьке ведмедяжатко.

До палати зазирнула медсестра і, побачивши, що тут усе гаразд, знову засинила двері.

— Ну, а що з Генке? — запитав Марек.

— У нього струс мозку і поламані ребра. Його забрали до лікарні.

...Марек опритомнів зразу ж після аварії. Ваговоз лежав на боку, кабіна, вся деформована, вгрузла в масив Марека затисло між зім'ятим залізом. По обличчю в нього текла кров. Він не відчував ніякого болю, але перебував у стані глибокого шоку. На землі лежали забризкані кров'ю скалки скла, кава з роздушеної термоса Генке витекла й змішалася з кров'ю й мастилом, переднє колесо ваговоза ще крутилося, черкаючи по зім'ятому крилу. Марек побачив також розбитий «порше», який спричинив цю аварію. Але поблизу ніхто не ворушився, він не чув жодного звуку, крім приглушеного гуркоту машин, який долинав

з автостради. Прийшовши трохи до тями, він спробував поворухнути ногою, яку затиснуло десь біля педалей. І тільки тоді відчув гострий, страшний біль нижче коліна. Він спробував витягти ногу, однак із того нічого не вийшло. Тоді він намацав важкий французький ключ і вперся ним у дно кабіни; сяк-так йому нарешті вдалося звільнити ногу. Він побачив роздерту, закривальну холошу, йому зробилося млосно. Коли він спробував поворушити ногою, то скрикнув від болю. Проте підвівся на ліктях і виповз із кабіни. Лише після цього згадав про Генке й побачив, що голова в того вихилилася з дверцят, і з неї капає кров. Марекові вдалося витягти його з кабіни й покласти на траву. В нього ще стало сили підкласти йому під голову подушку з сидіння. Перед очима в нього плив туман, у роті пересохло. Він сів на землю і, обережно відгорнувшись розірвану холошу, побачив криваве м'ясо. Згори бігли якісь люди; він підняв руку й хотів їм щось крикнути, але з уст його зірвався тільки здушений стогін. Коли люди підбігли до нього, він знову знепритомнів. Йому здалося, ніби над ним схилилося чиєсь велике, рожеве обличчя в окулярах.

— Критичний стан у Генке вже минув,— сказала Марта.

— Цю аварію спричинив не я.

Вони хвилину мовчали, дивлячись в освітлене сонцем вікно.

— Можливо, нам краще було б вийти з Геймердінгена,— озвався по паузі Марек.— Можливо, я знайшов би собі пристойну роботу в якомусь іншому місці.

Марта сиділа на стільці зіщулившись, немовби намагаючись займати якомога менше місця.

— Не знаю,— відповіла вона.— Це не так просто. Ти й сам добре знаєш, що тут багато гастарбайтерів, які теж шукають пристойної роботи. Підприємці можуть з-поміж них вибирати, кого хочуть. І всі вони... здорові люди...

— А я каліка,— урвав він її.— Так?

— Ну що ти, Мареку... Нащо таке говорити...

— Я знаю, Марто. Я каліка. Не треба себе дурити. Мене ніде більше не візьмуть.

— Тебе взяли б, якби...

— Якби ми були вдома,— докінчив за неї Марек.— Але водити машину я однаково не зможу.

— Там тебе не залишили б у біді. А тут кожен думає тільки про себе і про те, щоб загребти якомога більше грошей.

— Годі вже тобі...

— Дома все було б інакше,— вела далі Марта.— Можливо... можливо, якийсь вправний ортопед зробив би тобі гнучкий протез і ти зміг би водити машину.

— Ти так гадаєш?

— Ну звичайно. Багато людей живуть і з протезом. І навчилися керувати не тільки машиною, а й літаками. Ба навіть танцювати. Як Маресьєв.

— Це тільки в книжках так пишуть.

— Ні. Це було насправді. Під час війни він обморозив обидві ноги й потім навчився танцювати на протезах.

— Танцювати?

— Так. І управляти літаком.

Вони замовкли. Вікно палати виходило у двір, де був дитячий майданчик.

данчик з гойдалками. За парком виднів старий високий будинок. Марекові з ліжка було видно лише сіру стіну без вікон, облуплену штукатурку й шпичастий дах під почорнілою черепицею. Над дахом синіло безхмарне небо. Марек дивився на будинок щоразу, коли починав про щось думати; він знов уже кожну пляму на сірій площині стіни, і колір черепиці, і деталі ринви. Зараз він теж дивився туди, немовби хотів знайти там якусь опору для себе. Водити машину! Знову сісти за кермо! Це була думка, до якої він повертається знову, пестив її, мов кохану, і вона давала йому бодай невелику надію. Поки він носив її в собі, був сенс жити. Інакше... Що ж йому робити?

Повернутися додому?.. Він думав уже й про це, бо тепер у нього було аж надто багато часу на роздуми. Години тут тяглися довго й однomanітно і зникали в безконечності, наче ті морські хвилі, схожі одна на одну. Ох, скільки думок снується в голові людини, коли вона довгими годинами лежить у лікарняному ліжку!

Повернутися додому... Але ж це означатиме, що він помилився, зробив дурницю, коли вирішив покинути батьківщину. А батько? Чи не скаже він Марекові: «Бачиш, тепер соціалізм тобі добрий...» Але ні. Батько не скаже йому ані словечка. А на роботі як? Чи повернувся б він туди, чи став би щось пояснювати, просити? Що його жде попереду? Каліка, нещасний каліка... Але повернутися додому означає віднати свою помилку. Невже тільки тому, що він потрапив у цю аварію? Чи думав би він про це, якби був зараз здоровий і мав пристойну роботу? «Мабуть», — відповів він собі. Колись ці думки мусили до нього прийти. Рідний дім, мати, батько, Марта й син... Тільки тепер, у ці сповнені жаху та безнадії лікарняні години Марек відчув пекучу потребу в них усіх, прагнув бути разом з ними.

Він відвів очі від вікна й глянув на Марту.

— З дому нічого не пишуть? — тихо запитав він.

— Ой, трохи не забула!.. Від наших надійшов лист, і мама прислала маленькому костюмчику. Батько теж написав кілька слів.

— Батько? Та невже? Ну й що ж він пише?

Марта дісталася з торбинки зім'ятий конверт.

— Читай сам.

Лист був короткий. Мати писала, що виславала маленькому костюмчику із шапочкою, що цілує їх усіх трьох і передає їм своє вітання. Під її підписом рукою батька було дописано кілька рядків. Це був його перший лист до них.

«Любі діти! — читав Марек. — Ми з матір'ю весь час думаємо про вас і передаємо своє вітання нашому внучкові. Мабуть, він уже великий. Добре глядіть його там, щоб він, бува, не захворів. Мареку, якщо ви хочете повернутися, то зараз для цього найкраща нагода. Емігрантам оголошено амністію. Що ж стосується нас із матір'ю, то ми здорові і в нас усе гаразд. Ваш батько».

Марек кілька разів прочитав ці скромні рядки. Батько ні про що їх не просив, ні на що не скаржився. «Якщо ви хочете повернутися, то зараз для цього найкраща нагода»...

— Що ти на це скажеш? — запитав він дружину.

— Амністія.

Він кивнув головою.

— Так. Амністія.

Марта закинула ногу на ногу й натягla на коліна спідницю. Потім нахилилася до чоловіка й тихо мовила:

— Ідьмо додому. Ідьмо звідси геть. Нам дома нічого не зроблять. Ти й сам знаєш, що я весь час mrію повернутися додому. Весь час. Я тут ніколи не звикну. Ми тут чужинці. Ніхто тут не хоче мати з нами нічого спільнного, наче ми якісь прокажені. Ох, Мареку, ідьмо звідси геть. Прошу тебе, ідьмо додому. Додому!

Марек нічого не відповідав. Мартине гаряче наполягання його зовсім збентежило. Ці думки вже не раз і йому лізли в голову, але він проганяв їх: хто думає про гріх, той уже грішний. Хто думає про повернення додому, той уже не зможе тут жити. Він не знав, що сказати Марті, як боронитися. Він також не знав, чи варто ще боронитися від цих думок — вони були сильнішими за бар'єр, який він проти них виставив.

— Ну, скажи хоч щось,— наполягала Марта.— Ти повинен вирішити...

— Я не знаю, що тобі відповісти.

— Батько так зрадіє... І мати теж. Твій син зростатиме дома. Мареку... Подумай. Що нас тут жде? Життя з милостині?

Марек мовчав, вступивши погляд у вікно. Але знайомий вид цього разу не приніс йому полегкості. Марек глянув на ліжко, туди, де лежала його нога.

Пригадалися хвилини перед операцією. Коли він приходив до пам'яті, над ним мелькали величезні обличчя, його засліплювало яскраве світло, лунали чиєсь верескліви голоси. Він і досі чув вищання гальм, скрігіт заліза. Пам'ятав, як здивувало його те, що люди навколо розмовляють по-німецькому. На межі непам'яті він сприймав тільки словацьку мову. Потім йому зробили укол, і він заснув...

Марек знизав плечима.

— Не знаю... Далебі, не знаю, Марто. Почекаємо, поки мене випишуть з лікарні, а тоді вирішимо це разом. Я хочу ще поговорити з Гершнером або з Граммом. Почуємо, що скажуть лікарі.

Він відкинув ковдру й сумно глянув на холошу піжами, яка лежала на простирадлі, наче сплющена повітряна куля, на круглу куксу... Він сперся на лікті й сів. Потім дотягся руками до милиць і прилаштував їх під пахви. Марта підвелається, щоб допомогти. Він заперечно похитав головою. Напруживши м'язи й стиснувши долонями металеві ручки, поволі випростався. Потім переставив милиці, вагу тіла переніс на здорову ногу й підстрибнув. Спираючись на милиці, Марек незgrabно стрибав по палаті, відчуваючи, як терпнуть у нього руки. Марта підійшла слідом за ним до вікна.

На спортивному майданчику за лікарнею замерзла велика калюжа, і хлопчаки ганяли по кризі шайбу. Лунали удари ключок, вигуки, з-під ковзанів навсібіч бризкав льодовий пил. Хлопчаків було дев'ятеро, змагалися четверо проти чотирьох, а дев'ятий стояв із ключкою збоку і, нетерпляче переступаючи з ноги на ногу, чекав, коли настане його черга. Марек дивився на хлопців і думав про те, що він уже ніколи не зможе отак побігти за шайбою, відчути на ногах вагу власного тіла, відштовхнутися, підскочити й опуститися на пальці... Яке це приємне відчуття! Все при цьому відступає на задній план,— гроши, робота, дружина, розваги,— все блідне перед такою простою радістю, як ходьба, рух, біг...

— Дуже добре, пане Земан. Тренуйтесь, тренуйтесь. У вас уже краще виходить, га? А це, мабуть, ваша дружина?

Вони не помітили, коли відчинилися двері й до палати зайшов лікар — невисокий літній чоловік з маленькою блискучою лисиною. Його білій халат застібався лише на верхній гудзик, і на круглому животі напиналася полотняна сорочка. Він підійшов до подружжя.

— Так,— відповів Марек.— Це моя дружина.

— Пан Земан дуже спокійний пацієнт,— мовив лікар, жваво обернувшись до Марти.— Через кілька днів ми випишемо його додому. Но-га буде в повному порядку. Але коли його привезли сюди, картина була вельми невтішна.

— Він зможе ходити, правда ж? — запитала Марта й відступила під стіну, пропускаючи лікаря до вікна.

— Ну звичайно,— відповів він, дивлячись униз, на спортивний майданчик.

...Марек лежав на ліжку з заплющеними очима, але не спав. Лікар, який зараз стоїть біля вікна, підійшов тоді до нього, сів на ліжко і, витерши долонею лисину, став чекати, коли пацієнт нарешті прокинеться. Та Марек помітив його ще тієї хвилини, коли той увійшов до палати, й майже інстинктивно вгадав, що лікар хоче йому сказати. Він відчував, що той прийде, сяде тут і говоритиме про життя, яке ніколи не зупиняється, про речі, заради яких варто жити, про дружину й про дітей; він зобов'язаний це зробити, бо він лікар і його покликання — полегшувати страждання іншим. І Марек це зрозумів тієї приголомшливо-ясної хвилини. Він зрозумів, що йому ампутували ногу, і перш ніж лікар почав говорити, його залила хвиля відчую, безнадії і болю...

Лікар мимоволі потер свого високого лоба, не знаючи, як розрадити Марека.

— Яка гарна сьогодні днина,— мовив він.— Погляньте. Такої дніні тільки гуляти б! Що ви на це скажете?

— Так,— кивнула головою Марта.— Погода справді чудова.

Лікар обернувся до Марека.

— Ми зробимо вам протез — безплатно, бо ви були застраховані. Але я мушу вас попередити, що він не згинатиметься.

— Я хотів би добрий протез,— тихо мовив Марек.— Такий, на якому я міг би вільно ходити.

— За такий треба заплатити.

— Але ж я був застрахований.

— Умовами страхування передбачено тільки звичайний протез із милицями.

— А що собою являє той, інший? — поцікавилася Марта.

— Ми прикріплюємо його до ноги так, що пацієнт може ходити без милиць. Такий протез коштує три тисячі марок.

— Три тисячі,— повторила вона.— Таких грошей у нас немає.

— Це дуже добрий протез,— мовив лікар.— Трохи задорогий, це правда.

Марек переставив милиці вперед і пересунувся ближче до лікаря, щоб краще бачити його обличчя.

— А скажіть, пане лікар, чи зможу я з таким протезом водити машину?

Лікар дістав з кишені носовичок і звичним рухом витер лоб.

— Ну звичайно,— відповів він.— Але доведеться добре потренуватися.

— Я дуже хотів би водити машину.

— Так,— підтвердила Марта.— Він хоче водити машину. Я думаю, що вам доведеться зробити йому цей протез. За три тисячі марок.

Лікар кивнув головою.

— Ми ще подумаемо,— ледь чутно проказав Marek.— Побачимо, як у нас буде з грішми. Можливо, для початку я замовлю протез із милицями.

Лікар нахилився до Mareka.

— Я знаю, що ви іноземці,— промовив він лагідно.— Я розумію ваше становище. І охоче вам допоможу...

— Спасибі вам, пане лікар.

Лікар перевальцем пішов до дверей.

— Мені було дуже приємно з вами познайомитися, пані Земанова.

— До побачення, пане лікар.

Він зачинив за собою двері. Подружжя ще якусь хвилину дивилося на двері, немовби тільки звідти міг прийти до них той, хто покладе край цьому безнадійному очікуванню й візьме на себе відповідальність за їхню долю.

— Сядь, Mareku,— нерішуче мовила Марта.— Сядь, бо ти стомишся.

— Я почуваю себе цілком добре,— буркнув він.— Я ж не можу весь час сидіти.

Вони знову замовкли, дослухаючись до людських голосів у коридорі й галасу хлопчиків на спортивному майданчику. Marek глянув на дружину, яка стояла, повернувшись до нього у профіль, і йому раптом здалося, що він бачить її вперше. Розкуйовдане волосся спадало їй на лоб і на скроні, під очима від утоми залягли темні круги, щоки бліді, зів'ялі; в цю хвилину Марта здавалася зовсім негарною, обличчя її відбивало душевну муку, гіркоту самотності тут, в еміграції, недоспані ночі біля сина, сварки й грошові проблеми, а тепер ще й нещастя, яке сталося з ним. Його залила хвиля співчуття до неї, на очі наїгли слізози, захотілося сказати їй щось тепле й підбадьорливе. Та він спромігся лише на кілька простих слів:

— Сядь, Марто. Ти, мабуть, стомилася. Я розумію, як тобі важко.

Марта, відчувши в цих словах співчуття й ніжність, підійшла до нього, взяла під руку й повела до ліжка. Вже давно не були вони такі близькі одне одному, вже давно не торкалися одне одного так довірливо. Вони сіли на високе лікарняне ліжко, і Marekovi здалося, що вони сидять не в лікарні, а в гуртожитку, в її маленькій і затишній кімнаті, обклеєній фотографіями артистів, де вона вперше віддалилася йому....

Відчинилися двері, й до палати зазирнула медсестра.

— Час відвідування закінчився. Вам доведеться вже йти,— звернулася вона до Marti.

Марта підхопилася, немовби їх застукали на чомусь забороненому.

— Бачиш... як швидко збіг час. Я вже піду. Швидше видужуй. Ми чекаємо на тебе.— Причесавшись, Марта надягла пальто, підійшла до Mareka й легенько поцілуvala його.

— Я йду. Бувай, Mareku.

— Бувай, Marто.

Вона підійшла до дверей і, натиснувши на ручку, відчинила їх.

— Марто!

Вона злякано обернулася з порога й здивовано звела брови.

— Я хочу сказати тобі ще одну річ,—заговорив він швидко.— Я подумав над твоїми словами. Ти маєш рацію. Пакуй наші речі. Ладнайся до від'їзу. Як тільки мене випишуть із лікарні, ми повернемось додому...

18

На світлофорі спалахнуло зелене світло, і потік автомашин покотився далі по Кертнерштрассе — світляний, бурхливий потік червоних стоп-сигналів, хромованих бамперів і бліскучих кузовів. Назустріч йому гойднулася хвиля фар і попливла, підстрибуючи на нерівній бруківці, мов другий потік. Над містом западав вечір; бузково-синє небо над дахами будинків нагадувало театральні лаштунки, таке воно було однобарвне, без відтінків. Тільки над похилими дахами будинків мерехтіла якась рання зірка, і здавалося, що там, угорі, прорвалася бузкова тканина неба.

Грабіна рушив за іншими машинами. Він так різко рвонув з місця свою оранжеву «беемвежку», що його аж втиснуло у сидіння.

Він поминув уже Оперний театр і з Кертнерштрассе звернув на Штефанплатц, а звідти поїхав у напрямку Дунаю. У нього не було ніякої мети, він просто іздив огорненим вечірніми сутінками Віднем, всю свою увагу зосереджуючи на керуванні авто, бо рух у місті цієї пори був дуже напружений.

Спалахнуло червоне світло, і караван машин уповільнив свій біг, різко завищали гальма. Грабіна опустив бокове скло, дивлячись на освітлені вітрини, на неонові вогні кінотеатрів та реклами. Після червоного світла на світлофорі загорілося оранжеве, а після нього — яскраво-зелене, заливши вулицю блідим сяйвом. Машини знову рушили. По Шведенбрюкке Грабіна проїхав Донау-канал, а далі потік автомобілів вихлюпнув його на Пратерштрассе; там він розвернувся і по Франценбергштрассе поїхав назад, до центру міста. Знову поминувши міст, виїхав на Вайсбергерленде, потім на Ердбергерленде й поїхав уздовж Донау-каналу. Машин тут було менше, він натиснув на газ і механічно сягнув рукою у внутрішню кишеню піджака. Діставши пом'ятій і сто разів перечитаний лист, він якусь мить потримав його на долоні, потім нервово зіжмакав і поклав на панель приладів. Це був лист від дочки з Братіслави, і він завдав Грабіні більшого клопоту, ніж Краузе, який телефонними дзвінками квапив його швидше закінчувати роботу над рукописом.

Грабіна знову натиснув на газ, і машина завібрауала, підскочила й загойдалася на дорозі; він трохи пригальмував, міцніше стиснув кермо й увімкнув голосніше радіо, немовби хотів усе в собі заглушити.

Яні, його єдиній дочці, недавно минуло сімнадцять. Коли він був дома, вони часто не знаходили тем для розмов. Дочка жила в якомусь особливому, вимріяному світі, її все обурювало, і вона визнавала тільки такі авторитети, як відомі співаки, актори, а також її вчитель гімнастики. Світ її батька, світ літераторів, їхні публічні й приватні дискусії — усе це її не цікавило, було їй чуже, здавалося незначущим і нудним у порівнянні із світом Елвіса Преслі та бітлзів. А втім, Грабіна й не прагнув зрозуміти її світ, її вдаваний цинізм: юному виста-

чало інших турбот. Яна обернулася з дівчиська в молоду жінку, а Грабіна цього й не помітив. Коли вона зверталася до нього, вони здебільшого обмінювалися кількома фразами, після чого він давав їй гроши на панчохи чи на морозиво.

Лист від Яни зовсім вивів його з рівноваги, і Грабіна зрозумів, як мало цікавився він досі дочкою.

Хоч-не-хоч, доведеться визнати, що це його провина; він був перший, хто порушив гармонію між ними і почав віддалятися від дочки. Грабіна зрозумів це тільки тепер, і його огорнуло почуття такого смутку, немовби він безповоротно утратив щось.

«Привіт, тату! — писала Яна. — Я довго вагалася, написати тобі чи ні. Та коли я вже відважилася, то спершу передаю тобі своє щире вітання, як велить давній звичай».

«Боже мій! — зітхнув Грабіна. — Привіт, тату! Давній звичай!»

Сигара в зубах у нього погасла, він вийняв її, розім'яв між пальцями обвуглений кінчик і клацнув запальничкою; вогник на мить освітив кабіну машини, в дзеркалі заднього виду Грабіна побачив своє обличчя; погляд стомлений, шкіра жовта, мов у трупа, волосся начесане на залисини, заросле підборіддя... Він аж відсахнувся, немовби побачив перед собою страховоще з паноптикума.

«Найгірше те, — писала Яна, — що мені немає з ким порадитися. Мама завжди зайнята власними справами, і я не маю кому звірити свої болі. Мені бракує тебе».

Грабіну це вже зовсім збило з пантелику. «Свята діво Mariel! Він запитував себе, чи побачить ще колись свою дочку, чи зможе з нею поговорити, розпитати про матір, про однокласниць, про хлопців, з якими вона дружить. Справді — вона ось-ось може вийти заміж, а він не знатиме навіть, кого вона собі вибрала.

Грабіні зовсім несподівано пригадалося, як помирала його мати. Вона була вже зовсім безсила, не могла не те, що рухатися, а навіть розмовляти, день і ніч лежала непрітомна, і пам'ять поверталася до неї лише іноді, на якихось кілька секунд. І тоді вона шукала очима чоловіка й сина, відчайдушно хапала Грабіну за руку й впивалася нігтями йому в долоню. Помирала вона довго, опидалася смерті, жалюгідна, зовсім висохла. Він сидів біля неї день і ніч і не бачив ніякого рятунку. Коли мати померла, він полегшею зітхнув у душі, хоч дуже любив її.

А що Яна? Чи вона теж сидітиме біля його ліжка, коли він помиратиме в глибокій старості? А й справді: де він помиратиме? В цьому чужому місті, серед цих чужих людей? Його аж пересмикнуло від думки про це. Він знову глянув у дзеркало заднього виду з таким почуттям, немовби мав цієї хвилини померти, сам, далеко від близьких йому людей, без їхнього прощення, з повним усвідомленням своєї пропини. Він повернув дзеркало так, щоб не бачити себе в ньому.

Яна писала:

«Навіщо, власне, я тобі пишу? Я ж добре знаю, що ти не зможеш мені допомогти. Просто я пишу тобі для того, щоб вилити свою душу перед тобою».

Дорога була вільна, тільки десь попереду погойдувалося світло фар якогось авто, обабіч чорніли будинки, відділені один від одного огорожею. На переднє скло впали перші краплі дощу. Грабіна увімкнув «дверники» й трохи скинув газ. Асфальт під колесами був слизький.

«Можливо, це звучатиме банально,— писала далі Яна,— якщо припустити, що нещасливе кохання банальне. Мене кинув хлопець. Я знаю, тату, що я не перша, з ким це сталося. Та яке це має значення! Біль ніколи не враховує досвіду інших. Мені зараз так важко, що й жити не хочеться. Може, я навіть не витримаю й накладу на себе руки...

Чому ти поїхав?»

«О боже, не карай мене так суворо»,— подумав Грабіна.

Він не знав, що відповісти Яні. Спершу вирішив, що напишіть їй листа і все пояснить. Та чи це допоможе?

Він поминув Зіммерінг і тепер мчав уже безлюдною й темною вулицею; ліхтарі стояли далеко один від одного й освітлювали тільки блискучу поверхню проїзної частини вулиці. Грабіна увімкнув дальнє світло й тепер їхав між деревами, мовби в тунелі. Все довкола було темне, і Грабіні здалося, що за вікнами машини вже немає ні будинків, ні лугів, немає нічого, крім порожнечі. Його охопив страх перед цією порожнечею, захотілося побачити знайомі місця, близьких людей, опинитися в своїй затишній братіславській квартирі, гортати знайомі книги й слухати улюблenu музику. До горла йому підкотив гіркий клубок і забив віддих. Він ніяк не міг проковтнути його, цей клубок, на очі йому набігли слізози, довколишні предмети повила пелена туману. Він змушений був зупинити машину і ввімкнути габаритні вогні. Тихо грало радіо. Грабіна вийшов з машини; сіявся дрібний дощ, і в світлі фар його дрібні крапельки здавалися роем маленьких комашок. Слабкий вітер приносив з садів та піль вогкий запах землі. Навкруги було тихо й безлюдно, в темряві крякнула сполохана ворона, і цей звук був єдиною ознакою життя, яке все-таки існувало. Грабіна сів у машину й поїхав далі, намагаючись відігнати настирливі, дошкульні думки.

Якби можна було повернутися на кілька днів додому!.. Поговорити з Яною, порадити їй, допомогти... Пройтися до болю знайомими вулицями Братіслави, подивитися на місто з замку, або із Славіна¹, побачити, як спалахнуть надвечір у місті вогні, як набережною гуляють люди, побувати в театрі, купити на розі смажених каштанів! Посидіти в «Люксорці» за чашкою чорної кави або випити в Шенквіцькому по-гребі склянку молодого вина; замовити собі локшину з гусячою печінкою, а потім податися на Карлову Вес і там випити вина з порічок. Якби можна було зараз поїхати додому й покинути все, як воно є!..

«Та повернутися туди я не можу — я зайдов уже надто далеко. Ні. Про це нічого навіть думати. Навіть думати». Грабіна до кінця усвідомив значення цих слів. Так, повернутися додому він уже не може. Ніколи!

Дорога, якою він їхав, видалася йому знайомою. Її облямовували крислаті дерева, підведені широкою білою смugoю. На повороті фари освітили греблю на Дунаї. Грабіна проминув якісь будинки, господарські будівлі й незабаром помітив знак. Недалеко звідси вже був кордон. Грабіна скинув газ. Машина ледве котилася, «двірники» рипіли й розмазували дрібні краплі дощу. Над кронами дерев ясніла слабка заграва,— це був відблиск вогнів на братіславській «Словнафті». Грабіна з'їхав на вузький путівець і зупинився між негустими деревами та кущами. За деревами був пагорбок, унизу під ним плинула ріка. Грабіна пройшов кілька метрів по розмоклій, болотистій стежці.

¹ Гора на околиці Братіслави, де поховані радянські воїни, що полягли в боях за визволення міста від німецьких окупантів.

Стежка кінчалася на березі Дунаю, і в блідому нічному свіtlі він побачив перед собою широку й блискучу смугу води. Тут у Дунай вливалася Морава. Він стояв навпроти Девіна¹. Грабіна підвів очі й на тлі дощових хмар помітив контури руїн, які зливалися з пітьмою. Під замком горіли якісь вогні, видно було нечіткі обриси будинків на вулиці.

Грабіна стояв, закинувши голову й безпорадно звісивши руки. Сорочка на грудях у нього була розстебнута; закляклив, нездатний на віть поворухнутися, він сповнений був єдиного бажання — перенестися на другий бік Дунаю, до цих холодних розмазаних вогнів. Дощ сіявся безперестанку, волосся Грабіни злиплюється, вода текла йому за шию, але він стояв, нічого не відчуваючи. Униз, за течією, Дунаєм пливла баржа, спереду на ній горіло червоне світло, чути було тихий гуркіт моторів. Коли баржа порівнялася з Девіном, над річковою гладінню розлігся її басовитий, протяжливий гудок; відбившись від мурів замку, звук поволі розтанув серед пагорбів по той бік ріки.

19

— Як ви мене розшукали? — запитав Грабіна, коли Мартін Штайнер сів у крісло й роззирнувся по кімнаті.

Відкоркувавши пляшку віскі, Грабіна взяв дві чарки й поставив усе це на стіл. Потім приніс коробку з сигарами.

— З допомогою телефонної книги, — відповів Штайнер. — У мене вільний весь день, і я вирішив вас провідати. Я вас не затримую?

— Ну що ви, — швидко відповів Грабіна, немовби боячись, що гість зараз підведеться й піде геть. — Я радий побачити тут когось із наших.

— Ви мене, наскільки я розумію, не чекали.

— Ну звичайно, ні. Я б ніколи навіть не подумав, що ми ще зустрінемось.

Грабіна сів навпроти гостя і, наливаючи віскі в товсті чарки, намагався вгадати, що робить Штайнер у Відні; потім він згадав, що ввечері відходить автобус на Братіславу і що його випадковий знайомий, мабуть, ще сьогодні буде вдома. Але він усе ж таки запитав:

— Мабуть, їдете додому?

Штайнер кивнув головою, стежачи, як наливає Грабіна віскі. Грабіна підсунув до нього коробку з тонкими сигарами. Штайнер закурив.

— Додому, — повторив Грабіна. — А чому? — Гість мовчкі знизав плечима, і тоді Грабіна повів далі: — Ви пам'ятаєте нашу зустріч у таборі? Це було наприкінці торішнього літа. Пригадуєте? Мені здається, що відтоді пройшло ціле людське життя. Збігло ціле століття.

Штайнер усміхнувся й кивнув головою. Потім запитав:

— У вас, здається, нове фортепіано? — I, підвівши, підійшов до фортепіано, що стояло під вікном, підняв кришку й перебіг пальцями по клавішах. Звуки розсипалися по кімнаті, немов пустотливі діти.

— Так, — відповів Грабіна. — Я охоче граю на ньому, коли маю вільний час. Колись це в мене виходило непогано. — Він теж закурив сигару і, випустивши хмарку диму, провадив далі: — Як давно це було, правда ж? А ви пам'ятаєте тих двох наших супутників? Як же їх... Ага,

¹ Девін — замок-резиденція великоморавських князів поблизу Братіслави. Зруйнований 1809 року військами Наполеона.

згадав, одного звали Земан, а другого Ліхнер. Ліхнер напився тоді бехерівки, і ми поклали його в ліжко. Ви, бува, не знаєте, де вони тепер?

— Ні, мені про них нічого не відомо,— відповів Штайнер.

— Ми всі вчотирьох мріяли тоді про те, як заживемо тут, пригадуєте? Кожен з нас уявляв це собі по-своєму. А що залишилося від тих мрій?

— Це гарне фортепіано,— сказав Штайнер, а потім повторив:— Що залишилося? Нічого. Я зрозумів тут одну вельми просту річ: еміграція — це зовсім не вихід. Вона нічого не вирішує. Якби вона щось вирішувала, то все було б надто просто.

— Ви не змогли знайти собі пристойного місця? — запитав Грабіна.

— Так, не зміг. Та не в цьому річ. Багатьом емігрантам пощастило непогано влаштуватися, а проте вони зробили за цей час той самий висновок: еміграція — це не вихід. Це безвихід.

— Мені тут добре,— мовив Грабіна.

— У вас є все, що вам треба,— кивнув головою Штайнер.— Але я не певен, що вам цього вистачить...

— Я знаю, що ви маєте на увазі. Не вистачить. Ясна річ, що не вистачить.

— Людина повинна жити там, де вона народилася і виросла. Тільки в такому разі вчинки її мають якусь логіку.

— Що б я робив нині дома? — запитав Грабіна.— Що б я зміг зробити там для Чехословаччини? Нічого. Тільки тут я маю змогу допомагати їй. Бо тут для цього є простір. Тут — свобода.

Штайнер ковтнув віскі, обережно затягнувся сигарою.

— Все, що хоч якось позначиться на долі Чехословаччини, відбувається в Чехословаччині. Тут ви опинилися на запасній колії. І це — найбільша помилка післясерпневої еміграції; вона тішить себе ілюзіями, що зможе щось змінити в Чехословаччині. Вона нічого не змінить. Тільки даремно баламутить воду й морочить людей, які, повіривши її солоденьким словам, потім переживатимуть гірке розчарування.

— Еміграція в цьому зовсім не винна.

— Ні, винна. Вона живить облудні надії. Скажіть мені, хто з простих емігрантів напише додому правдивого листа? Хто признається, що він поневіряється тут, мов той пес, що він божеволіє з туго за батьківчиною? Ніхто... Вони пишуть про те, що купили собі автомобілі і їздять у відпустку на Майорку. Шлють додому кольорові листівки. Та ви й самі добре знаєте, як воно насправді з тими автомобілями й відпустками.

— А ви хіба не такий?

— Я обманював хіба самого себе. Тепер я вже знаю, що це була моя помилка.

— Помилка? — перепитав Грабіна.— Я не знаю, хто тут припустився помилки й чому ми повинні обвинувачувати себе.

— Ви вже запитували себе, хто винен у тому, що люди емігрували? І чому вони дозволили себе обдурити? І через що вони тепер так страждають?

— Ну й кого ж ви хочете в цьому звинуватити?

— Тих, хто без кінця торочив нам, що тут — свобода, демократія й добропут. А також тих, хто підтримував цю брехню й дозволяв її поширювати.

— Ви надто спрошуєте все це,— невдоволено буркнув Грабіна.

— Скажіть, чи ви хоч раз замислювалися над моральною й етичною стороною еміграції? — запитав Штайнер.— Покинути батьківщину у важку годину, на все начхати, зняти з себе відповідальність і над усе ставити тільки свої егоїстичні цілі — це підло. Я вважаю, що еміграція — це боягузство. І тут однаковою мірою винні і ті, хто емігрував, і ті, хто до цього призвів.

— Послухайте,— урвав його Грабіна.— А що, по- вашому, зробив Каменський? І Спіноза? Чи Томас Манн, Анна Зегерс, Ремарк? Вони теж були боягузи?

— Як ви можете це порівнювати? В їхньому випадку йшлося про врятування життя! Їх переслідували й хотіли знищити. І потім: в еміграції вони справді працювали в ім'я батьківщини. А тут? Життю котрого з наших емігрантів загрожувала небезпека? Не будемо смішними... Для багатьох із них ішлося тільки про гроші! І хто з нас робить тут щось в ім'я своєї батьківщини? Щось корисне? Політики й митці, які кричать про це на кожному кроці, завдають їй цим тільки шкоди.

Грабіна посміхнувся.

— Я думаю, що цю справу можна вирішити інакше. Треба працювати. Чесно працювати.

— Ви ще дуже молодий,— мовив Грабіна і, підвівши, з чаркою в руці підійшов до фортепіано.

— Не такий я вже є молодий,— заперечив Штайнер.— Мені здається, що я прожив тут кілька десятків років.

Грабіна поставив чарку на гладеньку кришку фортепіано і взяв розсипані ноти. Це була композиція Гершвіна «Влітку». Він машинально розгорнув аркуш, потім перевів погляд на Штайнера, який не квапливо курив сигару.

«Йому легко говорити! — подумав Грабіна.— Прийшов сюди, жлукче мое віскі, курить мої сигари і звинувачує мене в тому, про що сам має дуже туманне уявлення. Ще до вчорашнього дня ми з ним були в одному човні, а сьогодні він уже повертається додому. Перестав бути емігрантом. Усе бачить вже іншими очима й називає іншими словами. Справді, він іще дуже молодий. Не знає, що таке війна. А повоєнні роки пам'ятає тільки тому, що це роки його дитинства. Повоєнне покоління. Що воно знає? Тисяча дев'ятсот шістдесят восьмий рік був іхнім першим політичним випробуванням, та є людським, мабуть, теж. Можливо, в них, як у тих дітей, думка спрямована в майбутнє, а в майбутньому небо завжди здається ясним. Це оптимісти. Вони кажуть: «Ну гаразд, чомусь настав кінець, хтось нам трохи нашкодив, але ми не будемо скиглити, треба йти далі, бо це наш єдиний шанс». Ці люди непогрішні, а якщо навіть у них і були якісь гріхи, то поневіряння в еміграції її усвідомлення цього очистило їх. І тепер вони знову вірять у те, що все налагоджується. Він, Грабіна, це мусить визнати, мусить про це думати, якщо хоче зрозуміти цих людей; герой його роману Іван Заводський ніколи не буде живою людиною. Хоч як він помилується, хоч як його скривдили, проте він надто молодий, щоб озлобитись. Він зрозуміє те, що зрозумів цей лікар: його обдурили, це треба подолати і йти далі. Згодом до нього повернеться впевненість у собі, він почне працювати і за якийсь час зовсім забуде, що десь в історії загубився 1968 рік».

— Що ви робитимете, коли повернетесь додому? — запитав він Штайнера.

— Я охоче повернувся б до лікарні, — відповів Штайнер.

— І ви думаете, що вас туди візьмуть?

— Я піду до головного лікаря і все йому поясню.

— Це вам не допоможе.

— А ви звідки знаєте?

— Ви що, не читаєте газет? Не знаєте, що там робиться? — запитав Грабіна.

— А що там робиться?

— Отже, ви не маєте ніякісінського уявлення про те, що там робиться, і хочете повернутися додому. Політичні процеси, переслідування. Штайнер похитав головою.

— Я в це не вірю. Не вірю жодному слову з того, про що пишуть ці газети. Якось уже проживу.

— О боже! Який же ви наївний. Що для них важить один хірург!.. А ви ж для них насамперед емігрант.

— А це хіба смертний гріх? По-вашому виходить, що я оббиватиму вдома пороги, проситиму й жебратиму, а мені скажуть: «Забираіся геть, емігранте!»

— А ви на що сподіваєтесь?

— Я певен, що вони все зрозуміють.

— Коли б то.

Штайнер засміявся:

— А якщо не зрозуміють, я вам напишу листа. Напишу, як почував себе хірург, який підмітає вулиці.

— Напишіть. Такий лист мені дуже згодиться.

— Правда? А навіщо він вам?

Грабіна помовчав: чи розповісти Штайнерові про свого Івана Задовського?

— Я пишу... роман. Це історія молодого чоловіка, який пройшов через шістдесят восьмий рік. Він перестав вірити в соціалізм. Якось... у мене це йде дуже тugo. Я хотів був уже покинути роботу, та видавець наполіг, щоб я і далі працював над романом. І я працюю. Знаєте, перша моя книжка тут мала успіх. Життя тут дорогое, гроші потрібні... — Він хвилину помовчав, а потім додав: — Ви все-таки напишіть мені листа. Можливо, він мені допоможе в роботі.

Штайнер нерішуче знизав плечима.

— Не знаю, чи зможу я тут стати вам у пригоді. Хоч я й пережив шістдесят восьмий рік, однак... я хочу сказати... можливо, це звучить і парадоксально, але я тепер почав справді вірити у соціалізм.

— Це парадоксально,— погодився з ним Грабіна.— Отже, ви досі в нього не вірили.

— Це не зовсім так... Просто в мене не було до нього чіткого ставлення.

Грабіна сперся ліктями на стіл і пильно глянув на Штайнера.

— Чому? Чому ви почали вірити в соціалізм?

— Я багато думав над цим,— відповів Штайнер.— Порівнював. Ця суспільна система має надзвичайно міцний фундамент. Я думав над цим, думав багато. Зрозумійте мене, прошу вас. Соціалізм як система суспільних відносин з історичного погляду має майбутнє як єдина аль-

тернатива в розвитку людства. Він справедливий. Хіба це головне, що автомобіль на Заході коштує дешевше, ніж у нас, що светри там яскравішого кольору й що кава упакована привабливіше... В соціалізмі закладено щось більше. В ньому закладено повагу до людини. А цього не можна компенсувати ніякими дешевими автомобілями. — Штайнер замовк, а потім додав: — Бачите, я вже починаю говорити, як лектор.

Але Грабіна не засміявся. Він мовчки дивився на чарку з віскі й тер підборіддя.

— Так... знаєте що? Давайте вип'ємо, як справжні словаки.

— Я вже й забув, як це робиться,— сказав Штайнер.— Та коли приїду додому, то вип'ю кілька кухлів пива підряд.

— Випийте й за мене. Ну, на здоров'я.

Штайнер ковтнув віскі; він тримав у руці сигару, стежачи за тонкими смужками диму, що піднімався до стелі.

Вони мовчали, дивлячись один на одного. Грабіна з сигарою в зубах, а Штайнер — із чаркою біля губ.

— І все ж таки...— заговорив знову Грабіна,— я не розумію, чому ви повертаєтесь додому. Гаразд, я знаю, ви не знайшли тут пристойної роботи. Мені це зрештою байдуже, але я міг би вам допомогти. Я підшукаю вам місце хірурга. Солідна робота, солідна платня. Подумайте над цим.

— Ні,— Штайнер рішуче покрутів головою.— Дякую. Якби ви запропонували мені це рік тому, я б ще подумав. Але тепер уже ні. Я не можу більше залишатись. Мені тут не подобається. Ми до кінця життя будемо тут чужинцями. Цей світ не для нас. Він надто жорстокий.

Грабіна випростав сигару, наче видовжений палець.

— А в нас він хіба милосердний? Тільки не треба тішити себе ілюзіями. Маленька людина із своєю долею — це нуль, черв'як, її голос — це голос волаючого в пустелі, ніхто її навіть не чує.

— А кого, в такому разі, почують?

— Хіба я знаю? Мабуть, політиків, вождів, ідеологів... А окрема особа ніякої ваги не має...

Грабіна знову наповнив чарки. Штайнер одразу ж пригубив свою. Сигарета вже дотліла в його пальцях, і він, востаннє затягнувшись, погасив її.

— Кожна людина творить історію. Історія залежить від кожної особи.

— І ви через те повертаєтесь додому, що хочете творити історію, так, пане лікар?

— Даремно ви іронізуєте. Я іду на батьківщину, щоб почувати себе вдома.

Грабіна засміявся.

Якусь хвилину вони сиділи мовчки. Потім Грабіна підвівся й підійшов до вікна, біля якого так любив стояти й дивитися на Вігард-гассе, на дахи довколишніх будинків і на машини, що стояли край тротуарів, на перехожих, які кудись поспішали цієї пізньої пообідньої пори. Він враз усвідомив, що заздрить Штайнерові, і його знову охопило непереборне бажання подолати кілька цих кілометрів, переїхати через Дунай і вдихнути повітря рідного міста. Краще б цей Штайнер не приходив, він приніс сюди тільки сум та ностальгію, наче її мало було тут і без нього.

— Ви ходили дома на риболовлю? — запитав він, і коли Штайнер

заперечливо похитав головою, провадив далі: —На Дунаї є чимало прекрасних місць. Колись я там рибалив. Виїжджав машиною аж за Шаморін, сідав у човен і запливав кудись утиху затоку. Там багато таких рукавів, густо зарослих усякою рослинністю, звідки видно тільки труби пароплавів на Дунаї. Іноді я розкладав багаття й сидів біля нього. Брав із собою й плескату двістіграмову пляшечку горілки. Ви бачили, як світає над Дунаєм? Підіть коли-небудь подивіться. Враження таке, ніби сонце купається в річці. — Він відвернувся од вікна й знову сів навпроти Штайнера, який замислено слухав. — Я дуже любив ходити по рибу, — додав Грабіна.

Штайнер глянув на годинник.

— А я не ходив ні разу.

— То нічого. Ви все ще встигнете.

— Ну, я, мабуть, піду. Вже й так засидівся у вас, — сказав Штайнер.

— Я вас відвезу.

— Не треба. — Штайнер підвівся й струсив із штанів попіл. — Дякую. Не завдавайте собі клопоту.

— Який там клопіт. Я радий, що ми з вами так широко поговорили. Вони вийшли до передпокою, і Штайнер надів пальто.

— Я справді відвезу вас, — сказав Грабіна.

— Дякую, але я хочу трохи пройтися. — Штайнер підійшов до дверей.

— Ну... тоді попрощаймося. Я вам заздрю, що ви йдете додому.

Я хотів би туди... бодай на день-два.

— Може, ви хочете переказати щось своїм?

— Ні. Спасибі, що провідали мене. Щасливої вам дороги. До побачення.

Вони потиснули один одному руку.

— Спасибі й вам. До побачення.

Обидва вийшли на сходи, і коли Штайнер уже рушив до виходу, Грабіна раптом зупинив його:

— Заждіть! Я написав дочці листа. Хотів відіслати поштою, та, може, ви будете такі люб'язні...

— Ну, звичайно. Давайте його сюди.

Грабіна побіг до кімнати й за хвилину повернувся з конвертом у руці.

— Ну звичайно, — повторив Штайнер. — Я охоче передам. — Він глянув на конверт і заховав його в кишеню. — Отже, до побачення.

— Прощайте.

Грабіна ще якусь мить дивився, як Штайнер швидко йде вниз сходами, а потім повернувся до кімнати й, ставши біля вікна, відхилив штору. Він встиг іще побачити, як його гість звернув за ріг вулиці. Пустивши штору, Грабіна повернувся обличчям до кімнати. Вона відалася йому порожньою й незатишною, в повітрі ще плавав сигарний дим. Він ступив кілька кроків по кімнаті, потім повернувся й знову пішов до вікна.

За хвилину Грабіна сів до фортеціано, підняв кришку й одним пальцем почав вибивати рапсодію своєї цілковитої й фатальної самотності.

Зі словацької переклав
Дмитро АНДРУХІВ

Ілюстрації Миколи КОВАЛЕНКА.

СКАРБНИЦЯ

АБУ АЛІ ІБН СІНА

(980—1037 pp.)

КИТА¹

* * *

Найвищої мети я прагну і жадаю,
Ніколи вниз мій дух не спуститься й на мить:
Або дістануся жданої верхівлі,
Або хай смерть мене на цім шляху приспить!

* * *

Коли забагатієш, то простягни до друзів
Із щедрими дарами, із частуванням руки;
А спобіжти нещастя, не виявляй нікому,
Нехай безмовно жовкне твоє лице від муки.

* * *

Хто б не розпитував, не відкривайсь нікому,
Живи з оглядкою й назавжди усвідом:
Як тайну вбережеш, вона — твоя рабиня,
А виявиш її, сам зробишся рабом.

¹ Кита — монорифмічна жанрова форма поезії народів Близького та Середнього Сходу. Використовується головним чином при створенні невеликих творів філософського або дидактичного характеру.

* * *

Хоч я великим став, а дні в тісноті трачу;
 Зросла ціна моя, а покупців не бачу.

* * *

Не метушись, бо всюди живе твоя душа,
 Вперед, до благ найвищих — таке у неї гасло.
 Душа — скляна судина, наука — світло в ній,
 А нашу людську мудрість вважатимем за масло.
 Воїстину, живеш ти на грані небуття
 Лише хвилини, поки те світло не погасло.

* * *

Невігласам закрита путь правдива —
 Так, як сліпим не видно сонця в небі.

* * *

Що за людці! Так заздрять на мій хист,
 Що заочі кленуть мене повсюди.
 Знання, освіта, розум мій — для них
 Лиш зачіпка для лайки та огуди.
 Як дикий цап рогами скелю б'є,
 Так і мені ці допікають люди.
 Та юнака, що став на певний шлях,
 Не устрашать пусті їх пересуди.

* * *

Вони прощення просять моїм гріхам, бо в серці
 Таять передо мною і страх, і докір;
 Як од страшного звіра, копають ями, хрипко,
 Як пси, на мене брешуть, бо я ж і є той звір.
 Коли встають уранці, на мене зирять косо,
 Що я всю ніч працюю, томлю і думку, й зір.
 Якби вони по правді, без заздрості судили,
 То певно б не зганьбили мій труд, мій добротвір.

РУБАЇ

* * *

Мое відступництво не просте, не звичайне:
 Твердіш я вірую, ніж дервіші й прочани.
 Один такий живу — і звуть мене кафіром!
 Це значить: вивелись у світі мусульмани.

* * *

У цій пустелі серце немало мандрувало,
 Заглянуло в найглибше — й нічого не узнало:
 Не довелось пилинці у іскру обернутись,
 Дарма що в серці в мене сто тисяч сонць палало.

* * *

Я від земного глибу до зоряних Чепіг
 Усі вузли розплутав, всі відстані пробіг,
 Через пастки злохитрі зумів я перескочить,
 І тільки тайни смерті я розгадати не зміг.

* * *

Три дурні зійдуться і знай собі плетуть,
 Що тільки ім одним відкрита світу суть.
 Щоб ті осли тебе кафіром не назвали,
 Із ними в бесіді ослоподібним будь!

* * *

Найкраще так ступить на край могили,
 Щоб жалоці тебе не обступили.
 Усе, що можеш, виконай сьогодні,
 Бо що ти вдієш, як не стане сили?

* * *

Де б не спалахував пожарами твій гнів,
 Наш день кривавими слізами червонів.
 Якби ті повені до брам твоїх сягнули,
 Без ліку б винесли прихованіх скарбів!

* * *

Коли постарівся, не грай по-молодому,
 В невірство не вдягай свою старечу втому;
 Що в темряві творив, тепер забудь, бо все те
 Не до лиця тобі при свіtlі дня ясному.

* * *

Вино п'яницям — ворог, тверезим — побратим;
 Вино — чудовні ліки, як не впиватись ним;
 Гірке, як слово батька, зате ж таке й корисне,
 Дозволене розумним, заказане дурним.

* * *

Добірні слова із корану у кожній господі читають;
 Та, правду сказати, і їх не при кожній нагоді
 читають;
 А речення те, що на вінці у кожного келиха
 бачим, —
 Його повсякденно й повсюдно, не кажучи годі,
 читають.

* * *

Мій друг, що з ворогом укупі пив і Ів,
 Повік не діждеться від мене добрих слів.
 До біса цукор той, що був біля отрути!
 Геть від метелика, що на змії сидів!

* * *

Дай кучерям своїм хоч трохи побути —
 І подешевшають на ринку аромати.
 А як відкинеш геть — ми найглупішу північ
 Від сонячного дня не зможем розпізнати.

* * *

Ах, кучері в тебе подібні до змій!
 Та чом же вони аж на спині твої?
 Побачили лал твій з смарагдом у дружбі¹ —
 Звилися й за плечі майнули як стій!

* * *

Спитав: чом сліз у мене не сохне течія?
 Відмовила: бо завжди сміюсь, як квітка, я!
 Спитав: чому без тебе я так страждаю-плачу?
 Вона: бо сам ти тіло, а я — душа твоя!

* * *

О нічко, не будь же така гомінка, як учора!
 Не викрий таємних думок юнака, як учора!
 Ти знаєш, як довго тягнулася ніч учорашня?
 Ей, нічко побачення, стань же така, як учора!

*З фарсі переклав
Василь МИСІК*

¹ Лал — рубін, уста красуні; смарагд і очі гадюки, за скідним прислів'ям, не можуть бути вкупні.

Емілі Дікінсон

До 150-річчя з дня народження

191

107

Хистка пелюстка розповита —
Звичайний досвіт серед літа —
Роса в траві — бджола чи дві —
Вітрець як сон — ряхтіння крон —
І я — трояндя!

Такий маленький човник
Вихитуючись пливе
Таке привітне-привітне море
Так вабить все далі зве

49

Я двічі гинула страждала
Молилася щомога
Жебрачкою стояла двічі
Перед дверима Бога!

Два рази янголів послав ти
До мене — на розмову
Грабіжнику! Банкіре! — Отче!
Я нещаслива знову!

Така захланна-захланна хвиля —
Лизнула — їй тріски одні
А флот величний і не помітив —
Суденце мое — на дні!

113

Свою частку ночі витерпіти
Свою частку — аж ранок пітьму
прогорне
Свою пустку щастям виповнити
Свою пустку — погордою

⁴ Номери віршів подаються за повним виданням творів Емілі Дікінсон під редакцією Томаса Джонсона (The Complete poems of Emily Dickinson, Little, Brown and Company, Boston-Toronto, 1960).

Зірка ось тут і зірка ген там —
Котрась і з орбіти спаде
Туман ось тут і туман ген там —
І потім нарешті — день

Душа — на морі —
Буревій
Та не потрібен
Компас їй

126

Герой хто бореться прилюдно —
Та доблесніший той
Хто носить у душі Голгофу
Хто в безвісті герой —

Цієї ночі
По плавбі
Я кину якір
У тобі!

301

Хто гине та його не бачать
Народи — хто на смерть
Іде та жоден край не тужить
Що зір його померк

Я думаю життя
Єдине — а страждань
Без ліку на землі
Та що з цього?

Ми віримо — в шеренгах рівних
Під вітром крижаним
В сліпучім сніжнім однострої
Йдуть янголи за ним

Я думаю помрем —
Найкращого з людей
Не проминає смерть
Та що з цього?

182

Якщо снігурі прилітатимуть
Коли вже не стане мене —
Отому в червоній краваточці
Сипни — хай і він пом'яне

Я думаю в раю —
Можливо буде краще —
Минеться все боліше —
Та що з цього?

303

Якщо тобі не подякую
Нерухома в довгому сні —
Знай — «спасибі» сказати
Губи мої кам'яні

Душа сама назавжди вибирає
З ким бути їй —
А потім — божественний світ
на ключ —
Немов покій —

249

О дикі ночки
В шумі вод!
Ті дикі ночки —
Наш клейнод!

Як став би імператор на коліна
Коло воріт —
Вона не впустить і його — нізащо —
В священний світ —

Вона — я знаю — вибирає землю
З усіх — одну
Немов перлину в скойки зачиняє
Самотину

324

Хто в свято поспіша до церкви —
Та мало там принад
Волію свій пташиний крилас
Собор свій власний — сад.

Хто в свято надягає ризу
Та з мене досить крил
А дзвін — малі співці замінять,
Щебечучи щосил.

Бог — знаний панотець — казання —
Лише недовго — промовля
Тож неба досягти не кваплюсь —
Незгірша-бо й земля

371

Коштовна спорохніла втіха —
Прадавній том якийсь найти
Ще й в шатах із того ж століття
То привілей як не кажи —

Його велебну руку взяти
Зогріти трохи у своїй
Ступити крок чи два в епоху
Коли він був ще не старий

Отож нехай розповідає
Те що обом цікаве нам —
Із давньої літератури
Нехай поділиться знанням

Про що учені сперечались
Тоді за вікопомних днів
Коли Платон ще жив насправді
Коли Софокл ішіе мужнів

Коли Сафо була ще юна
А Beatrice осяйна
Уперше Дантові з'явилася
Уся ця давня давнина

Така близька для фоліанта
Він в тій країні жив колись
Мені ж прийшов сказати нині
Що мрії там мої збулись

Прошу зі мною ще побуди —
Це ж так чаювно! Ні! Трясе
Він головою шкіряною
І тільки дражнить та й усе

449

Я за красу помер але
В могилі сам лежу
Десь по сусіству в цій землі
Той хто за правду вмер —

«За що ти вбитий?» він спитав
«Я за красу» «А я
За правду — То одне і те ж —
Так значить ми брати» —

І ніби родичі вночі
Розмову ми вели
Аж мохом заросли вуста
І наші імена —

540

Всю міць у жмені затисну
Щоб світ подолати в двобої —
Мабуть від Давида слабша
Але відважніша вдвоє

Метаю з праці каміння
Ta вбита — лише сама
Чи був Голіаф завеликий
Чи то я — занадто мала

608

Боягись? Чого боятись?
Не смерті. Що в ній страшне?
Не більш аніж воротар наш
Вона бентежить мене

Життя? Було б дивно страхатись
Спроможне воно мене вліть
В одне існування чи в кілька —
To вже як бог повелить

Воскресіння? А тиші ранковій
Довіряті боїться схід?
Вже радше вінець мій вибранниці
Взяти під сумнів слід!

632

За небо ширший мозок наш —
Візьми для порівнянь —
Вміщає небеса й тебе
Його безмежна хлань —

За море глибший мозок наш —
Іх поруч поклади —
Він море поглинає так
Як губка дзбан води —

Вагою він такий як бог —
І так вони живуть
Неначе в слові два склади
Де звук — єдина суть —

686

Час лікар? Це неправда —
Міцніє справжній біль
Посилюється з віком
Як вузол сухожиль —

Час для страждання — іспит —
Він різьбить болю грань —
Як зцілює — доводить
Що не було страждань —

729

Чи змінюєш? Як зміняться гори
Сумніватимусь? Як почне
Сумніватися сонце в тому
Що воно промінно-ясне

Пересичусь? Коли від переситу
Зречеться нарцис роси
Так і з тобою мій дружел!
Такий ти для мене єси!

919

Не марно житиму — я знаю —
Якщо бодай одне
Врятую серце від одчаю
Якщо дрібне
Пискля що впало з гнізда врятую
Не марно промине
Мое життя сумне

1052

Не бачила я моря —
Та відаю про штиль
І знаю що таке коли незморна
Летить лавина хвиль —

Не бачила я бога —
Та відаю про строк —
І знаю що на мене жде дорога
Вже куплено квиток —

1082

Революція — стручок
В нім росте зерно
Вибухає він коли
Визріє воно —

І заріте в землю знов
Стебельце дає
Піднімає воля так
Знамено своє.

Революція — трясе
Шедра й беручка
Дістає живе зерно
З мертвого стручи.

1270

А небо лікар хіба?
Кажуть ніби зціляє
Та в лікуванні посмертнім
Пуття ні крихи немає

А небо хіба скарбник?
Кажуть його боржники ми
Але не хочу я мати
Справи з боргами такими

1510

Який щасливий камінець
Що йде по стежці — навпростець
Кар'єри не жадає він
І не боїться жодних змін —
Крізь безмір неба й темноти
В його плащах летять світи
І незалежний мов зоря
Як хоче світить він здаля
Закони сповнює святі
У повсякденній простоті —

1659

Слава недобра страва
Крутиться під нею тарілка
На столі за котрим
Погостювати можна
Єдиний раз

Круки кружляють над її
окрушинами
Іронічно каркаючи
Пролітають сплескуючи крильми
На фермерське збіжжя —
Люди споживши її помирають

1695

Існує смерті самотина
І самота землі
І неба самота пустинна
Та всі вони малі
Порівняно із самотою
Душі — коли вона
Сама — обмежена безмежність —
Сама — самотина

1704

В розбиті серце увійти
Ніхто не має права
Лиш тому дозвіл цей дано
У кого в серці рана

1760

Рай недалеко — поруч тут
В кімнаті опостін
Якщо там жде на тебе друг
Блаженство або скін —

О скільки сили є в душі
Коли немов стіна
Звук тайних кроків скрип дверей
Витримує вона —

1763

Слава як бджола
Вона бреньклива —
Вона має жало —
Ах, має також крила

1775

Земля багато має тонів
Відсутність музики —
Це острів невідомий
Краса — то факт природи

Та свідок її суші
І свідок її моря
Цвіркун — її найкращу пісню
Мені співає

ГОЛОС ЛЮДЯНОСТІ Й ДОБРОТИ

Емілі Дікінсон в 18-річному віці.

Велика поетеса Емілі Дікінсон, як більшість її видатних сучасників, — північноамериканських літераторів, — була майже невідома за життя. Творчістю Едгара По захоплювалися лише поодинокі шанувальники мистецтва та екзальтовані меценатки. Генрі Торо видавав свої романі власним коштом, а потім часто сам їх викуповував з книжкових крамниць. Похмурий митний чиновник Натаніел Готорн — автор «Червоної літери» — жив у зліднях. Уолт Уітмен, щоб перебороти ворожість американської преси до своїх творів, у численних статтях і навіть анонімних рецензіях на власні книжки намагався розтлумачити публіці їхній сенс. Герман Мелвілл, хоч і домігся короткочасної популярності, помер на самотині, забутий співвітчизниками. Ці прославлені майстри друкувалися, але визнання до них прийшло значно пізніше. За життя Емілі Дікінсон побачило світ лише сім її віршів, тому вона й не могла бути визнана до своєї смерті.

Емілі Дікінсон свідомо й категорично відмовлялася публікувати свої твори, можливо й тому, що вони не мали аналогій у своєму часі й тому були приречені на зневагу або неувагу читачів. Але вона вірила в свій талант і в кращу долю свого оригінального слова. «Якщо слава призначена мені, я не зможу втекти від неї», — писала вона в листі до приятеля. І, скромну стару діву, не приваблювали по-

честі й лаври, а що вона була дочкою заможного юриста, то не мусила заробляти на прожиток. Перша збірка Емілі Дікінсон вийшла через чотири роки після її смерті (1890) і викликала дуже протилежні оцінки. Публіка, чутлива до нових віянь часу, була в захваті. Реакціонери висміювали «примітивну», на їхній погляд, поезію Емілі Дікінсон, називаючи її «писанням напівбожевільної школярки», найобережніші критики в повній розгубленості перед новизною цього поетичного стилю уникали категоричних оцінок.

Відтоді інтерес до творчості й життя Емілі Дікінсон не зменшується. Нині слава її досягла небачених висот — деякі американські критики схильні вважати Емілі Дікінсон найбільшою американською поетесою і навіть ставлять її вище за Уолта Уітмена. Сучасні дослідники одностайно проголошував її передвісницею американської поезії ХХ століття. Справді, новаторські своєю формою, до того ж гуманні, наповнені муками, ваганнями й сумнівами, вірші Емілі Дікінсон співзвучні духовним пошукам людей нашого часу і, як справжня велика поезія, завжди будуть актуальними й молодими.

Емілі Дікінсон народилася 1830 року в містечку Амхерсті, яке лежить у долині річки Коннектікут, штат Массачусетс. В Амхерсті, де тоді нараховувалося не

більше п'ятисот родин, був, крім таверн, поштової станції та церкви, коледж, заснований 1814 року дідом поетеси Семюелем Фаулзом Дікінсоном. Посаду редактора коледжу протягом тринадцяти восьми років посідав Едвард Дікінсон — її батько. Предки сім'ї Дікінсонів прибули до Нової Англії в XVII столітті й разом з першими переселенцями, ревніми пуританами, серед яких були й предки Ральфа Уолдо Емерсона та Натаніела Готорна, засновували на американській землі пуританські общини. На початку XIX століття Нова Англія залишалась опорою пуританської культурної традиції та ідеології, які дуже впливали на духовний клімат усієї країни. І все ж пуританство відживало свій вік. Симптомом його розкладу зсередини став відхід від нього частини прогресивної новоанглійської інтелігенції. Вільнодумний священик Емерсон створює нову релігію «всесвітньої душі». Емерсона картають і проклинають богослови, вбачаючи в його ідеях і ересі, і атеїзм — усе, крім спроби з позицій місцевих квакерів проповідувати моральну чистоту. Філософські трактати Емерсона за стилем і пафосом нагадують проповіді, а вірші — молитви. Навіть юому не вдалося подолати вплив понад столітньої традиції. Так само творчість Емілі Дікінсон увібрала все краще, створене пуританською культурою, а водночас і відбила ознаки її занепаду.

Соціальні умови того часу в Америці характеризуються швидким розвитком капіталізму, що прискорило політичну кризу, яка в 1861—1865 роках завершилась громадянською війною. Головною причиною конфлікту, що назрівав, було питання про шляхи аграрного розвитку, суть якого була пов'язана з боротьбою за визволення негрів. Нова Англія, як і вся Північ, стежила за стихійними повстаннями рабів, там поширювався демократичний рух за скасування рабства —abolіціонізм. Передові інтелігенти, об'єднавшись навколо Емерсона, в 40-х роках утворили гурток трансценденталістів і, хоч з романтичних, ідеалістичних позицій, виступили проти моралі власництва і споживацької ненаситності.

Керівний осередок трансценденталістів перебував у Конкорді — містечку Нової Англії.

Але маленький Амхерст, один з центрів ортодоксального пуританства, де жила й родина Дікінсонів, був наче законсервований. Едвард Дікінсон виховував своїх дочок Емілі та Лавінію й сина Остіна в дусі ідеалів попереднього століття. Сам він, запеклий кальвініст, прийняв обряд хрещення лише в сорок сім років, бо раніше не вважав себе гідним називатися справжнім християнином. В одному

з листів Емілі писала про свою родину: «Я маю брата й сестру. Мої матір не цікавить література, а батько надто зайнятий, щоб помічати, чим ми займаємося. Він купує мені багато книжок, але просить їх не читати — боїться, що вони скаламутять мій розум. Усі релігійні, крім мене...» Емілі та молодша Лавінія обожнювали свого похмурого, мовчазного батька. Про матір письменниці відомо лише те, що вона постійно хворіла і, можливо, тому не змогла зігріти своїх дітей ласкою. Емілі писала: «У мене ніколи не було матері. Я думаю, що маті — це та людина, до якої ти йдеш, коли тобі тяжко».

В Амхерстському коледжі Емілі одержала непогану класичну освіту й вивчila німецьку мову. Після коледжу вона проповідилась рік у жіночій духовній семінарії Маунт Холіок, де учениці ділилися на три групи: до першої належали «істинні християнки», до другої — ті, що мали надію ними стати, до третьої, яку обрали для себе Емілі, — «безнадійні». Вона, єдина в сім'ї, не прийняла хрещення. Засвоївши в дитинстві пуританську догму про те, що людина повинна бути чесною перед своїм сумлінням, Емілі не визнавала компромісів. Можливо, письменниця вірила в бога, але вона не вірила в жорстоку божу справедливість. Саме як неправедливість божу вона сприймала смерть своїх друзів.

В юності Емілі Дікінсон була життерадісна та весела дівчина й вирізнялася серед своїх ровесниць лише надмірною вразливістю та емоційністю, які з кожним роком, з кожним ударом долі поглиблювалися. Справжньою трагедією в житті Емілі Дікінсон, трагедією, що певною мірою вплинула на формування її характеру, стала смерть її вчителя й друга, викладача Амхерстського коледжу Леонарда Хамфрі (1850) та її першого літературного наставника Бенджаміна Франкліна Ньютона (1852). Ньютон провів два роки в Амхерсті, де під керівництвом Едварда Дікінсона вивчав право. Він відкрив для Емілі сестер Бронте й Емерсона, вплинув на формування її естетичних смаків. У перших поетичних спробах дівчини він побачив незвичайний дар і пророкував їй велике майбутнє, змусив молоду поетесу повірити в свої сили і в своє покликання. Дві великі втрати, які пережила в молодості Емілі Дікінсон, стали темою її ранньої лірики.

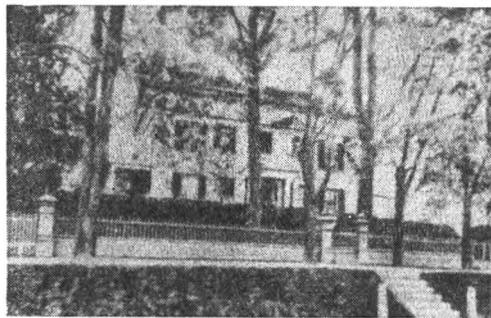
1854 року Едварда Дікінсона обрали до Конгресу США. З цієї нагоди він пішав до Вашингтона й узяв з собою Емілі. Повертаючись, вони провели два тижні у Філадельфії. Там Емілі закохалась у священика Чарлза Уодsworthа. Чарлз був старший за неї на шістнадцять років, мав дружину й дітей, його шанували в цер-

ковних колах і серед віруючих, і, хоч він, очевидно, відповів Емілі взаємністю, та все ж не настільки, щоб пожертвувати кар'єрою. Проте вони шість років листувалися (листування не збереглось), а 1860 року Чарлз Уодсворт приїхав до Амхерста, — але не для того, як подумала була Лавінія, щоб викрасти її сестру, а щоб попрощатися з нею. Через рік він переїхав з родиною до Сан-Франціско, де одержав парафію при церкві Розп'яття, образ якої не раз виринав у віршах Емілі Дікінсон.

Нешчасливе кохання було зерном непогамованого болю в душі поетеси, воно проростало, давало колос, який не стинали, а плекали й лелляли. Талант Емілі Дікінсон формувався й виростав під впливом тогочасних культурних, соціальних та релігійних рухів і настроїв, але полу́м'я любові, подібне до того, яке надихало Данте, Петрарку або Шекспіра, давало йому снагу й виносило в сферу загальнолюдських переживань.

1860 року Емілі відсвячувала своє тридцятиріччя. Вона немало вистраждала, багато в чому розчарувалася. Протягом двох останніх років активно писала вірші, і не один шедевр надовго ліг на дно її глибокої шухляди. Саме в цей час визріла в неї думка сковатися від світу. Емілі все рідше виходила з дому, уникала зустрічей з людьми.

Незважаючи на відлюдництво, поетеса знаходила собі нових друзів. Одним з них був Томас Уентворт Хіггінсон — ліберал,abolіціоніст, учасник антирабовласницьких виступів, поборник жіночого рівноправ'я, а також письменник і літературний критик. У квітні 1861 року він через журнал «Атлантик манслі» звернувся до початківців і закликав їх уникати високопарності й багатослів'я, шліфувати свій стиль. Можливо, саме через це Емілі Дікінсон зважилася надіслати йому кілька своїх віршів. Іх не надрукували, але Хіггінсон відгукнувся на них довгим листом. Так розпочалося листування, яке тривало двадцять п'ять років. Хіггінсон не зумів належно оцінити новаторську поезію своєї кореспондентки. Його шокували неточність рим, судорожність метрики, а відсутність розділових знаків цілком збивали з пантелику. Твори Емілі Дікінсон різко відрізнялися від академічних строф всевладного тоді Лонгфелло й викликали сумнів, чи взагалі вони поезія. Хіггінсон спробував глянути на них з боку панівної тоді поетики, зайшов у безвихід і вирішив, що вірші «надто слабкі для публікації». Та все ж у травні того року один з них надрукували — але після того, як редактор наново переписав два рядки, заримував ще два й розставив розділові знаки. Вражена і обурена Емілі Дікінсон вирішила ніколи більше не

Будинок, де народилася і жила поетеса.

виступати в пресі. Вона продовжувала надсилати Хіггінсону по два-три вірші в кожному листі, підписаному «ваша учениця», просила його порад, хоч не збиралася що-небудь змінювати в своїх творах.

На другу половину життя Емілі Дікінсон припадає її дружба з популярною тоді письменницею Гелен Джексон, єдиною після Ньютона особою, яка повірила в талант амхерстської відлюдниці. Ровесниця її землячка поетеси, Гелен Джексон була людиною протилежної вдачі, двічі одружувалася, постійно подорожувала, часто видавала свої книжки. Вона намагалася переконати свою подругу (яка вважала, що «публікація — аукціон», а «слава — недобра страва») надрукувати свої вірші, писала до неї: «Ви велика поетеса — мені жаль доби, за якої ви живете, бо ви не співаете на повен голос».

Але умовляння товаришки були даремні. Зневажливого ставлення Емілі Дікінсон до сущності письменницького життя, залежного від примх буржуазної преси, не могло змінити і її нове захоплення — кохання до місцевого судді Отіса Філіпа Лорда. Суддя Лорд приятелював з батьком поетеси, за віком та поглядами належав до його кола людей. 1870 року, після смерті дружини, він запропонував Емілі руку й серце. Листування свідчить, що Емілі кохала його, але, незважаючи на це, вийти заміж відмовилась. У цей час вона пише небагато віршів, її поетичне мислення втілюється у формі листів. Написані ритмічно прозою, як і вірші, без пунктуації, листи Емілі Дікінсон — це низка несподіваних образів та афоризмів. Іхній стиль прозорий, мова лаконічна, думки гармонійно пов'язані, здається, вони творились у хвилини високого натхнення. Насправді письменниця іноді роками шліфувала фрази, вищукувала оригінальні метафори, домагалася

музичного звучання рядків, перш ніж вони потрапляли до одного з листів. Побудова листа залежала від того, кому він адресувався. До деяких знайомих вона писала просто, до інших, а саме, до тих, що були здатні оцінити разючі парадокси, вловити гру слів і двозначність думки, посылала складні, химерні, вишукані, як східний орнамент, листи. Дехто просив її прокоментувати особливо загадкові місця в її кореспонденції — вона відмовлялась.

Навіть за поняттями пуританської Нової Англії життя Емілі Дікінсон здавалося дивацьким. У 60-х роках вона перестала заводити нові знайомства. Делікатна чутлива психіка набирала хворобливих рис, а вроджена емоційність ставала болісною не тільки для письменниці, а й для тих, хто її оточував. Емілі це усвідомлювала, а тому вирішила спілкуватися з людьми за допомогою листів. У 70-і роки, в пору захоплення Отісом Лордом, усамітнення стало цілковитим. Емілі відмовлялася від зустрічей з найближчими друзями. Навіть з Гелен Джексон та з Хіггінсоном вона бачилася лише двічі. З Мейбл Todd, яка разом з Хіггінсоном уклала її посмертну збірку, не зустрілася жодного разу. Мейбл Todd за останні шість років життя письменниці часто бувала в домі Дікінсонів і, виконуючи прохання Емілі, грала на її фортепіано. Емілі слухала й розмовляла з гостем, захопившися у темряви другого поверху, не показуючись на очі. Нервове напруження навіть від коротких побачень з друзями повністю виснажувало її. Кожну зустріч з близькими людьми вона переживала, наче останню, боялася, що її через надмірне хвилювання приймуть за божевільну. Власне, так її називала дружина Хіггінсона, і не тільки вона. Амхерстські нянянки лякали поетесою малих дітей. І недаремно, бо враження вона спровалляла гнітюче. Тенденція, завжди в білому одязі, заквітчана лілеями, Емілі нагадувала Хіггінсону героїнню романтичної літератури — Міньйону Гете чи Теклу Шіллера. Він признавався: «Спілкування з женою іншою людиною не змordувало мене так. Я радий, що не живу біля неї».

Ніхто не знов, чим займається Емілі, цілими днями не виходячи зі своєї аскетичної келії. Можливо, ніхто й не цікавився тим: Навіть найближча людина — сестра Лавінія — здивувалася, знайшовши після смерті Емілі 1886 року в шухлядах її столу дбайливо зшиті аркушки з віршами. Подив викликали не самі вірші, а їхня кількість — повне зібрання творів тепер відбиває ту цифру — 1775 поезій... Набагато більше, ніж віршів, у шухлядах виявилося покресленіх чернеток та поетичних заготовок.

У деяких сучасних американських книжках Емілі Дікінсон зображають у вигляді типової романтичної постаті, яку нещасливе кохання примусило відмовитися від світської метушні й писати вірші, а в її житті вбачають подвиг і взірець для кожного митця. Так, Емілі Дікінсон двадцять п'ять років не виходила з дому, але, як ми вже зазначали, підтримувала дружні стосунки з багатьма відомими людьми. Поетеса стежила за політичними подіями, читала газети й журнали, захоплювалася ботанікою і куховарством. Вона любила годинами спостерігати з вікна за життям вулиці й саду. В кожній краплі роси, в кожній пташці чи квітці вона, як і Емерсон, уміла бачити диво, часточку безмежного всесвіту. «Я в захваті від життя — саме відчуття, що живеш — уже достатнє щастя», — казала письменниця Хіггінсону.

Першою й улюбленою книгою Емілі Дікінсон була біблія. Захоплення біблією не суперечило вільнодумству й еретизму поглядів письменниці. В ній вона знаходила зразок напруженої метафоричності, глибоко схованої енергії. Свого роду літературною біблією стало для Емілі зібрання творів Шекспіра. На відміну від Емерсона, який звинувачував Шекспіра в надмірній чуттєвості, вона вважала його найбільшим письменником світу: «Доки є Шекспір, література непохитна». Серед книг, які радив читати батько, перше місце посідали збірники пуританських псалмів. Гімні й псалми, засвоєні поетесою в ранньому дитинстві, вплинули на формування способу її поетичного мислення. Вона проводила свій експеримент в межах простої пісенної форми. Її незмінним супутником протягом багатьох років був словник англійської мови. Гортуючи його сторінки, Емілі Дікінсон збагачувала свій лексикон, вивчала етимологію та полісемію слів. Коли поетесі було двадцять років, їй подарували ще одну книжку, яка стала для неї стимулом, творчим зразком. Це — збірка лірики Емерсона.

В американській літературі поезія Емерсона поєднує особливі місце. За характером і за стилем вона трохи нагадує твори англійських поетів-метафізиків XVII століття. І це не дивно — саме ними, як ідеалом «золотої середини» між чуттєвим і раціональним, захоплювався Емерсон. Його слова: «Наслідування — це самогубство» визначили одне з правил Емілі Дікінсон.

Літературні смаки та уподобання поетеси складалися під впливом Емерсона. Вслід за своїм учителем вона зачитувала романами Джордж Елют та віршами Елізабет Барретт-Браунінг. Їхні портрети прикрашали кімнату Емілі.

З листів поетесі відомо, що серед її улюблених творів були книжки сестер Бронте, Нолріджа, Купера, Рескіна, Кітса, що вона дуже любила романи Діккенса й поезію Гейне, яку читала в оригіналі.

Про своїх нині славних, а тоді ще маловідомих земляків Емілі Дікінсон не мала чіткого уявлення. В листах до Хіггінсона вона писала: «Ви згадуєте про містера Уїтмена. Я ніколи не читала його книжок, але мені казали, що вони ганебні...» (1862); «Про По я знаю надто мало, щоб про нього думати», «Готорн жахає, надить», «З приводу Хоуеллза і Джеймса я вагаюся» (1879).

В середині XIX століття, за словами Івана Кащіна, народилося «дві душі» американської поезії — Уолт Уїтмен та Емілі Дікінсон. Два перші поети-реалісти Америки були протилежними творчими індивідуальностями, але цілісний феномен американської поезії минулого століття характеризується саме їхніми діалектично поєднаними прикметами. Майже епічному об'єктивізму Уїтмена відповідає в Дікінсон те, що Гегель називав «індивідуальною формою несвінченності», — суб'єктивна спрямованість у власну душу. Масштабність, багатогранність та велелюдя Уїтмена відповідають камерному звучанню, психологічній заглибленості та багатогранності душевних станів і переживань Дікінсон, соціальна конкретність і демократизм Уїтмена — потягові до абстрактних істин Дікінсон, його оптимізм та життєстнердний пафос — її трагічному світобаченню. Жага новаторства виявлялася в них так само по-різному. Уїтмен винайшов нові форми вірша, Дікінсон зосередилася на пошуках нових можливостей традиційних форм. Творчість Уїтмена та Дікінсон цікаві не лише з погляду історії літератури. Вони дали напрям для двох паралельних магістралей, якими йде сучасна американська поезія.

Загалом Емілі Дікінсон мало хвильували життя суспільства й громадські проблеми. Вона вважала, що вдосконалення суспільства можливе тільки шляхом вдосконалення кожного його члена. Але поетеса симпатизувала прогресивним ідеям та демократичним перетворенням свого часу. Хоча вона й не виступала активно, по-громадянськи заклично, але в ній є чимало віршів антибуржуазної спрямованості. В одному з них вона з оптимізмом говорить про майбутню революцію. Різко й зневажливо, в дусі романтичної іронії й ще молодого американського гумору пише вона про міщан, про ангело-

Saturday
Mother was sicked
a fair of the Birds
eggs - That she
accept from her
the Little Branch
of Grapes.
"Sweet Grapes". She
exhort me with an
occasional Bardonin.
on Many, and the
squirts. - Time.

Tuesday Evening
Dear Mr. and Mrs. Holloman—
Dear Drumm—It is cold tonight,
but the strength of you so
weak, that I let it do as a
gentleman, and not even cold.
Any more I can't wait to you
it goes by head a horsey
and sets the bell to ringing.
If you have had any answer to
mine, you will all have things
but I think and I send good
and health, and that's not denied.
Wishes of lots is just — because
he is horsey, and there are
a number of them.
Very truly yours

A comes always
second to me like
Immortality. But is
it not the mind
alone, without con-
scious friends?
I hope you may
tell us when you
are better.
Thank you very
much kindnes.
The friends
against yourself,
is the element,

подібних бездушних дам, про доларову мораль ділків. Але критика буржуазних порядків має в Емілі Дікінсон етичний характер і є складовою частиною морально-філософських проблем — центральних у її творчості.

В першій посмертній збірці Дікінсон (1890) вірші поділено на розділи «Природа», «Любов», «Час і вічність». Поділ умовний, та все ж він відобразив тематичні центри поезії Емілі Дікінсон. Третина всього написаного нею — вірші про смерть. Важко назвати ще хоча б одного поета в світовій літературі, який би так багато і по-різному писав про смерть. Бездеперечно, естетика Дікінсон формувалася під впливом «хворобливого романтизму» (Гете), літератури, для якої однією з центральних проблем була проблема смерті. Пуританське оточення, обставини відлюдницького життя так само наштовхували на скорботні роздуми. В нескінченних варіаціях на тему смерті виявилася могутня поетична фантазія Емілі Дікінсон, вишукана образність і, на жаль, хвороблива нав'язливість монгільних настроїв. Часто поетеса використовує старий художній прийом персоніфікації, поширеній у фольклорі, літературі Ренесансу й романтизму. Смерть виступає в подобі знайомого, переходжого з вулиці, сусідської дитини, галантного каналера, ніжного поклонника, вражає реальністю і рельєфністю деталей. Іноді смерть уже не істота, а непідвладна розумові сила. Письменниця зосереджує увагу на внутрішньому стані людини, яка відчуває наближення невідомого й не здатна відвернути його. Трагізм немічності та неминучості, гнітюча атмосфера подібних творів заповідає й віщує настрай символістичних драм «театру смерті» Моріса Метерлінка та віршів Степана Малларме.

Значне місце в спадщині Емілі Дікінсон належить журним елегіям та епітафіям, присвяченим Елізабет Баретт-Браунінг, Шарлотті Бронте, Гелен Джексон, судді Лорду та іншим. Вони цікаві тим, що, на відміну від класичної елегії чи епітафії, тут у центрі уваги — суб'єктивні переживання авторки. Поряд з романтичними віршами є й такі, що з клінічною достовірністю і натуралистичними деталями описують процес помиряння, враження від похоронних процесій. Екстремальний вияв цієї теми — вірш, де авторка, наче роздвоївшись, з інтересом спостерігає за власним похороном.

Проте, незважаючи на велику кількість віршів про смерть, улюбленою темою Емілі Дікінсон є життя. Як справжній митець Емілі Дікінсон розуміє, що писати про смерть, відчай, агонію, страх, не знаходячи в житті ні для себе, ні для інших жодної щасливої ноти, означає

дегуманізувати, знищувати мистецтво. Наче на підтвердження цієї думки, вона пише, що перейшла вірбід озера печалі й сп'яніла від однієї краплі радості. А в одному з останніх віршів, присвяченому Гелен Джексон, поетеса славить найбільшу силу життя — снагу людської любові.

Емілі Дікінсон не притаманне моралізаторство, вона не повчає, як Емерсон, її думкам часом бракує послідовності й чіткості, вона наївна, іноді навіть сентиментальна. Емілі Дікінсон вірить у свою землю безсмертя, ніколи не пов'язуючи його з ілюзіями про райське блаженство. Гордо й на рівних розмовляє вона з богом, у хвилині гніву називає його «грабіжником», «банкіром» — лайливим словом для Дікінсон, але в хвилині розpacу в її звертанні до бога з'являються рабські нотки. На цій піdstаві дехто намагається зарахувати її до релігійних поетів, свідомо нехтуючи тим фактом, що і в житті, і в творчості Емілі Дікінсон близько підійшла до атеїзму. Від пантеїстичних та еретичних мотивів вона перейшла до заперечення бога взагалі й протиставила йому силу людсько-го розуму.

Цілком у дусі часу й традицій звучить пейзажна лірика Емілі Дікінсон. Європейські романтики проповідували ідею наближення до природи, вбачали в ній, вслід за Руссо, порятунок від скверні буржуазної цивілізації. Уодсворт у своїх космогонічних строфах писав, що людина й природа нероздільні. Емерсон називав природу цілителькою людської душі, джерелом натхнення митця, проповідував єднання людини з природою. Соратник Емерсона «бакалавр природи» Торо проробив експеримент «правильного життя», провівши два роки на березі Уолденського озера. Емілі Дікінсон, як і її вчителі, захоплюється світом природи. Але вона далека від Уодсвортівського філософствування чи Емерсонівського містичизму. Головне в імпресіоністичних пейзажах Емілі Дікінсон — суб'єктивне сприйняття, авторський настрай і почуття. Ім властива психологічна заглибленість, образна пластика, витонченість і чистота.

Під впливом Карлейля та німецької мови Емілі Дікінсон писала іменники та інші, на її погляд, важливі слова з великої літери. У віршах відсутні звичні розділові знаки, їх замінило тире, що виконує роль коми або крапки, та частіше — роль паузи, організатора ритму. Асонансні рими, відсутність рим у традиційному пісенному вірші, писаному три-стопним ямбом, порушення метрики в межах одного вірша, вкорочені й подовжені стопи — ці поширені нині прийоми поетичної техніки чи не вперше з'явили-

ся в американській поезії з-під пера Емілі Дікінсон.

Важливим джерелом поетичної мови Емілі Дікінсон була говірка жителів Коннектікутської долини. Діалектизми спліталися з лексикою духовної пуританської еліти, звідти запозичувалися архаїзми та застарілі граматичні конструкції. Поетеса нерідко порушує фіксований в англійській мові порядок слів і вдається до еліptичних зворотів, інших емфатичних побудов. Вона застосовує прийом контрасту між словами «високого» й «низького» стилю. На основі мовних двозначностей, гри слів можна виявляти в поезії Емілі Дікінсон не тільки ідейний, а й лінгвістичний підтекст. При всій складності в ній немає нічого раціоналістичного, їй чужий дух холодного конструювання, який частково опанував американську поезію наших днів.

Емілі Дікінсон практично не мала літературних попередників. Поетеса вчилася в Емерсона, але дуже далеко відійшла від нього. Типологічно вона споріднена хіба що з Вільямом Блейком, творчості якого не знала, оскільки він за її часів був забутий в Англії і невідомий в Америці. Складні віршові побудови, не завжди добре відшліфовані, метафорична й прозора мова, несподівані повороти від абстрактного до конкретного і навпаки — прикмети, спільні для Блейка і Дікінсон. Їхні світогляди в багатьох аспектах подібні. Еретичне трактування християнства Блейком і майже повний розрив з релігією Дікінсон спричинені тим, що їхня творчість припала на зламні періоди історії. Для нього — це Велика французька революція і перехід від просвітництва до романтизму, для неї — громадянська війна в Америці та перехід від романтизму до реалізму. Блейк не прийняв ні просвітницького, ні романтичного методу, хоч, безперечно, наблизяється до останнього. Дікінсон, вийшовши з романтизму, свідомо, як і Уїтмен, стала на реалістичну позицію.

«Сучасна американська поезія створена письменниками, які жили по над сті років тому», — сказав один з американських критиків. Справді, ХХ століття висунуло в Америці чимало видатних, навіть великих майстрів поетичного слова, але напрямки розвитку поезії були визначені раніше. Один з них розпочався творчістю Емілі Дікінсон. Інтерес до неї з'явився в Америці під час «поетичного відродження», коли на літературну арену вийшли Карл Сендберг, Роберт Фрост, Вільям Карлос Вільямста інші. Одночасно виникла група англомовних американських поетів, які називали себе імажистами й декларували те, що без жодних декларацій і задовго до них впро-

ваджувала в поезію Емілі Дікінсон. Але поезія імажистів та Емілі Дікінсон не були однотипними. Лідери різних груп і течій в американській поезії, що в один голос славили й славлять Емілі Дікінсон, як і імажисти, схиляються до абсолютизації певних рис її поетики. В ній кожен знаходить близькій йому сторони, не помічаючи інших. Тому в американській критиці трапляються несподівані й далекі від істини оцінки. Ігноруючи богословські мотиви в творчості Емілі Дікінсон, її називають містиком, виразником пуританського духу. Деято виставляє її як цілковитого пессиміста, перебільшує естетичний герметизм її поезії, щоб проголосити Емілі Дікінсон першою представницею модернізму чи сюрреалізму. Звичайно, їй властивий певний герметизм, зашифрованість, ускладненість образів, але, на відміну від егоцентричних і антигуманістичних модерністів, вона звертається, за словами видатного американського поета Арчібалда Макліша, до всіх людей світу, а її голос — це голос людянності й доброти.

Творчість поетів-жінок США майже вся орієнтується на Емілі Дікінсон, хоч жодні послідовниці не вдається перевершити свою вчительку. Школа Емілі Дікінсон відбивається в драматичних монологах Сільвії Плат, у напруженому психологізмі Енн Секстон.

Едвард Естлін Каммінгс, маловідомий за життя і заражований до класиків по смерті, авангардист і експериментатор, який стояв на межі між модернізмом і поетичним реалізмом ХХ сторіччя і володів такою оригінальною манерою, що, здавалось, не був пов'язаний з жодною американською традицією, романтичною образністю, непримиренністю до філістерства — прямий продовжувач лінії Емілі Дікінсон.

І навіть поети уїтменівської школи Карл Сендберг і Вечел Ліндсей творили камерну лірику, натхнені й захоплені Емілі Дікінсон.

Слава великої американської поетеси досягла нашої країни з деяким запізненням. Наприкінці 60-х років побачила світ стаття видатного літературознавця Івана Кашкіна, де вперше в радянській критиці схарактеризована й високо оцінено творчість Емілі Дікінсон. Однака окремих видань її поезії російською мовою не було. Вірші Емілі Дікінсон разом з творами інших американських поетів друкувалися в серії «Бібліотека всесвітньої літератури». Досі лише два вірші Емілі Дікінсон опубліковано українською мовою. Добірка, яку подає журнал «Всесвіт», — перша публікація її творів на Україні.

Соломія ПАВЛИЧКО

«РОМАН-РОЗСЛІДУВАННЯ»: ІСТОРІЯ І ДЕТЕКТИВ

*Нотатки про форми
сучасної
історичної прози*

Кожен, хто читав чи бачив на сцені трагедію Шекспіра «Річард III», знає, що головний герой — це король-убивця, підступний інтриган, повторний у своєму цинізмі й невгамовній жадобі влади. Драматург створив цей образ саме таким, як його уявляли собі історики — і сучасні Шекспірові, і ті, що жили раніше. Та чи скожий цей образ на справжню особистість Річарда III, чи дійсно вчинив король усі ті ганебні злочини, які приписували йому вчені мужі й великий художник? Ці питання, що хвилювали багатьох дослідників, ставить у своїй книжці «Дочка часу» англійська письменниця Джозефіна Тей — автор історичних драм і детективних романів. Запропонувавши читачеві досить складну історичну загадку, Дж. Тей вирішує її за допомогою типових прийомів кримінального розслідування. Недарма «слідство у справі» знаменитого короля веде інспектор Скотленд-Ярду Аллан Грант — улюблений персонаж письменниці. І це теж не випадково.

Річ у тім, що пошуки історика часто нагадують роботу детектива (саме грецьке слово «історія», від якого походить сучасні історіографічні терміни, перекладається як «розслідування», «дослідження», «пізнання», «встановлення»). Вивчаючи минуле, дослідник, як і криміналіст, що розгадує таємницю злочину, дбайливо, ретельно збирає факти, не проминаючи жодного, бо найдрібніша деталь може раптово пронизливим променем висвітлити подію, що відбулася, вирішальним чином вплинути на хід розслідування. Він збирає свідчення очевидців, які дуже по-різному відтворюють обставини справи. Проте замало зібрати факти; треба їх уваж-

но проаналізувати, осмислити, узагальнити, відкинути все несуттєве, наносне, «міфічне», щоб оголити об'єктивну істину, — такий шлях осягнення історичної правди й метод розкриття кримінальної загадки. Нарешті, спираючись на неспростовні факти, на документи, важливо домислити порухи й вчинки учасників драми, що розігривається, отже, успіх в обох професіях значною мірою залежить від проникливості, від сили уяви, здатності увійти в психологію, в неповторний внутрішній світ людини.

Усі ці аналогії не пройшли повз увагу авторів детективних романів. Недарма своїми героями вони часто обирають вчених-істориків, а один з письменників — поляк Яцек Йоахім — прямо говорить про спорідненість праці історика й слідчого, яка вимагає вміння мислити аналітично й робити сміливий синтез. Схожість тут не тільки методологічна, вона полягає і в завданні — перший «вершить правосуддя стосовно минулого», другий — «стосовно теперішнього». Помітила суттєву близькість і вчені. Тут можна послатися на думку відомого радянського історика Г. Г. Скрипникова, висловлену в книжці «Борис Годунов»: «Трапляється, що джерела суперечать одне одному. Тоді історик шукає шляхів до найкращого їх тлумачення й пояснення. Його праця починає нагадувати копітку працю слідчого. І той, і той не повинні на слово вірити своїм свідкам, надто довірливому легко збитися на манівці. І той, і той не повинні бути й скептикіами, бо інакше розслідування може зйти в безвихід».

«Дослідження» і «слідство» — слова одного кореня. Спорідненість етимоло-

гічна підкреслює змістовну близькість двох понять і процесів. Гранічно поєднані, накласти їх одне на одне спробувала Дж. Тей у «Дочці часу». На перший погляд може здатися, що перед нами просто цікава інтелектуальна гра, вправна, навіть вишукана, логічна конструкція. Таке враження, однак, виправдане лише почасті. Гіпотеза, висунута в книжці, показує у дії гострий оригінальний розум, допитливу думку, що впевнено розплутує місці вузли. Проте задум Дж. Тей не зводиться тільки до цього головного завдання авторів кримінальних романів. Для письменниці принципово важливий самий предмет вивчення; Річард III для неї — не байдужий об'єкт дослідження, який можна помістити в будь-яке середовище, щоб випробувати на ньому інструментарій, удосконалити методику. Це реальна історична особа, з приводу якої Дж. Тей має цілком визначену концепцію. Відзначимо, що ця концепція значною мірою перегукується з точкою зору сучасних медієвістів. Сумлінно співставивши дані середньовічних джерел, старанно зваживши всі факти, герой роману доходить висновку, що криваві злочини короля — це легенда, наклеп, який набув поширення внаслідок тенденційної інерції. Насправді Дж. Тей вважає Річарда III значно привабливішим, ніж його змалювали Томас Мор і Вільям Шекспір.

Зрозуміло, результати цього літературно-поліційного розслідування не завжди переконливі. Пристрасне бажання реабілітувати короля часто призводить до того, що Річард III постає перед нами таким собі «блакитним» героєм, а персонажі книжки змушені без будь-якої поваги відгукуватися про праці великого гуманіста Т. Мора та інших вчених. Та й досить відчутні в романі політичні погляди письменниці мають дещо консервативний характер. Але приваблює її вміння побачити механізм виникнення історичних міфів, прагнення прозирнути крізь нашарування легенд до реальної серцевини, очистити її від луски упереджень думок і поглядів.

Проте не зважуватимемо достоїнств і вад роману «Дочка часу». В цій книжці нас цікавить передусім сам принцип підходу до історичного матеріалу, його організація, оскільки роман Дж. Тей уявляється нам практично чистим зразком того різновиду історичної прози, який можна було б назвати «романом-розслідуванням». На розвитку цієї прози позначився потяг до документа як основи літературного твору, особлива довіра до фактам, на якому ґрунтуються роман чи драма.

Звернення до історії дуже часто пов'язане в літературі, надто в літературі ХХ ст., з бажанням підкріпити прикладом із минулого результат роздумів над сьогоденням, з подій минулих епох здобути політичні, соціальні, моральні уроки, корисні для сучасників. Саме з думкою про турботи і тривоги нашого бурхливого часу відвлічаються письменники у минуле, хоч би які далекі періоди привертали їхню увагу. Вирішуючи актуальні проблеми або принаймні ставлячи їх, митці виходять з власних світоглядних, політичних орієнтирів, відчутно заਬарвлюють оповідь про давнину у тоні своїх класових переконань. Тому створювана ними картина минулого завжди небезстороння, вона завжди виникає в силовому полі сучасності, завжди сповнена її диханням, незалежно від того, чи йдеться в творі про античний Рим, чи про зовсім недавні роки фашистського панування в Німеччині. Історія стає ареною битви сухо сучасних ідей, і в художніх творах на теми минулого тенденційність авторів помітна не менше, ніж в академічних працях вчених-істориків.

Завдання, що їх ставлять перед собою письменники, породжують розмаїття художніх вирішень. Копітка, педантична, археологічно точна реконструкція минулого чи його підкresлене модернізація; багатобарвність, епічний розмах творів про неабиякі суспільні потрясіння чи зосередженість, камерність оповіді про долю видатної людини, про становлення особистості в історичному процесі; дотепна аллегорія, сатирична загостреність памфлету чи філософська універсальність і глибина притчі; тонке проникнення в дух далекої епохи чи підкresлена, яскрава умовність картини минулого — такий багатий арсенал історичної прози, такі різноманітні шляхи літературної обробки історичного матеріалу! На кожному з названих шляхів є свої віхи й орієнтири — це твори по-справжньому самобутні й талановиті, де точні історичні свідчення, великі філософські, політичні, епічні ідеї і смілива письменницька фантазія втілені в найдоцільніші форми. Але немає сенсу, напевне, перераховувати й називати всі можливі формально-технічні засоби опрацювання історичної теми. Зосередимо увагу на одному з них.

Коли ми говоримо про «роман-розслідування», маємо на увазі форму історичної оповіді, як правило, опосередкованої, де перед читачем відбувається пошук і добір фактів, документів, свідчень — справжніх чи фіктивних, їх оцінка, інтерпретація, де читач разом з автором чи героями книжки проходить

шлях, який завершується певними уявленнями про історичну особу, історичну подію, а водночас і вирішенням тієї чи іншої суттєвої сучасної проблеми. «Схема маршруту», спосіб розташування й подачі матеріалу, як бачимо, трохи нагадує принцип побудови класичного «аналітичного» детективу (хоча схожість, слід підкреслити, здебільше має найзагальніший характер). Саме тому, умовно визначаючи цю художню форму, поряд із словом «роман» ми поставили слово «розвідування», і саме тому свої нотатки ми почали згадкою про твір, що стоїть на межі двох жанрів.

Із загадки, таємниці починається роман американського письменника Гора Відала «Берр» (1973). Розгадати її береться Чарлз Скайлер, молодий працівник адвокатської контори полковника Берра, журналіст-початківець: «...якщо фіксувати все, що я знаю про полковника Берра, то врешті-решт я примушую загадкового Сфінкса підвестися й показати, чоловік він чи жінка, звір чи людина, чи невідомий гібрид, що лежить на моєму шляху. Хто він, Аарон Берр, і чому він мене так цікавить?» — пише герой. Почавши приватне розвідування, юнак дістасє потрібнійому свідчення в людей, що знають Берра — усипавленого державного діяча кінця XVIII — початку XIX ст., колишнього віцепрезидентаСША. Головне ж, полковник передає Скайлеру свої мемуари про Війну за незалежність та інші знаменні події, учасником яких він був. Ці спогади Берра, дошкільні, сповнені іронії, насмішкувати, лежать у центрі оповіді Г. Відала. В них зосереджене головне ідейне завдання роману — розвіяти романтичний міраж довкола минулого Сполучених Штатів, вказавши на реальний прозаїчний ґрунт, на якому цей міраж виник. Тут же діється пожива для роздумів про те, як тісно пов'язані минуле й теперішнє, як багато спільного між сьогодніннimi буднями «коридорів влади» й таким же непривабливим, як виявилося, політичним життям країни в перші десятиріччя після здобуття нею незалежності. Письменник послуговується особливою структурою «розвідування». Документ (а саме документом, хай фіктивним, слід вважати нотатки Берра) не просто цитується, — в тексті роману він обплетений найрізноманітнішими здогадами й інтерпретаціями, поряд із документом вміщено коментар. По-своєму красномовними виявляються обставини, за яких знайдено документи, порядок їх пред'явлення тощо. Цікавість тут викликає не тільки уславлений політик, а й Чарлз Скайлер, який знайомить читача із мемуарами свого хазяїна.

Слідчий у кримінальному романі наділений функцією дуже відповідальною, ба навіть вирішальною. Він постійно перебуває в центрі подій, до нього прикута увага читача, його міркування й висновки остаточно висвітлюють таємницю кримінального злочину. Що ж до ролі персонажа, який добуває свідчення про справи «літ давно минулих» і знайомить з ними читача в історичному романі, то вона значно скромніша. Та все ж таки суттєва. Добре відомо, що на перших сторінках книжок, написаних у XVIII — на початку XIX ст. (та й пізніше), з'являлися «видавці», що пропонували публіці «виявлені» ними манускрипти, або ж інші, не менш умовні персонажі, які «надсилали книготорговцям» цілу колекцію листів, — згадаймо «Марфу Посадницю» М. М. Карамзіна або «Мандри Хамфрі Клінкера» Т. Смоллета. Порівнюючи цей давній прийом містифікації із сучасними стилізаціями під щоденник, нотатки, сповідь, зокрема, з романами Т. Манна Г. Гессе, Д. Затонський головну різницю вбачає в тому, що «класики переважно містифікували без посмішки, підладні якомусь усталеному правилу. Що ж до Манна чи Гессе, то вони певною мірою пародіюють цих класиків. Можливо, проте, що вони пародіюють і себе, свої наслідування класиків, які містифікують». До цього цілком справедливого міркування можна додати, що в сучасних творах на історичну тематику така містифікація, яка дійсно створює в багатьох випадках пародійний ефект, одночасно допомагає розширити й поглибити перспективу, досягти більшої виразності зображення, яскравіше розкрити головну ідею книжки. Бо важливий не тільки кінцевий результат «розвідування», а і його перебіг. Адже дослідник, знаходячи і обробляючи дедалі нову інформацію й передаючи її читачеві, не лишається байдужим до того, що він «публікує». Чарлз Скайлер досить помітно співпереживає події, які відтворює, і відчуває на собі неабиякий вплив матеріалу, що його він відшукує.

Таким чином, реакція самого «слідчого», сприйняття людини, яка жила багато років тому, чи нашого сучасника вносять у твір додатковий вимір: до традиційних часових площин — головних подій і сучасності — додається вимір шукача. У формальному відношенні ці виміри існують незалежно, не стикаються між собою. Завдяки цьому вибудовуються сходинки, якими рухається розуміння історії. Спочатку вона осягається шукачем, який інтерпретує її на власний розсуд, часто неточно, неправильно, в дусі свого часу й відповідно

до своїх соціальних поглядів. І вже співідносячись із виміром сучасним, така оцінка піддається корекції.

В історичному романі умовне розслідування застосовується, як уже зазначалося, і з пародійною метою. Завдання пародійного ефекту — деміфологізація минулого. Цілком зрозуміло, що засоби слідства сприяють виявленню істини, в тому числі й історичної, з-під шару вигадок і легенд. У Г. Відала в «Беррі» саркастичне тлумачення прописних істин американської історії набуває сутто злободінного характеру, пародія ніби зміщує епізоди майже двохсотлітньої давнини у вир політичної боротьби в США часів Утергейта. В своєму незакінченному романі «Діяння пана Юлія Цезаря» (1938—39 рр.) Б. Брехт, вдало використовуючи форму розслідування, створює одночасно два пародійних рівні, близькуче реалізує «ефект відчуження» — античну медаль він повертає зворотним боком, і не звичний профіль Цезаря постає перед нами, а фізіономія не зовсім чесного ділка, політичного хамелеона й пройдисвіта. В результаті виходить твір великої викривальної сили, зла сатира на сучасний імперіалізм, яка проливає світло на соціально-політичну природу держави фашистського типу.

Як і у Відала, в романі Брехта розшуками займається сам оповідач — в цьому випадку історик, який вирішив через двадцять років після смерті диктатора написати історію його життя. Герой цирко захоплюється військовим генієм і державною мудрістю Цезаря, для нього покійний володар — особистість, гідна того, щоб її зображення знайшло своє місце серед пам'ятників богам. Але збираючи матеріал, історик дедалі більше розчаровується. Він розмовляє з людьми, які пам'ятають Цезаря, читає щоденники його секретаря Раара й виявляє разючий контраст між парадінм портретом Цезаря і його справжньою вдачею. Герой, який спіло вірив у диктатора, ставився до нього з великою шанобливістю, вислуховує тверезоцінні висловлювання одних та надміру хвалебні, а насправді викривальні — інших (ось та багатоплановість, про яку йшлося вище). Неспівмірність точок зору сприяє встановленню істини. По-новому побачити добре відоме допомагає і близькуча стилізація тексту, й ілюзія абсолютної фактичної точності, за якою прихована сатирична алегорія.

Літературний досвід свідчить про те, що техніка «розслідування» може стати в пригоді не лише літераторові-історику, не лише сатирикові й авторові пародії, а й письменнику-моралісту («Міст

короля Людовіка Святого» Торнтона Уайлдера, 1927), який наповнює цю форму великим повчальним змістом.

А якщо слідство почне сам письменник, якщо він відмовиться від будь-яких вигаданих «слідчих» і відверто поведе оповідь про історичний пошук? Результати бувають велими цікаві. Йдеться тут про художні твори, в основному біографічні романі, в яких читач стає свідком того, як ліпиться образ героя, як із багатьох фактів і документів відбираються найкрасномовніші й з них складається цілісна картина.

«Я не пишу біографію. Я пишу, можливо, щось близьке до неї. Я пишу про людину, яку знаю лише з її віршів, листів, з її прози, з багатьох інших свідчень. І з портретів, які намагаються оживити свою мовою... Я не знаю достеменно, що відчувала, що сприймала людина, яка народилася 1770 року... Її життя відбилося в поезії й у датах. Як вона дихала, я не знаю. Я мушу все це явити».

Так починає свій роман «Гельдерлін» (1976) західнонімецький письменник Петер Гертлінг. Книжка ця могла б видатися звичайнісінким життєписом, якби не ліричний коментар, що супроводжує драматичну історію життя Гельдерліна. Якби не відверта конфронтація документованих свідчень і вигадки, якби не підкреслена гіпотетичність образу великого митця, якого називають найзагадковішим із поетів Німеччини. Художнє дослідження вступило у П. Гертлінга в завершальну фазу. Закінчено збирання документів, закінчено вивчення реляцій, читання листів і книжок; факти систематизовано, розкладено в хронологічному порядку. Читач присутній при завершальному їх осмисленні, при синтезі суперечливих свідчень, при формуванні письменницької гіпотези, а головне — його посвячують у таїнство відтворення образу чудового художника, справді генія, його вражуючої за силу трагізму долі. Факти доповнені фантазією письменника, думка його інтенсивно шукає продовження ледве помітних у старовинних паперах ліній, розумом і серцем він прагне осягти неповторне життя автора «Гіперіону». Проте Гертлінг не наважується перевіритися в свого героя, як це зробив, наприклад, Томас Манн у романі «Лотта у Веймарі» (1939), не наважується так вільно й невимушено творити й домислювати — він також домислює, уявляє, але й сумнівається, порівнюючи різноманітні варіанти, відкидає зайве й невірогідне. Звісно, багато в чому такий хід випливає з композиції «роману-розслідування». Те, що в Гертлінга є своя, виношена й вагома концепція творчої

долі Гельдерліна, не викликає сумнівів. Тому він і обходиться без посередників, без вигаданих осіб, без містифікації. Він сам упевнено включається в дію, переймається почуттями й враженнями свого героя. І робить це безпосередньо:ходить вулицями й луками, якими ходив Гельдерлін, споглядає будинки й пам'ятники, які бачив поет, розповідає, який вигляд мають сьогодні місця, добре відомі його величному землякові; він згадує, скажімо, свою конфірмацію і міркує над тим, як міг поставитися до такої урочистої церемонії Гельдерлін. Документальність, об'єктивне знання поєднуються із схильованою суб'єктивною оцінкою. Сухий перелік дат, імен і подій, що ніби вийшов з-під пера архіваріуса, перетворюється на твір художній, лірично зворушливий, що яскраво змальовує образ поета, яким його уявляє П. Гертлінг.

«В історичному романі, як і в романі сучасному, слід повідати швидше про імовірне, аніж про аутентичне», — ця думка чеського письменника А. Плудека цілком правильна за умови, що «імовірність» ґрунтуються на фактах. Співвідношення фактичного й вигаданого в історичній прозі — питання, навколо якого точиться гарячі суперечки. Мабуть, вирішуючи його, варто враховувати специфіку літературних творів про минуле. В романах «валтер-скоттівського» типу з авантюрним сюжетом і вигаданими персонажами автор повинен, власне, правильно відтворити загальну атмосферу епохи, побачити її рушійні сили й визначити соціальні рухи, а з деталями може поводитися цілком вільно, звісно, не виходячи за межі правдоподібності. Ще меніше обмежені жорсткими «параметрами» автори притч і памфлетів, що виникають на історичній основі. Проте у творах біографічного жанру, де діють відомі історичні особи, чиє життя відбито в багатьох свідченнях, документ диктує свою волю в усьому, що стосується зовнішньої канви сюжету, й лише більш-менш вільно для письменника сферу духовну. Але свобода тут відносна, адже, з одного боку, письменник не має права суперечити правді характеру, логіці розвитку особистості видатної людини, а з другого, не повинен шукати виходу в белетризації листів і щоденників, не повинен, знявши лапки, цитувати твори героя.

Можливо, розуміючи, що створений ним образ — недосконалій, не досить повний, П. Гертлінг не наважився «злітисти» із своїм героем, ідентифікувати себе з Гельдерліном. Він не претендує на абсолютну правильність, беззапеляційність міркувань, а підкреслює від-

носність своїх висновків самим есеїстично-розмовним стилем оповіді. Відзначимо, що з такої самої позиції підходить до відтворення долі великого художника й американський письменник Джон Гарднер у «Житті й часі Чосера» (1977); в цьому творі відчувається сильний детективний струмінь, а автор, за словами одного з рецензентів, «влаштовує щось схоже на суд над Чосером і його критиками, виконуючи при цьому функції прокурора (стосовно критиків і недругів поета), адвоката й судді». Усією структурою своєї книги письменник віdstoює право на своє власне бачення долі поета, на свій власний, суб'єктивний погляд.

А те, що одні й ті самі факти можуть лягти в основу зовсім різних гіпотез, теорій, реконструкцій, — ні для кого не секрет. На цьому ефекті ґрунтуються більшість детективів — читач знає переважно ті самі факти, що й слідчий, але до кінця книжки не може вгадати, хто ж злочинець. У серйозних історичних романах штучність, заданість детективу руйнується вторгненням реального життя, холодність опосередкованої побудови зникає під подихом часу і його жагучих проблем, місце умовних шахових фігур посідають живі людські образи. Завдяки цьому принцип співставлення багатьох точок зору виявляється дуже плідним при художньому дослідженні минулого, розкриваються багаті естетичні можливості, закладені в ньому.

Вдаючись до такого прийому, автори розраховують на особисту активність читача, на його вдумливість і зацікавленість, адже він повинен тут самостійно вивчити запропонований йому матеріал, порівняти окремі його компоненти й зробити остаточний висновок. Автор лише накреслює пунктирну лінію, за якою рухається читачева думка. Вкладаючи оповідь у вуста кількох персонажів, автор заздалегідь попереджає, що кожне з наступних свідчень несе в собі лише частку правди — адже тільки автор-деміург всюдиущий і всевідаючий, знання ж кожного з персонажів обмежені, воно може бути лише частково об'єктивним. Тільки сукупність різних думок наближається (і то не завжди) до істини. З коротеньких уривків, з уламків, як з мозаїки, складає письменник цілісний образ.

Згадаймо ще раз роман Т. Манна «Лотта у Веймарі», де з поліфонічногозвучання різних за характером голосів виникає навдивовиж живий і вірогідний с образ Гете. Автор майстерно диригує тут хором неординарних персонажів, і підводить читачів до лейтмотиву — думок і почуттів великого творця «Фауста», які

Т. Манн осягає їй відтворює справді конгеліально, міркуючи водночас про велики філософсько-соціальні проблеми, які в роки написання книжки були особливо злободенні й важливі.

Згадаймо й «Березневі іди» Торнтона Уайлдера (1948) — роман, написаний у найкращих традиціях епістолярного жанру, що яскраво відтворює звичай й політичні пристрасті Стародавнього Риму часів кризи республіки й разом з сучасним за світовідчуттям, за суттю питань, що постають перед персонажами. До Юлія Цезаря, який багато в чому не схожий на героя Шекспіра чи Брехта, прикуто тут багато поглядів, про нього говорять, його вихвалюють і засуджують. Ніхто з персонажів не є здатний повністю осягти характер цієї незвичайної людини, зрозуміти всю суть її планів і вчинків. Та й сам Цезар не здатний до кінця з'ясувати почуття і бажання, що володіють його невгамовою душою. Лише уважний читач твору Уайлдера, порівнявши, оцінивши, проаналізувавши різноманітні свідчення, пройшовши всіма манівцями оповіді, може наблизитися до розуміння цієї складної особистості, може поділити (або відкинути) міркування письменника про проблеми влади, демократії, віри й невіри, про долю митця і мистецтва та інції суттєві для нашої епохи питання.

Звернімося, нарешті, до роману Віри Мутафчієвої «Справа сultана Джема» (1967). Болгарська письменниця обрала навдивовиж насычений матеріал — історію ворожнечі двох братів, що відбувалася наприкінці XV ст. у нещадній боротьбі за престол Османської імперії; сумну долю молодшого з братів, честолюбного й довірливого Джема, який став жалюгідною іграшкою, знаряддям політичного шантажу в руках європейських монархів, папського Риму й чернечого ордену. На цій реальній історичній основі, ніби спеціально створеній для роману, В. Мутафчієва вибудовує цікавий авантюрний сюжет. Зі строкатого калейдоскопу пригод і персонажів постас картина напружено-суперництва різних сил — церковних і світських, що визначали політичне життя Європи наприкінці феодальної епохи. В це розгорнуте полотно природно вписується трагічні доля Джема, й хоча немічний в'язень сам нікак не може впливати на розвиток подій, його гірка доля яскраво прояснює позиції сторін, що борються.

«Справа сultана Джема» — передусім політичний роман. У цьому його сучасний пафос, його актуальний зміст. Випливає цей зміст з багатобарвної, широкої картини, змальованої письменницею, а рельєфності й живої переконливості вона досягає завдяки особливим принципам побудови. Вже назва книжки натякає

на те, що саме засобами кримінального розслідування збирється автор оповісти про життя й смерть нещасного претендента на османський престол. Але це слідство умовне: воно відбувається майже через півстисячоліття після самої драми, узагальнення зібраного матеріалу доручається читачеві, свідчення ж дають люди, що давно померли. З певною мірою лукавства перебирає письменниця тонко стилізовані зізнання, з самого початку знайомить нас з правилами гри й не лише ніяких ілюзій щодо наступного слідства: «Свідки по цій «справі» давно померли, але завдяки сучасним методам судочинства неважко примусити заговорити й мертвих, якщо мова піде про справу велику». Та й чи можуть бути якісь ілюзії, коли перший же з викликаних свідків завершує свою реляцію такими словами: «Я закінчу. Не можу свідчити про те, що сталося після 5 травня 1481 року. П'ятого вечора мене вбили».

Автор звертається із запитанням до тіней — «високих» і «низьких». Одні свідки з висоти свого становища охоплюють поглядом широку перспективу, розкривають складні стратегічні задуми, в яких султанові Джему відводиться роль козирного туза. Інші не бачать далі власної руки, що підтримує стремено, стискає кінджал чи підливає отруту, зате пильно спостерігають красномовні деталі, а «погляд слуги», як відомо, часто помічає несподівані й непривабливі аспекти життя можновладців. Кожне нове свідчення — крок уперед у динамічному розвитку сюжету, ланка в ланцюгу цікавої дії. Різноманітні свідчення доповнюють одне одне, відкривають щоразу новий бік історії Джема, додають штрихів до портрета героя і образу епохи. Ними, ніби плитами зі складним малюнком, вистелено поверхню мосту, перекинутого з минулого в теперішнє. Загабена історичним досвідом думка письменниці, рухаючись цим мостом, шукає і знаходить вирішення політичних і моральних питань, підказаних сучасною дійсністю.

Контакти таких далеких один від одного жанрів, як історичний роман і роман детективний, насправді більшою мірою тісні й плідні, ніж це здається на перший погляд. Хай не завжди вони безпосередній очевидні, хай часом вони виявляються опосередковано й приховано, але все ж таки існують. Різні види цих зв'язків, що виявляються переважно в структурі, композиції, засобах подачі й аналізу матеріалу, ми й намагалися об'єднати під загальною назвою «роман-розслідування» — цікавої й ефективної форми сучасної історичної оповіді, — форми, яка широко використовується в боротьбі ідей.

Андрій БАКАНОВ

ШКОЛА ЧЕХОВА

Великий актор Качалов згадував слова О. М. Горького, сказані 1920 року: «Ось сперечаюся з Володимиром Іллічем з приводу нової театральної публіки... Я кажу, що їй потрібна тільки ге-роїка. А ось Володимир Ілліч стверджує, що потрібна їй лірика, потрібний Чехов, потрібна життєва правда». Час показав пророчість цієї ленінської думки про майбутнє радянського театру. Ленін точно визначив місце свого улюблена письменника в нашему сучасному світі.

Того ж 1920 року ширий шанувальник Чехова в Англії Джон Міддлтон Маррі писав: «Коли західна література, неспроможна визначити характер власної недуги, з запалом кидалася з однієї безвіході в іншу, в Росії невідомий Заходу Чехов ясно бачив і розумів, які обрати шляхи. Сьогодні... Чехов близький нам, завтра, можливо, ми зрозуміємо, як нескінченно він випередив нас...»

Між тим, сам великий російський письменник дуже скромно писав про себе: в одному з листів він зауважує: «Ми пишемо життя таким, яким воно є, а далі — ні тпру, ні ну...»

Але ж чи цього замало — «життя, яким воно є»? Адже й у чеховській «об'єктивності», так само як у загальнолюдських глибинах Толстого, у «правді повній» Достоєвського, здавна бачили всесвітню цінність російської літератури. Як писав Т. С. Еліот, «уперше читаючи роман Достоєвського чи знайомлячись із п'єсою Чехова, ми зацікавлюємося передовсім примхливим складом душі росіян; та потім ми починаємо розуміти, що перед нами лише незвичайній спосіб виявлення думок і почуттів, усім нам знайомих і зрозумілих».

Яка ж природа цього «способу виявлення» саме у Чехова? Що стояло особисто для нього за тією «об'єктивністю», яка дозволяла йому перетворювати «місцеве», « побутове» на загальне, символічне? Якщо Достоєвський намагався показати в людині, як він сам казав, «кінці й початки цивілізації» за допомогою свого «реалізму в найвищому розумінні», якщо Толстой зображував життя в усьому його епічному розмахові, розплутуючи й впорядковуючи клубок взаємодії людини із світом, — то так званий «феномен Чехова» зриє на

ґрунті особливостей саме творчої долі письменника, ще більше — особливостей стилю, поетики, нарешті — оригінальності художньої системи, в якій думка не стільки виважувалася на терезах понять і категорій, скільки існувала «просто» в самому тексті: життя в чеховській прозі немовби самооцінюється і самоосмислюється. Мабуть, це найважче — сковати себе, автора, в тіні і, не наполягаючи на ролі поводиря, дати максимальну можливість «самим героям» шукати істину.

Потрапляючи в сферу впливу чеховського мистецтва, життя відмовляється коритися будь-якій «літературності». Чехов свідомо відмовився від спроби втиснути всю різноманітність реальної дійсності у вузькі рамки певної тематики чи сюжетики. В основу свого художнього експерименту він поклав вимогу перевіряти реальним життям не лише «заміст» а й «форму» твору («У житті немає сюжетів, у ньому все перемішано — глибоке з мілким, величне з мізерним, трагічне із смішним»). Мистецтво ХХ ст. ніби продовжило й значно розширило чеховський художній експеримент — самовизначення в творчому процесі життя як цілого. Забігаючи вперед, можна було визначити й ту рису його естетики, яка становить основу «чеховського» у прогресивній західній літературі ХХ ст. Це — її величезний гуманістичний заряд. Як зауважив мексиканський драматург Родольфо Усіглі, «подібно до Софокла, до Мольєра, до Ібсена, до Серантеса, Чехов показує нам, що істина — це завжди людина, це завжди плоть і кров. Саме це й надає такої гостроти його соціальній критиці, надає Чехову вічної та всесвітньої актуальності».

Вже у власне «чеховську» епоху, наприкінці XIX — на початку ХХ ст., художня історія людства — література — пішла в своїх пошуках стількома напрямками, що герой її опинився ніби відразу в кількох вимірах, які, часом, взаємно заперечувалися. Але людино-знавчий пафос літератури поглиблювався, попри всі втрати на дорозі прогресу. Вже тоді було ясно, що єдиний шлях з безвіході полягав у дальшому розвитку й світоглядному поглибленні реа-

лізму. І величезну роль тут відіграв гуманістичний досвід російської літератури.

«Людина є таємницею, — писав Достоєвський. — Її треба розгадати, і якщо будеш розгадувати її все життя, то не кажи, що згаяв час. Я займаюся цією таємницею, бо хочу бути людиною». Прогресивне «людинознавство» завжди виходило з того, що людина — головна й глибока істина, пізнання якої не вичерpuється набором догм чи модерністських фокусів. Саме такий підхід виявився плідним у світовій літературі ХХ ст., насамперед в радянській літературі. «Золя... заявляв, що знає про людину все. Ви згодні з формулою Золя?» — «Ні, не згодний, — відповідає на це запитання західнонімецького літератора радянський письменник — герой роману Ю. Бондарєва. — Мені здається, що самовпевненість і виклик мали місце у цій заявлі французьких натуралістів. А втім, один російський класик, що жив у одну епоху із Золя, стверджував цілком протилежне: ніхто не знає всієї правди. Це близьче до істини... Я пишаюсь, що маю відношення до великої російської літератури... В іншому разі — якщо б ми все знали про людину — не було б ніякого сенсу писати книжки... І вести дискусії».

«Ніхто не знає істинної правда» — це думка героя, яка рефреном звучить наприкінці повісті Чехова «Дуель»; це взагалі типовий фінал чеховських творів. Згадаймо «Даму з собачкою». «І здавалося, що ще трохи — і рішення буде знайдене, і тоді почнеться нове, прекрасне життя; і обом було зрозуміло, що до кінця ще далеко-далеко, і що найскладніше її найважче тільки ще починається».

Але ж чи такий погляд на людські шукання істини дійсно новий у літературі чеховської доби? Цей сумнів виник уже в сучасників, виникали й конкретні паралелі. «Це все Ніцше», — записав у щоденнику Л. Толстой, прочитавши «Даму з собачкою». — ...Раніше ніяковілі, шукали; тепер же, думаючи, що вони по той бік добра і зла, залишаються по сей бік, тобто майже тварини».

У Толстого паралель з Ніцше виникла як моментальна читацька реакція — погляди Толстого на чеховську творчість і особистість були складні й значно глибші від випадкових порівнянь. Адже саме Толстой чи не перший вказав на Чехова як на «незрівнянного митця» та на «чеховське» — як на «цілком нові, по-моєму, для всього світу форми, подібних яким я не зустрічав аніде!»

Гучні суперечки навколо модних на рубежі століть філософських течій

давно забулися, відступили перед справжніми подіями духовного життя ХХ ст. Час усе розставив на свої місця, і якщо ім'я Ніцше зустрічаємо тепер переважно у контекстах проповідей насильства й відчая, то з іменем Чехова, з надбаннями російської літератури пов'язуємо уявлення про високий гуманізм, протистояння світові насильства і зла.

Щоб, наприклад, зрозуміти, навіщо в 70-х роках ХХ ст. американська письменниця Джойс Керол Оутс створює новий варіант «Дами з собачкою» (The Lady with the Pet Dog, 1972), щоб злагуті шукання героїні цієї новели, що, як і героїні Чехова, зветься Анною, зовсім не треба звертатися до асоціацій з ніцшеанським «змаганням до правди». Шукання чеховських герой, шукання правди — щось принципово інше. І саме такий тип шукання лежить в основі новели американської письменниці.

На відміну від чеховського «першоджерела», де події подано через сприймання героя, американська письменниця стає на точку зору геройні. Саме жінка з іменем Анна своєрідно, по-жіночому, вирішує питання подружньої зради й кохання.

Чеховські герой, на відміну, скажімо, від П'єра Безухова чи Нехлюдова, уникають рішення, яке б круто змінило їхнє життя. Ale і герой Чехова, і герой Оутс зазнають свого «воскресіння», яке є для них безпосереднім наслідком сумніву в своєму зовнішньому, «першому» житті (життя геройні Оутс Анни з чоловіком, а її коханця — із своєю дружиною, коли всі вони були «тілами, з яких відлетіли душі») та ствердження життя «іншого», життя не лише тіла, а душі. Так кохання американської «дами з собачкою», незважаючи ні на що, «воскресає» її.

У такій системі цінностей, власне, в такій поетичній системі, найдорожче рішення — раптове. Раптове, але не випадкове. Його глибоке соціально-психологічне зумовлення — своєрідний художній перехід від сумніву в тому, що «всю правду» можна пізнати, до радості «прозріння». В етичних категоріях це можна сформулювати так: вимогливість митця до життєвих пошуків і знахідок «звичайної» людини саме є «мостом» між тим, що й тепер на Заході часто називають «чеховським скептицизмом та агностицизмом» (Андре Моруа), і тією спрямованістю в майбутнє, яку несе в собі справжнє мистецтво.

Ось чому «чеховське начало» в прогресивній західній літературі незмінно пов'язується з оптимізмом. На думку ірландського прозаїка Шона О'Фаолей-

на, оптимізм цей народився внаслідок характерного для Чехова розуміння історії як руху до правди й краси. Його співвітчизник Шон О'Кейсі стверджував, що саме Чехов навчив його велико-душно ставитись до людини.

Сама «звичайність» чеховського героя — не щось випадкове, не провінційність чи побутовізм, а теж своєрідна етична категорія, до якої та від якої тягнуться нитки найрізноманітніших концепцій особистості. Чеховського героя не терзають великих пристрасті, він не учасник великих подій і нічого особливого не звершує, навіть не потрапляє в «гостросюжетні» ситуації, а взятий ніби з плину розміреного буденого життя. Ніщо не може опанувати ним цілком та надовго — ні любов, ні слава, ні навіть, як не дивно, гроші (тут Чехов ніби спростовує класичний, так би мовити, бальзаківсько-діккенсівський образ міщанина, яким керує «один кумир священний»). Спроба ж героя перейти установлену для нього межу «звичайності» закінчується трагедією («Чорний чернець»).

Хто ж вона, ця «чеховська людина»? Тільки обиватель, неспроможний на високі злети духу, зрештою — «пересічна», «середня», «посередня» в повному розумінні цього слова людина? Майже антигерой? Невже на такому матеріалі можна вибудувати концепцію людини, яка б посідала гідне місце в духовній скарбниці людства, у гуманістичних пошуках мистецтва ХХ століття?

Отут підтверджується давня істина: головне — не матеріал, головне в мистецтві — перспектива. Щодо Чехова і «чеховського», то тут треба враховувати не саму тільки історичну перспективу. Адже важливе не лише, куди йде людина, а й що рухає її вперед: певна сума впливів «спадковості», «інстинктів» тощо, як випливає з різного роду натуралістичких концепцій, — чи ясне розуміння власних бажань і власної долі в людському світі, розуміння, без якого справжній суспільний поступ неможливий?

Творчість Дж. К. Оутса — досить типова спроба розв'язати це питання в чеховському дусі. В ній ми бачимо поєднання любові до «звичайної» людини з критикою пошлості, світоглядної обмеженості міщанства. Звичайно, форми фізичного й духовного міщанства, які пereborює в собі героїня новели Оутса «Важкий тягар плоті» з російським іменем Ніна, відрізняються від тих, що їх зуміла осмислити й відкинути чеховська Надя в «Нареченій». Чеховська героїня йде з класичного «міщанського бо-

лота» провінціального містечка у вируюче передреволюційне життя великих міст. Героїня Оутса, навпаки, в кінці новели повертається до далекого селища десь на півночі США, де помирає її батько, а після його смерті залишається там, не відчуваючи бажання повернутись у великий світ.

Різний соціальний зміст, різна історична перспектива. Але в глибинних основах жанру — той самий інтерес до людської особистості.

Для Оутса чеховські традиції — це не лише «школа» психологічної новели (для розкриття психології героя американська письменниця охоче користується і «сучаснішими» засобами), а передовсім — уроки конкретного гуманізму.

Для письменника особливої ваги набуває вміння відокремити чеховський «побут» від «побутовізму», пошуки щастя для конкретної, «звичайної» людини від апології «малих справ» та «міщанського щастя». Часом це не вдається й митцям досить «антиміщанської» настроєності — таким, наприклад, як англійка Кетрін Менсфілд. Ця письменниця першою на Заході оголосила себе ученицею Чехова, багато зробила для розвитку англомовної психологічної новели нового типу. На початку століття, коли Менсфілд почала свій літературний шлях, Чехов ще не був «модним» письменником. Потім, у 20-ті роки, стали «модними» на Заході й Чехов, і сама Менсфілд, яку називали тоді «англійським Чеховим». Але ж «школа» — ще не гарантія достатньої глибини ідейно-художніх пошуків. Саме десь на початку 20-х років, як згадував Ернест Хемінгей, йому «казали, що Кетрін Менсфілд пише добре оповідання, навіть дуже добрі оповідання...» Але Хемінгей звернувся до творчості Менсфілд уже після свого дуже раннього знайомства з російською класикою і дійшов висновку, що читати Менсфілд «після Чехова — все одно, що слухати старанно вигадані історії ще молодої старої діви після оповідань мудрого, досвідченого лікаря, до того ж доброго й простого письменника. Менсфілд була як розведене пиво. Краще вже пiti воду. А от Чехов брав від води саму тільки прозорість». Так один з найвидатніших письменників ХХ ст. схарактеризував ту «школу», яку він сам пройшов і в якій бачив внутрішнє розмежування — на глибиннє й поверхове.

Цікавий і досвід «учнівства» іншого великого романіста нашої доби — Вільяма Фолкнера. Про свого першого літературногочителя Шервуда Андерсона він казав: «Можливо, в нього не було уявлення про космос у мініатюрі, яке

було в Бальзака й Діккенса, і все, що він знов — це одну-єдину людину, скромну, малозначуочу...»

Але ж і Йокнапатофа Фолкнера — цей «зоологічний сад, де він зібрал усі потрібні йому людські види й усі види взаємин між ними»¹, — виникла із спостережень над «маленьким клаптем землі». Не хто інший, як Шервуд Андерсон, це передбачав. «Ви, Фолкнер, — казав він молодому письменнику, — сільський хлопець. Усе, що ви знаєте, — це маленький клапт землі, там, у Міссісіпі, звідки ви вийшли. А втім, цього теж досить».

Людина — «цього теж досить». Біля джерел літератури ХХ ст. історично необхідною була така естетична система, в якій акцентувалася б ця самодостатність «однієї людини» для справжнього мистецтва. Така система художнього мислення найповніше виявила себе в лірико-психологічній новелі, історична заслуга створення якої належить Чехову. І коли Фолкнер порівнював Андерсона, не на користь останнього, з Бальзаком і Діккенсом, він не вражував особливості жанру — головного жанру Андерсона, що бере початок із простого усного оповідання («Історію оповідача» назвав Андерсон свою автобіографічну книгу).

Це не означає, що Фолкнер взагалі недооцінював роль новели та оповідання в літературі ХХ ст. Йому належать слова: «В новелі, яка поступається в цьому лише перед віршем, мало не кожне слово мусить бути абсолютно точним. Роман може бути недбалим, оповідання — ні. Я маю на увазі справжні новели, такі, які писав, наприклад, Чехов».

Але ж поетика жанру випливає з його естетики. Новела ХХ ст. у «чеховському» різновиді розповідає про «єдину людину», яка, однак, зважується на світоглядні, «космічні» за своїм значенням висновки. Американський критик Малькольм Каулі писав про герой Андерсона: «Ми відчуваємо, що кожен з них відкрив свою найвищу сутність. Неначе на якусь мить близнуло світло з глибин і освітило все, що траплялося чи колись трапиться з ними».

Така поетика «миттевості», джерела якої знаходимо в творчості Чехова, відіграє важливу роль у сучасному мистецтві. Характерний образ митця ХХ ст. намалював Ф. Фелліні, розповідаючи про свого вчителя Росселіні, новаторства якого він вбачав, зокрема, й у тому, що «лише Росселіні володів тією стри-

маною, я б навіть сказав, скупою манерою показувати, яка справляла враження, ніби він в одній миттевості відображає всі різноманітні сторони дійсності».

Чехов стояв біля джерел нової психологічної драми, націленої на відтворення реального життя «звичайної» людини. У Чехова комедія і трагедія переходять одна в одну протягом однієї п'єси, бо для чеховських п'єс стимулюється не зовнішньою інтригою, а внутрішніми, часто невисловленими психологічними імпульсами. Герої не знаходять одне одного, інші для них — власні тіні. Щастя раптово обертається для них нещастям. Іванов, який, на думку його сусідів-обивателів, нарешті досяг вершини щастя, стріляється. Як і Костя Треплєв («Чайка»), який здійснив, здається, свою найдорожчу мрію — став письменником. А Лопахін, що мріяв купити вишневий сад, купивши його, плаче... Цінності ніби постійно девальвуються чи обертаються на свою противідність. Тож чи існує насправді щось стало, духовно значиме? Чи, може, людина дійсно безпорадна у «фетишизованому» світі? І «всі червінці фальшиві»?

Але ж, нам здається, Антон Чехов, задовго до того, як, приміром, екзистенціалісти зайдуть з цими запитаннями в глухий кут, дав на них відповідь. Так, його герой в п'єсах грають уже зігране й навіть знають про це. Вони, точніше, дограмають драму особисту, бо епоха свою вже відігравала. Трагедія полягає в тому, що трагедійне звершилося без них. Вони забути, як старий лакей Фірс. Та залишається шпарина, крізь яку все ж та-ки постійно світить промінь надії.

Промінь цей — віра в людину та її можливості. Ніхто за неї не визначатиме, що таке добро і зло, суспільна справедливість; месяя не з'явиться і не виведе її з хащів протиріч. Доля в її власних руках... Прямо про це в чеховських текстах не говориться. Але об'єктивно це випливає з них. Незважаючи на всі змальовані автором нездійснені долі, у читача залишається світле почуття.

Ернест Хемінгейв, письменник, який тонко відчував трагедійність, недаремно відзначав у чеховських творах саме «прозорість» — гадаємо, не тільки «технічну», а саме ту, що дозволяє бачити далеко вперед.

А. П. Чехов ясно й чітко побачив рубіж епох, коли, за пророчими словами К. Маркса, закінчувалася «передісторія людського суспільства» й починалася справжня історія, в якій активне здійснення себе в житті приносить людині справжню свободу.

Віктор ПОЛОЖІЙ,
Володимир ЗВІНЯЦЬКОВСЬКИЙ

¹ Д. Затонский. Искусство романа и ХХ век. М., «Художественная литература», 1973, с. 360.

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

НОВИЙ КОЛЕГА

Кръгозор. Бюлетин за съвременна чужда литература. София, № 1, 1979.

У «Всесвіту» з'явився новий колега — болгарський бюллетень «Кръгозор». Перше ніж представити його читачам — кілька слів про оточення, в якому з'явилася це видання.

Вже кілька років у Народній Республіці Болгарії триває широкий, всеобщий процес перебудови й удосконалення культурної діяльності і виховання трудящих. Серед цікавих явищ останнього часу, спрямованих на широке приолучення громадськості країни до найкраїших здобутків світової культури, слід назвати комплексні заходи, присвячені життю і творчості всесвітньовідомих діячів культури, літератури, мистецтва. В рамках здійснення цих заходів експонуються фундаментальні виставки, скликаються симпозіуми й наукові конференції, видаються книжки, демонструються кінофільми тощо. В такий спосіб у культурний обіг країни вперше впроваджено пілій ряд фактів і явищ світової культури.

З іншого боку, планування й реалізація таких масштабних заходів утруднюється через нестачу актуальної інформації. Тому при Комітеті по культурі Болгарії було створено Національний науково-інформаційний центр, головне завдання якого полягає в збиранні й науковій обробці інформації з основних напрямків розвитку культури і мистецтва як у країні, так і в цілому світі. Центр підготував уже кілька цікавих розробок, що стали в пригоді діячам культури й мистецтва.

Так з'явився і «Кръгозор», що має підзаголовок «Бюллетень сучасної зарубіжної літератури».

Відповідно до свого основного завдання — інформувати читача про найхарактерніші явища й напрямки сучасної зарубіжної літератури — бюллетень має ряд постійних розділів і рубрик.

Перший номер пропонує читачеві «Панораму» з оглядами чеської, словацької, іспанської і західнонімецької літератур останнього часу, рубрики «Белетристика», «Поезія» з добіркою творів французьких поетів, «Драма», «Дитяча література», «Мистецтво перекладу», «Профілі» з портретами Гюнтера Вальрафа й Меліано Перайлє (іспанського поета і прозаїка), а також «Літературний лексикон «Кръгозора», що дає короткі бю-бібліографічні довідки про Габріеля Гарсія Маркеса, Ісаака Зінгера, Ярослава Івашкевича, Орасіо Кірого та Макса Фріша. Розділ «Книжки в світі» знайомить з найцікавішими, з точки зору упорядників бюллетеня, виданнями кількох останніх років, що вийшли у зарубіжних країнах, причому тут застосовується тематичний, жанровий, а не географічний принцип добору матеріалів. «Калейдоскоп» інформує про літературні премії зарубіжних країн 1978 року.

Перший «Кръгозор», обсяг якого сягає 25 видавничих аркушів, добре наскрізаний інформацією. Він містить як авторські статті, написані спеціально для цього видання, так і переклади й реферати із зарубіжної преси. Наявність точ-

них посилань дає певне уявлення і про ті зарубіжні видання, які пишуть про літературу.

Радянській літературі в цьому номері присвячені статті відомої болгарської перекладачки й дослідниці української та білоруської літератури Пенки Киневої (Асенової) «Погляд на деякі явища в сучасній радянській прозі» та Володимира Гусєва «Простір слова».

Пенка Кинева розповідає про літературний процес на Україні і в Білорусі, особливу увагу приділяючи творчості

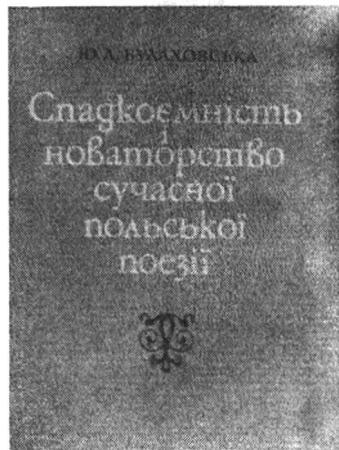
Василя Земляка, Павла Загребельного і групи молодших письменників. Слід зауважити, що деякі оцінки й характеристики автора здаються надто категоричними.

Отже, бюллетень «Кръгозор» почав жити й відразу показав своє обличчя — небудене й своєрідне, цікаве не тільки для болгарського читача. Тож привітамо його появу і побажаймо йому життя довгого й змістовного.

Любим КОПИЛЕНКО

ДЖЕРЕЛА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

Ю. Л. Булаховська, *Спадкоємність і новаторство сучасної польської поезії*, Київ, «Наукова думка», 1979.

У назву нової книжки Ю. Л. Булаховської винесена проблема, яку прагне розв'язати дослідниця.

Взаємодія і взаємоз'язок традиційного й нового в літературі завжди були одним з визначальних факторів її розвитку. Спроби обйтися традиції, створити нове «на голому місці» завжди оберталися поразкою для митця. Це особливо стосується саме поетичного слова, яке не терпить фальшу чи формалізму.

Як справедливо зазначає дослідниця, сучасна польська поезія увібрала в себе традиції романтизму XIX ст. та найкращі здобутки митців першої половини ХХ ст. На тлі її незаперечного розквіту впадають в око, однак, і певні втрати, що, на думку авторки, конкретно виявляються у формалістичних ухилах окремих авторів.

У творчості Юліана Пшибося, Тадеуша Новака, Александра Римкевича, Єжи Гарасимовича, Збігнєва Герберта авторка простежує продовження традицій романтиків XIX ст. Воно виявляється, зокрема, у використанні фольклорних мотивів, у зверненні до світу природи. Особливо яс-

кравий романтичний струмінь у поезії Єжи Гарасимовича, де, за спостереженням Ю. Л. Булаховської, відбувається поєдання в несподіваному ракурсі романтично-фольклорних уявлень з реаліями світу мистецтва в часи науково-технічної революції.

Творчі традиції Адама Міцкевича, з його увагою до суспільного життя, безперечно, дістали нове втілення в творчій манері В. Броневського, Ст. Грохов'яка, Тadeуша Ружевича та інших поетів старшого і середнього покоління митців народної Польщі.

Традиції, розвинуті найвидатнішими польськими поетами першої половини ХХ ст. (І-й розділ), та відлуння романтизму в сучасній польській поезії (ІІ-й розділ) простежуються на конкретних прикладах. Так, цікаво порівняє автор твори представників «старшого й молодшого покоління» — Броневського й Ружевича, Тувіма й Грохов'яка, Лесьм'яна й Шимборської. Водночас поділ цей викликає заперечення: адже названі представники «молодшого покоління», зокрема Ружевич, Грохов'як та Шимборська, для

сучасного читача — вже відомі автори, та їх молодими їх назвати не можна. Що ж до справді молодого покоління польських поетів, то їхня творчість лишилася поза увагою дослідниці.

У розділі «Сучасна польська поезія в світлі жанрової інтеграції» Ю. Л. Булаховська аналізує сучасний стан польської поезії з погляду взаємозв'язку та дифузії жанрів — так звану «прозаїзацію» сучасної поезії. Це явище вона розглядає на зразках творчості Ружевича і Грохочев'яка, знаходячи в них «органічне жанрове взаємопроникнення».

Торкається автор і такого ще малодослідженого, але дуже цікавого питання, як взаємодія літератури з образотворчим мистецтвом та музикою.

На жаль, не з усіма думками, викладеними в монографії, можна повністю по-

годитись. Так, глибшої розробки потребує, на наш погляд, класифікація сучасної польської поезії, яка поділяється за тематичним принципом на твори «міських зацікавлень» і селянські, хоч автор тут-таки застерігає, що цей розподіл не поширюється на поезію найвидатніших митців.

У багатьох випадках авторка лише ставить питання, але не розв'язує їх, хоч матеріал дає всі можливості для ширшого аналізу.

Загалом же монографія Ю. Л. Булаховської дає уявлення про еволюцію польської поезії, про її сучасний стан. Вдало підібрані й поетичні приклади, які здебільшого подано до того ж у перекладах самої авторки праці.

Леся ВАХНІНА

ЛІСАБОНСЬКИЙ ЖУРНАЛ «АФРИКА»

Africa. Literatura, arte e cultura. Revista trimestral. Lisboa, №N 1—4.

До розпаду португальської колоніальної імперії її власті називали африканську португаломовну літературу «португальською літературою у заморських володіннях», вони не бажали визнати того факту, що в глибинах цієї імперії вже давно існувала саме африканська література, центральною темою якої було життя африканців. Її творили ангольські романисти Каштру Соромену та Луандіну Вієйра, поети-революціонери Аго-

стіньо Нето та Кошта Андраді, мозамбікські поети Жозе Кравейрінья, Марселіну душ Сантуш, Ноемія ді Суза та багато інших.

Африканську португаломовну літературу творили й португалці, які народилися або тривалий час жили в Африці. До них належать відомий зеленомиський поет Жоржі Барбоза, ангольська письменниця Марія Еуженія Нето (дружина Агостіньо Нето), зеленомиський і водночас португальський письменник Мануел Феррейра — відомий дослідник і палкій пропагандист африканської португаломовної літератури¹.

¹ Про творчість М. Феррейри див. статтю у «Всесвіті», № 1, 1980.

Проживши багато років у Африці, Мануел Феррейра повернувся на батьківщину, де почав активно пропагувати африканську португаломовну літературу, а в липні 1978 року заснував у Португалії літературний журнал «Африка».

У передмові до першого номера журналу Мануел Феррейра писав, що п'ятдесят років панування фашизму в Португалії призвели до утворення величезної прірви між Португалією та Африкою, але є між португальським та африканськими народами, які разом боролися проти фашизму. «Португалія, — зазначає письменник, — у великому боргу перед африканськими країнами, які вона експлуатувала п'ятсот років, і тепер обов'язок діячів португальської культури — сприяти розвиткові африканської культури». Перші чотири номери «Африки» (липень 1978 — червень 1979), яка виходить раз на три місяці, свідчать про те, що журнал гідно виконує цей обов'язок.

«Африка» широко публікує прозові й поетичні твори письменників Анголи, Мозамбіку, Островів Зеленого Мису та Сан-Томе і Прінсіп, зокрема Агостіньо Нето, Амількара Кабрала, Каштру Сороменью, Луандіну Вієйри, Марселіну душ Сантуша, Ноемі ді Соузи. Важливе місце в журналі посідає літературно-художня критика. Так, у третьому номері журналу подано розгорнуті статті про останню книжку поезій вождя ангольської революції Агостіньо Нето «Священна на-

дія», про нові твори поетів Гвінеї-Бісау; особливу увагу приділено творчості генерального секретаря ПАІГК — Африканської партії незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису — Амількара Кабрала. Журнал подає відомості про публікацію книжок португальською мовою різними видавництвами світу, зокрема радянським видавництвом «Прогрес» та агентством «Новости». Так, у третьому номері надруковано великий список радянської технічної літератури, виданої португальською мовою, а в четвертому — книжок радянських авторів на економічні теми. На сторінках журналу пропагуються твори класиків марксизму-ленінізму, що їх публікує видавництво Комуністичної партії Португалії «Аванті».

В першому номері журналу вміщено цікаву статтю чеської дослідниці Павли Лідмілової про португаломовну африканську літературу в Чехословаччині, а в другому — статтю про видання перекладів португаломовної африканської літератури на Україні. До цікавих і змістовних матеріалів слід віднести й розвідку радянського дослідника С. Мамонтова «Африка в латиноамериканській поезії ХХ століття» (№ 4).

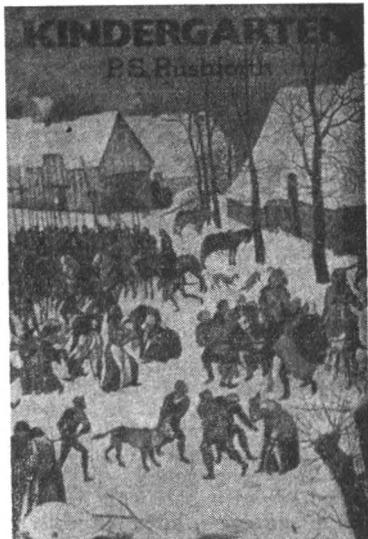
Журнал широко інформує своїх читачів про найвизначніші події в культурному житті африканських країн: створення творчих спілок, відкриття нових навчальних закладів тощо.

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

РОМАН- ПЕРЕСТОРОГА

P. S. Rushforth. *Kindergarten*. London, Hamish Hamilton, 1979.

Перший роман молодого англійського письменника П. С. Раушфорта «Дитячий садок» відкривають два епіграфи. Один — рядки із щоденника Анни Франк, за катованої гітлерівцями в Амстердамі 1944 року, другий — уривок з «Хрестового походу дітей» Бертольта Брехт'a. На суперобкладинці — репродукція картини Пітера Брейгеля «Віфлеємське винищення немовлят».

П. С. Рашфорт народився в графстві Дарем, здобув освіту в Гулльському та Ноттінгемському університетах, працює сельським учителем у Північному Йоркширі. Свій шлях у літературі він розпочав книжкою про дітей і про фашизм.

Невеличке сучасне англійське місто. Троє братів — шістнадцятирічний Коррі, однадцятирічний Джо й трирічний Маттіас — готуються до різдва. Вони — діти директора школи, іхнє життя, здавалося б, нічим не затяжмарене. Та безжурно ведеться лише малюкові. Дев'ять місяців тому в аеропорті в Римі терористи вбили їхню матір, яка поверталася з конференції онкологів. Тоді в домі хлопчаків ще не було телевізора, який перетворює смерть на видовисько. Тож брати не бачили в перерви між мультфільмами й рекламною програмою скривавленого материного тіла.

Куплений телевізор стає повноправним героєм роману. На екрані — західнонімецька школа, яку захопили ті самі терористи. Вони ставлять ультиматум: якщо уряд не звільнить їхніх спільніків, вони вб'ють заложників-учнів. На снігу — труп учительки, яка намагалася чинити опір, убито жінку, що спробувала наблизитися до будинку школи. А діти тим часом з наказу вбивць співають різдвяних колядок.

Змінюються кадри, і диктор упевненим голосом інформує про становище у ФРН. Тепер на екрані — ситі, випещені обличчя, руки з дорогими перснями. За кілька хвилин починається передача для дітей. Оживають мальовані Гензель і Гретель — герої казки братів Грімм.

Так входять у роман казки братів Грімм, які стають «міфологічною основою» твору.

У казці «Диво-птах» (аналог «Синьої бороди»), чаївник лишає дівчині, котру викрав, в'язку ключів і якнайсуворіше забороняє їй підходити до дверей однієї кімнати. Але вона, не послухавшись, відчиняє двері й бачить скривавлені жіночі тіла. Чаївник довідується про її неполіслух і вбиває ще одну жертву.

Мотив потасмних дверей переходить у спогади Коррі. Два роки тому, на різдво, він, християнський хлопчик, певний своєго англійського походження, немовби прочинив потасмні двері: дізnavся, що їхня бабуся (діти називають її Лілі) — єврейка за національністю, яка в 30-і роки покинула Німеччину. За гітлерівськими законами це означало б, що вони, онуки, є «неповноцінними». Лілі колись була відомою художницею, та книжки її згоріли у вогнищі, розпаленому штурмовиками. Того пам'ятного різдва вона, після сорока річної перерви, вийняла з шухляди давнії свої акварелі — ілюстрації до казок братів Грімм.

Під час канікул Коррі пише музику до історії Гензеля і Гретель і часто лишається в порожніх класах. Одного разу до рук йому потрапила в'язка ключів від школи, приміщень (батько завжди давав тільки один ключ). Хлопчик з нетерпінням відчиняє маленькі, наче потасмні, двері, які давно вже хвилювали його уяву. В темній кімнаті зберігаються давні листи, які розкривають перед Коррі трагічну долю тих, кого фашисти називали «недолюдьми».

У книзі Рашфорта немає опису тортур, проте фашизм постає в усій своїй повторності.

Рашфорт по-своєму розповідає історію про пряниковий будиночок. Розлучена з братом, Гретель стає зовсім безпорадною перед чаклункою. Вона сама розкладає вогнище, скидає одяг, покірно дозволяє відміні відрізати кося й ліз в піч. Те саме відбувається і з Гензелем. Кімнати ж, де в ідеальному порядку зберігаються дитячі сукенки, костюмчики, черевички, перев'язані стрічками кося, викликають у пам'яті страшні комори Освенціма, Майданека, Равенсбрюка.

Ми знаємо, кого символізує та відьма. За асоціацією спадає на думку герой роману Роберта Мерля «Смерть — моє ремесло» — комендант Дахау, а потім Освенціма Рудольф Лант. Спокійно й діловито, без будь-яких докорів сумління, він відправив у газові камери два з половиною мільйона чоловік. Бувши сам батьком, він наказував солдатам відшукувати під купами дрантя, знятого з в'язнів, маленьких дітей, котрих матері намагалися врятувати, і посилав їх у душогубки.

Відьма, додає Рашфорт, і нині жива, вона й досі чатує на дітей, які заблукали в лісі.

Листи, фотографії. На одній з них — дівчинка стоїть край поля і весело всміхається. Вона була серед тих, кому пощастило вступити до англійської школи. Та 1938 року батьки, не маючи чим платити за навчання, забрали її і втекли до «безпечного» Амстердама, туди, де через кілька років фашизм почне свою вакханілю грештів і вбивств.

І знову — сучасність. Знову на екрані школа, яку захопили терористи. Дівчинка стоїть на стільці так, щоб кінооператори могли знімати все, що там відбувається. В глибині кімнати — жінка з гвинтівкою в руках, гідна спадкоємниця Ельзи Кох. Мінає одинадцять, останній день чекання (деталь: у романі — одинадцять розділів). Терористи готовуються виконати свій намір — кожні півгодини вбивати дитину. Врешті урядові війська йдуть на штурм і звільняють заложників. Але четверо дітей гине.

Рашфорт не заглибується в психологію окремих героїв, не описує найтонших почуттів. Образи окреслені скupo, кількома штрихами. Короткі репліки Коррі Й Джо пересипані цитатами з улюблених творів (у кінці роману автор наводить їх назви). Нічого схожого на внутрішній монолог, на літературу потоку свідомості. Проте автор не наслідує і взірців класичного роману XIX століття. Скоріш на композицію «Дитячого садка» вплинуло мистецтво кіно. Всі фрагменти як історичного, так і казкового плану об'єднані не тільки сюжетно — їх єднає і проблематика. Поряд з темою жорстокості, насильства звучить інша — тема потурання. Підкоряється вмовлянням дружини батько Гензеля і Гретель, посилає вовчи лапи борошном мірошник з казки «Вовк і семеро козенят», потурають фашистською терору й загибелі невинних людей і в наші дні.

Побоювання Рашфорта небезпідставні. З газет ми дізнаємося про безкарність Вольфганга Отто — участника розправи над Тельманом; про те, що одержує державну пенсію нацист Пауль Раймерс; про переслідування екстремістами актора-антifaшиста Дітріха Кіттнера; про жорстоке поводження з дітьми в капіталістичних країнах. Нещодавно світ був приголомшений звісткою про влаштований італійськими неофашистами вибух на залізничному вокзалі в Болоньї: серед сотень убитих та поранених було багато дітей...

В. Івашова в статті про британську літературу 70-х років («Вопросы литературы» № 3, 1980, стор. 141) пише про хвилю «літератури про Гітлера, яка ось уже не менш як п'ять років котиться по країнах Заходу й робить свою лиху справу».

Так, вона жива — відьма з казок братів Грімм. І особливо гостро в зв'язку з цим звучить закінчення роману «Дитячий садок».

Відчинивши ще одні потаємні двері, Лілі показує онукам нові праці, створені в останні два роки після багаторічної перерви. Вони впізнають себе, матір, батька, рідний дім. І тоді бабуся відкриває джерело, що живило колись її творчість. На давній фотографії Коррі і Джо бачать бабусину родину — 27 осіб, замордованих гітлерівцями в концентраційному таборі. Іхні обличчя добре знайомі з ілюстрацій Лілі до казок братів Грімм. Коло замкнулося. Від численної дружної родини залишилися тільки фото й портрети, виконані Лілі. Так само лише на портреті можна побачити тепер матір Коррі Й Джо, яку вбили терористи за дев'ять місяців до різдва.

Різдво зберігає для Рашфорта своє

первісне легендарне значення. Тому сповнений глибокого сенсу той факт, що жінка, яка загинула, була вагітна. З народженням дитини народжується новий світ, і жахливо, коли їй не дають народитися. Смертельна загроза нависла над Коррі, Джо, Маттіасом, над усім людством. Не можна спокійно споглядати, як відроджується фашизм.

А втім, «Дитячий садок» — не пессимістичний твір. Скоріш це попередження, пересторога — автор звертається до людей, твердо знаючи, що його почувають. Дитина — символ майбутнього, і «Дитячий садок» — книжка про дітей, що повинні, як каже Лілі, взяти на себе турботу про мир, що блукає в пітьмі. Але вивести людей до світла вони зможуть лише в тому разі, якщо ніхто не завадить їхньому народженню, якщо не замахнеться на них рука терориста, якщо вони не гинутимуть в омріяних неофашистами концентраційних таборах.

Насильство її діти. Жорстокість і беззахисність. Цю тему порушують у своїх творах багато сучасних письменників. Гнів і жах обрушує на авторів бравурних книжок і фільмів про війну маті з роману Н. Воннегута «Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей». Правда — не в переможних маршах, не в близку орденів, а в трупах дітей, що загинули у вогні, у сплюндрюваних містах, у скалічених долях.

Насильство — це не тільки війна, а й диктаторські режими, суспільство, де панує право сильного. Суспільство, де можна втопити дві тисячі дітей і сказати, що всі вони живі й ходять до школи (Г. Маркес, «Осінь патріарха»), де можна вбити їх як соціально небезпечних, перед тим до краю озлобивши (К. Ое, «Обійняли мене води до душі моєї»), де можна захопити дітей як заложників і шантажувати уряд (П. Рашфорт), де можна винищити природу й виростили нове покоління кам'яного віку, немилосердне й огідне (К. Абе, «Дитяча»).

«Дитячий садок» — добра книжка, створена молодим талановитим письменником. Рашфорт уникає дешевих сентиментальних ефектів. Тональність оповіді зовні спокійна (та тільки зовні). Майстерно розробивши композицію твору, автор тримає читача в стані високої психологічної і емоційної напруги. Його роздуми про долю різних поколінь, глибока внутрішня відповідальність перед майбутнім не можуть не схвилювати читача. Отож можна впевнено сказати, що в літературі прийшов новий талановитий письменник-гуманіст.

Лариса ФІАЛКОВА

На Вроцлавському конгресі прихильників миру. 1948 рік.

До 75-річчя з дня народження

ВАНДА ЛЬВІВНА ВАСИЛЕВСЬКА

На мармуровій стелі, що височить складовою частиною її пам'ятника в Києві, на Байковому кладовищі, викарбувані слова: «Не можна боротися за мир і справі боротьби за мир віддавати півсерця, половину думок і половину своїх почуттів... Треба віддавати все серце, всі думки, весь розум, — тоді перемога буде за нами».

I ще раз той самий текст, але вже не українською, а польською мовою, рідною мовою письменниці.

А внизу підпис: Ванда Василевська.

У цих словах про неподільність серця, думок і почуттів у боротьбі за велику справу — чи не найважливіша відзнака яскравої особистості її самої — видатної польської радянської письменниці Ванди Львівни Василевської (1905—1964).

Не тільки в боротьбу за мир, запеклу й пристрасну боротьбу, яка гідно вивер-

шила подвижницьку літературно-громадську діяльність нашої Ванди, але й у кожну справу, що виникала на її бурхливому життєвому шляху, вкладала Ванда Львівна всю свою енергію, всю свою душу: в творення кожної своєї книги, а писала вона віршами й прозою, писала романі, повісті, оповідання, п'єси, статті, нариси, есе; в діяльність очолюваної нею Спілки польських патріотів, створеної в Радянському Союзі в роки війни, та в організацію Першої польської дивізії імені Тадеуша Костюшка, яка стала першим з'єднанням майбутньої армії нової, народної Польщі; в кожний свій виступ на трибуні, а була Ванда Львівна одним з найяскравіших промовців, яких доводилося мені чути за довгі десятиріччя громадської роботи; в свою любов до людей і в свою зненависть до ворогів людства; наречті, в свою невичерпну гостинність, так само,

як і в своє зворушливе захоплення квітництвом, чи вирощуванням яблуньок на придніпровському піску, чи навіть рибальством...

Ніколи ж нічого не робила вона наполовину, ні до чого не бралася з холодним серцем, а такі явища, як, наприклад, формалізм чи безвідповідальна поверховість у будь-якій справі були для неї не тільки протипоказані, а й нестерпні, неприпустимі, осоружні.

Можливо, через усе це вона й згоріла так передчасно, в розквіті творчих сил, не доживши навіть до шістдесяти...

Її життя завжди було напруженим і драматичним, у деяких проявах — трагічним і трагедійним (чого варте було хоча б убивство чорними провокаторами у Львові в 1939 р. її чоловіка — робітника-муляра її керівника своєї профспілки в Польщі). Та водночас було воно по-значене і найвищими злетами духу, виповнене яскравими творчими здобутками й перемогами, радісним відчуттям торжества її ідеалів, щедрою радістю повноцінного людського буття в усій його багатогранності, людського буття й невтомної діяльності, увінчаної зрештою світовою славою.

Не просто ж не гладенько торувався її життєвий шлях. У роки юності їй, студентці Krakівського університету, дочці професора Василевського — колишнього міністра закордонних справ у тодішньому польському уряді, — нелегко було безкомпромісно стати на шлях революційної боротьби, назавжди пов'язати долю з революційним рухом пролетарів і сільської бідноти, піти в революційне підпілля. Для неї це означало не тільки змінити весь уклад свого життя, а й кинути виклик суспільному ладові буржуазно-поміщицької Польщі, піти на рішучий розрив із своїм середовищем і на драматичний конфлікт зі своїми батьками, напружену шукати засобів і способів здобути пошану й довір'я своїх нових однодумців — борців за світле майбутнє своєї вітчизни, за нову, соціалістичну Польщу.

На цей шлях Ванду стала мужньо й безкомпромісно, йшла по ньому не вагаючись. Тож цілком логічним і закономірним було, що вивершився він для неї вступом до Комуністичної партії Радянського Союзу, вірною дочкою якої вона була до останньої хвилини свого життя.

Революційна боротьба польських трудящих, або, кажучи словами Івана Франка, «дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю», виповнив ущерть вже найперші літературні твори молодої письменниці. Її романи «Обличчя дня», «Вітчизна», «Земля в ярмі»

здобули їй найширше визнання прогресивної громадськості в Польщі і далеко за її межами.

Назва її книги «Обличчя дня» стала назвою революційного літературного журналу в Польщі. Роман «Земля в ярмі» здобув письменниці повнозерну літературну славу, зокрема серед мільйонів читачів у Радянському Союзі. З гордістю розповідала Ванда нам, своїм друзям, що про її роман «Вітчизна» тодішній прем'єр-міністр польського санкційного уряду генерал Сладковський сказав: «Я ніколи не пробачу Василевській двох речей: її книги «Вітчизна» і страйку польських учительів, який ця червона Ванда очолила».

Так революційна діяльність ставала для Ванди Василевської основою її літературних творів, а твори ці ставали духовною зброєю в революційній боротьбі.

Пізніше, вже в останні роки свого життя, Василевська писала в своїх автобіографічних нотатках: «Я перегортую сторінки моїх книг і бачу, як тісно переplітається з моїм життям все, що я писала, як навіть дрібні епізоди й незначні персонажі є відбитком справжніх подій і зустрічей, бачу, що кожна книга була не справою випадку, а необхідністю і тому повинна була стати саме та-кою, а не іншою».

Знаменні слова, дуже важливий принцип, який є одним з найяскравіших показників реалістичної основи творчості письменниці.

У нашу країну, в Радянський Союз і, зокрема, на Радянську Україну Ванда Василевська прийшла, як відомо, в трагічні дні другої світової війни, коли Польщу розтоптив і поглинув вигодуваний і захочений заокеанськими і європейськими імперіалістичними хижаками фашистський звір.

Ми прийняли Ванду з відкритими серцями, з щирою любов'ю й повагою, як видатну письменницю свого народу, як нашу бойову посестру в боротьбі проти гітлеризму.

І вона відразу ж стала в наш бойовий стрій, а незабаром, створивши свою уставлену повість «Райдуга» — про незламність духу української жінки Олени Костюк перед лицем ненависного ворога, — ствердила себе вже як письменниця радянська. Виняткова популярність цієї книги, що, за визначенням газети «Правда», стала видатною подією в радянській літературі, винятковий успіх кінофільму, створеного на основі «Райдуги», стали найяскравішим виявом широкого визнання Ванди Василевської в нашій країні. З того часу не лише польські трударі, а й

читачі в Радянському Союзі, говорячи про письменницю, називали її «наша Ванда».

На час появи «Райдуги» вона вже стала депутатом Верховної Ради СРСР, членом КПРС і одним з найпопулярніших письменників-фронтовиків, чиїми виступами в пресі зачитувались і на фронті, і в тилу.

Як відомо, після війни Ванда Львівна залишилася в Радянському Союзі і наважиди оселилася в нашому славному Києві. Що спричинилося до цього? Відповідаю словами, що стали назвою однієї з її післявоєнних повістей: просто любов.

Адже Ванда була не тільки талановитою письменницею і видатним громадським діячем, а й пристрасно люблячою жінкою. Свою закоханість у видатного нашого драматурга і всесвітньовідомого громадського діяча Олександра Корнійчука вона не тільки не приховувала, а жила й дихала нею, не вміючи любити «на півсерця» чи «на половину почуттів». Корнійчук став їй і мужем, і найближчим другом та соратником у найповіншому сенсі цих слів і цих понять.

Звичайно, не так просто було Ванді Львівні остаточно залишитися за межами рідної Польщі, особливо ж коли зважити, що їй було запропоновано посісти відповідальний пост у новій польській державі. Драматична психологічна колізія тут була для Ванди неминучою, але вона пішла за покликом свого серця і, мабуть, просто не змогла б вирішити інше.

Про такий поворот у біографії Василевської варто згадати й нині, бо, здається нам, в середовищі наших друзів — польських літераторів — не всі в той час (а можливо, ще й тепер) правильно зрозуміли цей крок Ванди Львівні, а дехто, за її розповідями, навіть почав ставити під сумнів її патріотизм.

А між тим Ванда Львівна до останнього подиху свого любила Польщу й польський народ всією душою, писалася його культурою й літературою, писала польською мовою, часто бувала в Варшаві й Krakovі і щедро вносила свій духовний вклад у побудову нової, соціалістичної Польщі.

Це аж ніяк не суперечило її любові до

нашої квітучої України, до першої в світі соціалістичної держави — великої Радянського Союзу. Адже польський патріотизм Василевської ніколи не хитався в бік вузького націоналізму, а єдність суспільного укладу й соціальних ідеалів післявоєнної робітничо-селянської держави — Польської Народної Республіки і могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік створили найпереконливішу першооснову для того, щоб письменниця могла широко відкрити своє серце для обох країн, стати одним з яскравих символів їхньої нерозривної дружби й братерства. Це означало, що Ванда Василевська, як духовне причастя, сприйняла всею трепетною душою велике й життедайне «чуття єдиної родини», про яке так вичерпно й хвилююче написав наш славний поет, чий пам'ятник на Байковому височить поруч з пам'ятником Василевської, Павло Григорович Тичина.

Після «Райдуги», що залишила такий яскравий слід на нашему літературному небосхилі, одна за одною з'являлися нові й нові книги Василевської — повісті «Просто любов» і «Коли запалає світло», роман «Ріки горять», що завершив могутню трилогію «Пісня над водами», весела книжечка «Красен Дніпро за всякої погоди», книги нарисів про поїздки в Китай, в Румунію, на Кубу, нові статті, памфлети, есе. І полум'яні виступи на численних форумах борців за мир у багатьох країнах, на різних континентах.

Та невтомний метроном людського життя вже відлічував її останні роки, і ось в розвітві її літературної й громадської діяльності її серце, яке вміло так пристрасно любити й ненавидіти, так напружену битися в боротьбі за людське щастя, за високу правду, за мир на землі, — зупинилося назавжди.

У нинішньому 1980 році її було б лише 75, а її вже так давно немає між нами.

Згадаймо ж про неї ще і ще раз, згадаймо, щоб сказати від усього серця: це було славне життя, могутня творчість, це була видатна жінка нашого бурхливого сторіччя, пам'ять про яку не згасне довгі роки.

Олександр ЛЕВАДА

МИТТЕВЕ ФОТО

Пізня осінь 1941 року. Степ за Волгою вкритий імлою, крізь яку де-не-де пробивається місячне світло. Я йду сама-самісінка з Чапаєвська, районного центру, до радгоспу, де знайшла притулок жмен'ка поляків-біженців, як нас тут називали. Десь на півдорозі, на дев'ятому, мабуть, кілометрі, з імли виринула людина. Мій несподіваний супутник, місцевий колгоспник, виявився чудовим співрозмовником. Говорили російською мовою, але мій акцент виказував іноземку.

- Ви полякі?
- Владали.
- То як там наша Ванда?
- Ваша?
- А чому ж ні? Недавно в нашій районній газеті надруковано її нарис з фронту. Ой, тяжко там, тяжко...
- Маєте рацію. Наша вона і ваша.

Вразило: він говорить про нашу Ванду так просто — Ванда. Навіть не називає прізвища. Вона відома в цій країні як дуже близька людина.

Якось недоречно переписувати з енциклопедії, що стоїть на полиці у моїй варшавській квартирі, біографію Ванди Василевської. На цій же полиці вже багато років стоїть її фото.

Варшавський будинок на Мокотові. Тут вона бувала під час кожного приїзду до Польщі з Києва, Москви, по дорозі на конференції захисників миру у Відні, Парижі. Про ці відвідини Вандою Василевською Варшави у 1946 — 1964 роках нагадує меморіальна дошка, до якої приносять квіти учні шкіл її імені, солдати першої дивізії імені Тадеуша Костюшка, сформованої за Окою, робітнича молодь нашого мокотовського кварталу. В бібліотеках на полицях стоять книжки письменниці, видані в минулі роки. У приморському Колобжегу медичне училище також названо іменем Ванди Василевської. Польща пам'ятає її, письменницю і політичного діяча довоменних років.

Як сьогодні, бачу Ванду під час роботи над книжкою «Кімната на гориці»; її читали всі покоління школярів, що виростили вже за народної Польщі. Квартира Ванди у варшавському Жолібожі була надійним пристановищем для друзів: тут переховувалися комуністи на «вимушенному курорті», партійні діячі перед поїздками до промислових центрів, де під керівництвом КПП організовувалися страйки. Без кінця дзвонив телефон...

І серед усього цього гармидеру Ванда писала книгу для дітей. Гляне у вікно замислитися, і знову спритно забігають пальці по клавішах друкарської машинки. В творчості Ванди немає двох правд — для дорослих і для дітей. А життя дітей (дітей робітників, зокрема), дитячу психологію вона знала дивовижно. Якось ми зовсім випадково довідалися, що Ванда була доктором філософії, неабияким фахівцем в галузі історії і природничих наук.

Наближався грізний для нашої країни вересень 1939 року. Ванді Василевській загрожував судовий процес за її письменницьку і громадську діяльність проти фашизму. Не було тижня, щоб її не викликали до слідчого на допит. Та до суду справа не дійшла — «санаційні вожді» втекли з Варшави, тільки-но гітлерівці почали бомбардувати місто. Ванда подалася на схід.

Яніна БРОНЕВСЬКА

Varshava.

Ванда Василевська і Олександр Корнійчук.
Вроцлав. 1948 рік.

ТОВАРИШКА ВАНДА

У той час, коли я працювала в Києві¹, стан здоров'я товаришки Ванди значно погіршився. То були вже останні роки її життя. Але вона продовжувала регулярно виконувати обов'язки члена Все-світньої Ради Миру і невтомно писала. Часто виїздила. Мешкала переважно під Києвом, в дачній місцевості Плюти. Дуже кохалася в квітах і з великою любов'ю доглядала тамтешній садочок. Не завжди брала участь у зустрічах в консульстві, але в День Війська Польського — обов'язково. В жовтні 1963 року довго і дуже сердечно бесідувала в консульстві з групою молодих офіцерів Війська Польського. Її співрозмовників цікавило все: і роль товаришки Ванди у створенні Першої дивізії Війська Польського, і її життя та діяльність у Києві. З юнацькою безпосередністю ставили вони й запитання особистого характеру. Вона відповідала, як завжди, щиро і безпосередньо. Зауважила: «Я народилась

у Krakovі, але чуюся varshaw'янкою». Тужила за Варшавою, за Польщею. Мислила і писала польською мовою. До останніх її творів належить повість «В тяжкій боротьбі», присвячена геройству польських комуністів у роки другої світової війни. В цій чудово написаній книзі письменниця дуже точно зобразила тогочасне польське суспільство, показавши відмінність оцінок, прагнень і сподівань різних його верств та угруповань. До останніх хвилин свого життя вона писала і працювала з думкою про Польщу. В моменти душевного напруження, коли прагла точніше висловити свої думки, мимоволі переходила на польську мову.

Вона належала до найпопулярніших особистостей у Країні Рад. Під час дружніх розмов радянські товариші з великою симпатією згадували про неї. Не раз я чула думку і випадкових співрозмовників у поїзді, в парку. Дізнавшись, що я з Польщі, вони майже завжди називали Ванду Василевську і щоразу — приязно, шанобливо. Вона стала уособленням щирої дружби польського наро-

¹ Ванда Михалевська працювала Генеральним консулом ПНР у Києві 1957—1965 рр.

ду з народами СРСР. Знали її нелегкий життєвий шлях, несхібну позицію, яку займала в міжвоєнний період і під час війни, про її роль у створенні Спілки польських патріотів в СРСР і Першої дивізії імені Тадеуша Костюшка. Пам'ятали, як у 1943 році, коли Радянська Армія вела запеклі бої з гітлерівськими ордами, товаришка Ванду звернулася до солдатів Першої дивізії Війська Польського, які приймали присягу: «Будьте гідними Польщі, яка четвертий рік бореться з окупантами, стікаючи кров'ю».

Вона говорила: «Нам простягли руку допомоги, і потиск нашої руки повинен бути чесним до кінця». Ці слова, що йшли з глибини її благородного серця, були звернені до всіх поляків; таким самим було її ставлення до Країни Рад, до радянських людей.

Востаннє я бачила товаришку Ванду на похороні Максима Рильського. Я не відразу віпзнала її. Ванда Львівна дуже змінилася. Обличчя потемнішло, риси загострилися. Здавалася тяжко хворою. Для всіх нас смерть Максима Тадейовича була тяжкою втратою. Неважко зrozуміти, як переживала це товаришка Ванда з її надзвичайною вразливістю. До того ж липень 1964 року в Києві був на рідкість пекучий, нестерпний для людей, хворих на серце, до яких належала й вона. Менш як за тиждень ми проводжали товаришку Ванду на місце її вічного спочинку на Байковому кладовищі у Києві. Незліченні юрби людей йшли за її труною, несли квіти. Весь Київ прощався з нею. Приїхали делегації з Москви, з союзних республік. З Польщі прибув представник ЦК ПОРП товариши Вінценти Красько, товариши Яніна Броневська і Ежи Путрамент, з Москви — посол ПНР товариш Едмунд Пщулковський. Приїхала дочка Ванди Львівни — Ева і сестра Софія Возницька, яка жила у Варшаві.

Невдовзі після смерті Ванди Василевської в столиці Радянської України, на будинку, де вона мешкала із своїм чоловіком — видатним українським драматургом Олександром Корнійчуком, бу-

ло встановлено меморіальну мармурову дошку. Рукописи праць письменниці добайливо зберігаються в Державному архіві в Києві. Біля пам'ятника на її могилі завжди полум'яніють квіти.

Маю нагадати, що для мене і моїх товаришів Ванда Василевська була близькою й дорогою людиною віддавна, ще від її перших виступів на політичній арені в буржуазній Польщі. Ми захоплювались її непримиренністю до кривиди, до страждань простих людей. І відвагою, з якою вона підносила свій голос на захист трудящих у публічних виступах, на сторінках преси, а згодом — у своїх книжках «Обличчя дня», «Вітчизна» та інших. (Уже перший репортаж Ванди Василевської, що змальовував побут нічліжок, під промовистою назвою «Готель під вошею» викликав жваву реакцію польської громадськості). Вона брала якнайактивнішу участь у боротьбі за амністію політичних в'язнів, що її вела Польська Комуністична партія, підтримувана прогресивними колами суспільства. Наприкінці 1935 року Народний фронт таки вирвав у санаційних владей рішення про амністію. Після восьми років ув'язнення була звільнена і я (на два роки раніше, ніж належало за вироком). Тоді, приїхавши до Варшави, я вперше побачила Ванду Василевську. В складі делегації політв'язнів я відвідала її квартиру, щоб від імені всіх звільнених скласти нашу гарячу подяку. Деталі цієї зустрічі не збереглися в моїй пам'яті, але залишилося відчуття великого людського тепла, з яким нас було прийнято.

Пізніше на масових зборах, організованих Лігою захисту прав людини і громадянин, я мала можливість слухати виступи товаришки Ванди. Вона була незрівнянним промовцем, пристрасним і переконаним. Василевська належала тоді до лівого крила ППС. Вона не була теоретиком; керувалася ідеєю соціальної справедливості і гуманізму. В комуністах вбачала єдину силу, що послідовно бореться проти експлуатації й гноблення. До речі, писала про це в одному з

останніх краківських листів. Уже тоді вона змогла оцінити перспективи розвитку польсько-радянських відносин і їх значення для захисту незалежності Польщі, якій загрожував гітлерівський фашизм, — говорила про це у своїх виступах, доводила, наполягала. В другій половині тридцятих років Ванда Василевська, безперечно, була одним з найпопулярніших у Польщі громадських діячів, словом і ділом сприяючи формуванню соціалістичної свідомості в польському суспільстві. 1939 року, прибувши до Львова, вона стала повноважним представником поляків і польської культури на території Країни Рад. Звертаючись безпосередньо до Сталіна, порушувала найістотніші проблеми, які стосувались поляків. Вивчення і висвітлення цих питань — справа істориків. Так уже склалося, що на протязі багатьох років я раз у раз потрапляла в коло діяльності товаришки Ванди: як політв'язень са-

наційної в'язниці, пізніше як активістка нелегальної КПП, а за часів війни як активістка Спілки польських патріотів у СРСР, яку очолювала Ванда Львівна. Відома роль, що її відіграла Спілка польських патріотів у справі гуртування всіх чесних поляків під прaporами боротьби за визволення країни і створення нової, незалежної народної Польщі.

Я глибоко шанувала Ванду Василевську, захоплювалась нею як політичним діячем, письменницею і людиною — її розумом, чесністю і силою характеру. Не маю сумніву, що життя і діяльність цієї надзвичайної жінки, яку історія піднесла так високо і яка в тодішніх складних обставинах відіграла виняткову роль у створенні платформи польсько-радянського співробітництва, будуть з часом висвітлені всебічно.

Ванда МИХАЛЕВСЬКА

Варшава.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

Минулого року в словацькому видавництві «Освіта» побачила світ книжка Юліуса Болфіка «Партизанска бригада ім. Ракоші майора Червоної Армії Василя Михайловича Козлова», відзначена Словацьким літературним фондом та Центральним комітетом словацького союзу борців проти фашизму як один з найкращих творів, присвячених 35-річчю Словацького національного повстання та визволення Чехословаччини Радянською Армією. Посилаючись на документи, листи, щоденники партизанів, Ю. Болфік детально розповідає про славний бойовий шлях бригади.

Кілька слів про Василя Михайловича Козлова.

Кадровий офіцер Радянської Армії, льотчик-винищувач і досвідчений партизан, уродженець Сумщини В. М. Козлов був призначений командиром десанту інтернаціональної партизанської групи для дій на території Словаччини та Угорщини. Згодом група перетворилася на бригаду, в лавах якої пліч-о-пліч билися з фашистами словаки, угорці, українці, росіяни.

По війні В. М. Козлов працював на партійній роботі, згодом очолював Мукачівське автопідприємство. Він почесний громадянин Рівненської Соботи (ЧССР).

* * *

До 35-річчя визволення Чехословаччини Радянською Армією видавництво «Чеськословенські спісователі» у серії «Перемога» випустило в світ антологію поезії під назвою «Вірші проти смерті». В антології зібрано 400 антифашистських і антивоєнних поезій авторів семи соціалістичних країн. Газета «Руде право», опублікувавши рецензію Я. Недлої на це видання, як ілюстрацію передрукувала з антології вірш Максима Рильського «Колискова» у перекладі Я. Кабічка.

Під час поребування Анрі Барбюса в Харкові у лютому 1929 р.
Зліва направо: П. Тичина, перекладач Д. Фельдман, А. Барбюс, О. Слісаренко; секретарка А. Барбюса А. Відаль.

До 50-річчя Харківської конференції революційних письменників світу

ЯСКРАВА СТОРІНКА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Листи Анрі Барбюса до Володимира Кузьмича, які публікуються в цьому номері «Всесвіту», відкривають цікаву, але мало відому, сторінку інтернаціональних взаємин української літератури і дозволяють значно розширити наше уявлення про зв'язки з прогресивним письменством Франції у перші пореволюційні десятиріччя. Деякі питання, що їх торкається автор цих листів, безпосередньо стосуються Другої міжнародної конференції революційних і пролетарських письменників світу, півстоліття якої минуло в листопаді 1980 р.

Коротко спінимось на історії цього листування.

Славнозвісний майстер слова, борець за мир, вірний друг Радянського Союзу, Анрі Барбюс надзвичайно чітко і послідовно виразив революційні прагнення передової інтелігенції світу в добу пролетарських революцій і з величезною ідейною переконаністю віддав себе й свою творчість справі со-

ціалістичної перебудови світу. Однією з провідних ліній бурхливої творчої та громадської діяльності А. Барбюса був курс на консолідацію прогресивних письменників і діячів культури різних країн.

Ще у травні 1919 р. А. Барбюс виступив ініціатором міжнародного антиімперіалістичного об'єднання творчої інтелігенції «Клярте» і у зверненні під шокуючою буржуазією назвою «З ножем у зубах та в манифесті «Світло з безодні» (1920) визначив його основну мету: всіляко сприяти створенню нової, соціалістичної цивілізації. Висловлені Барбюсом ідеї визволення людини від духовних пут, породжених експлуататорським супільством, засудження капіталістичного варварства, блокади та іноземної інтервенції щодо Країни Рад знайшли широку підтримку серед прогресивних діячів культури, і групи сприяння «Клярте» виникли в багатьох країнах Європи, Америки, Азії. В. І. Ленін високо оці-

нив діяльність «Клярте» перших років її існування і надіслав їй у 1922 р. вітальний лист. Пізніше, в середині 20-х років, об'єднання припинило свою роботу.

З кінця 1925 року А. Барбюс виношує нову ідею, котрою ділиться у листі до А. В. Луначарського: «Мова йде про те, щоб знайти засід організувати й прилучити до великого руху за визволення пролетаріату, зробивши це планомірно й цілеспрямовано, представників інтелігенції — і передусім письменників, художників і вчених... Свого часу я задумав групу «Клярте» як основу цієї організації інтелігенції... На жаль, я не зміг тоді тримати в руках цей рух, виправляти помилки, вносити дух єдності й згуртованості в цю сукупність видатних людей, яка в якийсь момент почала розростатися буквально на очах»¹.

Для здійснення свого задуму А. Барбюс вважав за необхідне організувати великий міжнародний журнал. В іншому листі до А. В. Луначарського, написаному трохи пізніше, А. Барбюс розвиває думку про «створення великого центру світової літературної й художньої інформації та пропаганди» і надсилає на розгляд наркому освіти РРФСР стислий начерк маніфесту майбутнього журналу «Монд»².

Восени 1927 р. А. Барбюс уперше приїхав до Радянського Союзу, де взяв участь у святкуванні Х-річчя Жовтня, у роботі Все-світнього конгресу друзів СРСР й Першої міжнародної конференції революційних і пролетарських письменників (на ній він був обраний членом президії Міжнародного бюро революційної літератури), виступав з численними доповідями, із статтями в радянській періодиці. Згодом, у 1928—1929 та 1932—1935 рр. славетний французький письменник щороку приїздив до СРСР у справах, пов'язаних з його творчою і громадсько-політичною діяльністю.

З 1927 р. А. Барбюс приступає до здійснення задуму щодо нового міжнародного журналу. Він складає маніфест «Монд», розробляє програму роботи осередків «Другів «Монд» в різних країнах, ділиться з радянськими товаришами по перу міркуваннями про майбутній журнал (зокрема під час перебування на Україні 1927 і 1929 рр.). Засновник «Монд» мріяв, що це видання сприятиме згуртуванню прогресивних письменників світу й зближенню творчої інтелігенції з пролетаріатом, активно протидіяним реакційному мистецтву і буржуазним засобам масової інформації, виступатиме на захист Радянського Союзу і знайомитиме західного читача з досягненнями радянської культури, боротиметься з загрозою фашизму та новою імперіалістичною війни.

¹ Див.: Літературное наследство. Т. 81. Из истории Международного объединения революционных писателей (МОРП). М., «Наука», 1969, с. 236—238.

² Див.: Літературное наследство. Т. 81. с. 240—243.

Тижневик «Монд» почав видаватися з червня 1928 р. в Паризі (виходив до кінця 1935 р.) і вже з перших номерів опублікував ряд цінних матеріалів, виявивши незаперечну прогресивну позицію. Проте у наступному році в його роботі почали виявлятися серйозні недоліки, що іх не міг передбачити засновник журналу. Це виявилося, зокрема, в надто об'єктивістській позиції редакції, в некритичному друкуванні матеріалів деяких міжнародних анкет, проведених журналом, тощо. «Журнал «Монд», визнаний органом МБРЛ, у ряді випадків посідав апологічну позицію, відкриваючи свої сторінки представникам різних ідеологічних течій. З'являлися в «Монд» і ворожі Радянському Союзові статті П. Істраті та ін. ...Прагнучи вийти за жорсткі раппівські межі й завоювати симпатії широких творчих кіл, «Монд» інколи губив необхідну принциповість», — зазначають сучасні дослідники¹.

Така лінія журналу «Монд» та його головного редактора викликала негативну реакцію з боку МБРЛ. Один за одним з'являються критичні виступи Бруно Ясенського «Універмаг ідеологій» (в журналі МБРЛ «Вестник иностранной литературы», 1929, № 5), Андора Габора «Барвістий світ» товариша Барбюса (в німецькому журналі МБРЛ та Спілки пролетарських і революційних письменників Німеччини «Die Linkskurve», 1929, № 5), відкритий лист до А. Барбюса від секретаріату МБРЛ (в журналі «Інтеркор», газеті «Юманіте», «Літературній газеті», останнє — 19. IX. 1930).

Якраз у цей час розгорнулась підготовка до міжнародної зустрічі революційних письменників світу, на якій передбачалось розглянути ряд важливих питань, звязаних з об'єднанням передових літературних сил у різних країнах перед загрозою війни й наступу фашизму. Ситуація з журналом «Монд» обговорювалася в ряді надрукованих перед конференцією статей, вона ж мала стати одним із пунктів, які дебатуватимуться на письменницькому форумі, оскільки «позиція Адрі Барбюса в журналі «Монд» переросла значення окремішного явища» і повинна розглядатися як «принципове питання тактики всіх секцій МБРЛ і їхніх друкованих органів», — писав один із секретарів МБРЛ І. Мікитенко².

Під час роботи Харківської конференції (6—15 листопада 1930 р.) про політичну лінію журналу «Монд» та позицію А. Барбюса говорилось у доповідях і виступах багатьох делегатів, — зокрема представниці Комінтерну С. Гопнер, Б. Іллеша, Й. Бехера, Дж. Джерманетто, Б. Ясен-

¹ О. В. Егоров. Международные организации революционных писателей. У вид.: Літературное наследство. Т. 81, с. 18.

² І. Мікитенко. Зібрання творів у шести томах. Т. 6, К., «Наукова думка», 1965, с. 313.

ського, І. Микитенка та ін. Особливо багато уваги принциповій критиці «Монд» та його редактора приділив Б. Ясенський, який головував у французькій комісії конференції. Сам А. Барбюс через хворобу не приїхав на зустріч (французьку літературу на ній представляли Л. Арагон і Ж. Садуль), але його послання було зачитано в останній день роботи конференції, перед прийняттям спеціальної резолюції, яка детально аналізувала роботу журналу, визначала його основні політичні помилки і, констатуючи, що ... «Монд» в теперішньому його вигляді є провідником ворожої пролетаріату ідеології¹, висловлювала надію, що А. Барбюс усвідомить хибність своєї позиції і зробить відповідні висновки.

Саме цього періоду драматичних стосунків Анрі Барбюса з товаришами по перу та ідейними однодумцями з Міжнародного бюро революційної літератури й стосуються сім його листів до В. Кузьмича (з березня 1927 по жовтень 1930 р.), які ми друкуємо. Значення їх цілком зрозуміле, тим більше, що літературознавство має небагато матеріалів з цього питання, а самих листів А. Барбюса 1927—1930 рр. до різних адресатів відомо й опубліковано в СРСР всього більше двадцяти, з них десять до М. Горького, один до А. В. Луначарського та два до С. Ейзенштейна. Тому зрозумілий інтерес, що його викликає це майже зовсім не відоме листування А. Барбюса з молодим українським письменником. «Майже» — бо свого часу один з цих листів вже був надрукований в журналі Всеукраїнської спілки пролетарських письменників «Гарт» (№ 6 1930), а в жалобні дні вересня 1935 р. в статті В. Кузьмича «Зустрічі з Барбюсом» згадувалось про існування біля 20 листів французького письменника до нього. І от, нарешті, завдяки активній пошуковій діяльності наукових співробітників ЦДАМЛІМ УРСР ці збережені сином В. Кузьмича листи — перед нами.

Хто ж такий був Володимир Кузьмич і чим викликане його листування із славетним автором «Вогню»?

Український прозаїк В. Кузьмич, автор численних оповідань, нарисів, романів «Крила» (1930) і «Турбіни» (1932), почав друкуватися 1925 р. в журналі «Всесвіт», належав до літорганізації «Молодняк», трохи згодом до ВУСППУ. У ряді його творів кінця 20-х — початку 30-х років («Італійка з Мадженто», «Жовтий рикша», «Хао-Жень» та ін.) відбилася зацікавленість питаннями інтернаціональної пролетарської солідарності, міжнародною революційною темати-

кою, для успішного втілення якої молодий письменник наполегливо вивчав французьку мову та есперанто. Дещо пізніше В. Кузьмич був навіть редактором журналу есперантистів республіки.

У статті «Зустрічі з Барбюсом» В. Кузьмич згадує, що знайомство з А. Барбюсом почалося в січні 1927 р., коли він від імені «Молодняка» надіслав йому лист з запрошенням до співробітництва у одноіменному журналі цієї організації комсомольських письменників України (журнал «Молодняк», нині «Дніпро», почав виходити з 1927 р.). «Великою була моя радість, — писав В. Кузьмич, — коли я одержав відповідь лист А. Барбюса, в якому він дякував за увагу «Молодняку» і обіцяв надіслати до нашого журналу свої статті».²

Лист А. Барбюса від 21 березня 1927 р., який ми друкуємо, і був відповідю на перший лист представника української літорганізації. У ньому, зокрема, привертають до себе увагу шире й доброзичливе ставлення А. Барбюса до молодих радянських письменників, згадка про те, що «наши погляди багато в чому співпадають», а також думка про недоцільність обмежувати поняття пролетарської літератури вузькими формальними рамками. Дуже важливими є також згадка про майбутній міжнародний журнал та про те, що разом із цим листом автор висилає маніфест, в якому стисло викладає свої погляди на «питання, які всіх нас цікавлять».

У жовтні 1927 р. А. Барбюс, на запрошення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, побував у Харкові, зустрічався з письменниками, журналістами, громадськістю, робітниками тодішньої столиці УРСР, зокрема познайомився з П. Тичиною, І. Микитенком, С. Пилипенком, Х. Алчевською, В. Кузьмичем. Захоплений творчістю А. Барбюса, його громадсько-політичною діяльністю (незадовго перед цим А. Барбюс побував на Балканах, в Румунії та Бессарабії — на місцях придушення румунською реакцією революційного повстання селян в Татарбунарах, після чого виступив з гнівним засудженням білого терору) та полум'яною особистістю, В. Кузьмич з іще більшою енергією вивчає творчість великого французького письменника.

Лист А. Барбюса від 4 лютого 1928 р. відбиває уже його особисте знайомство з В. Кузьмичем: в ньому, зокрема, йдеться про обмін книжками між ними, про ту увагу, яку приділяв А. Барбюс вивченю питання про можливу публікацію творів радянських письменників на сторінках французької періодики. Що стосується книжки «Іуди Іисуса» (російське видання «Іисус против Христа», М.-Л., 1928), про яку зга-

¹ Література мирової революції, 1931, спеціальний номер, с. 110.

² Літературна газета, 1935, 9 вересня.

дус А. Барбюс у цьому листі, то вона українською мовою не виходила.

У січні-лютому 1929 р. А. Барбюс вдруге побував на Україні (в Одесі, Миколаєві, Харкові), і на цей час припадає друга зустріч з ним В. Кузьмича. Саме тоді у молодого українського письменника з'явився задум написати книжку про життя і творчість Анрі Барбюса. Спершу ця книжка мислилася як розгорнений літературно-критичний нарис; згодом у вітальній телеграмі, надісланій 1933 р. з нагоди 60-річчя А. Барбюса, В. Кузьмич згадує вже не тільки про монографію, але й про написане ним оповідання з життя автора «Вогни». Лист від 4 травня 1929 р. свідчить, що А. Барбюс, йдучи назустріч проханню В. Кузьмича, надіслав йому свою біографію і, зацікавлений його задумом, просив тримати в курсі роботи над книжкою. Цієї біографії в архіві В. Кузьмича поки що не знайдено.

Привертають увагу в цьому листі згадки А. Барбюса про друкування на сторінках «Монду» матеріалів про СРСР, зокрема про Україну (це, очевидно, були нариси самого А. Барбюса про фільм «Арсенал» О. Довженка у № 37 та про споруду Держпрому в Харкові у № 44), і про листування з українською письменницею Христиною Олек-сівною Алчевською, авторкою драматичної поеми про події Паризької комуни «Луїза Мішель» (1930), яка ще до революції була слухачкою вчительських курсів у Парижі і прекрасно володіла французькою мовою. І листування з А. Барбюсом, яке, мабуть, почалося після 1927 р., заслуговує на пильну увагу дослідників інтернаціональних з'язків.

Що стосується осередків «Друзів «Монду», які, за задумом засновника журналу, мали бути утворені в різних країнах і служити вогнищами єднання прогресивної творчої інтелігенції, то особливого успіху ця ідея не мала. Після візиту А. Барбюса в СРСР у 1929 р. групи «Друзів «Монду» були номінально утворені в Харкові та Одесі, але якоюсь широкої діяльності не розвинули та й не могли розвинути через нечіткість самих установчих принципів.

В листі від 15 квітня 1930 р. А. Барбюс, цікавлячись ходом роботи В. Кузьмича над літературно-критичним нарисом, водночас коментує свої книги «Ісус» та «Луди Ісуса» з погляду їх атеїстичної спрямованості і рішуче протестує проти спекулятивного використання їх сектантами-баптистами. До цього листа була прикладена стисла реклама французького видавництва «Фламмаріон», яке випустило обидві ці книжки у 1927 р.

Наступний великий лист А. Барбюса до В. Кузьмича був написаний 28 квітня 1930 р., через два тижні після попередньо-

го. Він становить великий інтерес з багатьох поглядів. Це була відповідь на лист В. Кузьмича з численними запитаннями до французького письменника, викликаними, з одного боку, потребою подальшої роботи над літературно-критичним нарисом про Барбюса, а з іншого, — цікавістю до діяльності журналу «Монд», яка активно дебатувалася тоді на сторінках літературної преси.

В. Кузьмич докладно розпитував про ставлення критики до А. Барбюса в ранній період його письменницької роботи, про те, наскільки допомагає художній творчості А. Барбюса його громадсько-політична діяльність, про книжку «Ісус» і застосовані в ній літературні прийоми, про оцінку А. Барбюсом постаті перебіжчика у табір реакції П. Істраті, про допомогу, яку надає «Монду» робітничій літературній громадськості та ін.

Сама постановка питань свідчила про дослідницьку досконалість В. Кузьмича, ззвучало в них і занепокоєння діяльністю «Монду», первісний задум якого не міг не викликати два роки тому співчуття харківських письменників, котрі чули від самого А. Барбюса програму роботи майбутнього журналу. «Що зробила практично «Клярте», щоб виконати свої чудесні декларації? Як Ви особисто пояснююте причини розпаду «Клярте»? Хто з цієї групи підтримує «Монду»? І чи не станеться так, що і «Монду» розпадеться подібно до «Клярте» саме через своє «універсальне настановлення?» ...Найдокладніше відповідайте на ці питання, бо це значно пошириТЬ мій обрій, і тоді монографія буде повніша», — рішуче закінчував В. Кузьмич свій лист.

Виклад листа В. Кузьмича до А. Барбюса та велику відповідь на нього було опубліковано у 1930 р. в журналі «Гарт» № 6 (стор. 186—193) з коротким коментарем редакції: «Лист А. Барбюса з відповіддю на ці запитання має неабиякий громадсько-літературний інтерес. Але мусимо згадати про видрукування в «Юманіті» одвертій лист до А. Барбюса від секретаріату Міжнародного бюро революційної літератури. Лист од секретаріату свідчить про те, що сьогоднішня позиція А. Барбюса не така вже ясна, як це намагається він довести у листі до т. Кузьмича. Тож наводимо цей лист А. Барбюса майже повністю, випустивши лише кілька місць суто особистого характеру».

В листі-відповіді від 28 квітня 1930 р. А. Барбюс розповідав про те, як оцінювала критика його ранні твори, пояснював, в яких умовах розвивається його творчість, рішуче засуджував позицію П. Істраті, висловлював своє ставлення до Ремарка, який «старанно замкнувся в тумані пацифістського ідеалізму», а також зупинявся на інших запропонованих йому В. Кузьмичем пи-

таниях. Оскільки цей лист, хоч і лишився мало відомий дослідникам, але все ж таки був опублікований 50 років тому, ми не подаємо його в цій добірці.

Тримаючи тепер у руках тексти листів Анрі Барбюса до Володимира Кузьмича і маючи можливість порівняти їх з публікацією 1930 р., слід сказати, що редакція «Гарту» припустила контамінацію: а саме, в тексті листа до В. Кузьмича від 28 квітня 1930 р. було вставлено майже повністю лист до нього ж від 15 квітня, а також цілу журнальну сторінку з невідомого нам листа, де А. Барбюс викладає своє ставлення до П. Істраті. «Уже давно хочу я відповісти вам на запитання про П. Істраті. Ось що я писав моїм приятельці Алчевській...» — так починається цей великий абзац.

Далі йде різка критика на адресу письменника-ренегата, який виступив із провокаційними нападами на Країну Рад. Очевидно, В. Кузьмич або редакція «Гарту» мали в своему розпорядженні також лист або листи А. Барбюса до Х. О. Алчевської і не вважали великим гріхом вклучити частину його у текст своєї публікації.

Особливу вагу становлять листи А. Барбюса від 25 вересня і 5 жовтня 1930 р., в яких ідеться про наступну конференцію у Харкові. У них відбита ситуація, яка склалась навколо журналу «Монд» напередодні конференції у світлі його критики з боку МБРЛ. Лист характеризує дещо упереджене ставлення А. Барбюса до цієї справи на той час, тобто в середині 1930 р. Свій журнал він вважає «революційним органом і палким захисником СРСР»; виступи проти «Монду» — це «сміховинна критика», вони «несправедливі»; товариші, які пишуть про журнал — «погано поінформовані»; аргументи їх «безпідставні»; їх статті «мало обґрутовані» тощо.

У першому з цих листів згадується, що А. Барбюс, побоюючись, що його посланець не встигне привезти у Харків звернення до конференції, надсилає особисто В. Кузьмичу копію цього звернення. Оскільки ніхто з людей, яких називає А. Барбюс у листі, до Харкова на конференцію не прибув (судячи із стенограми), а в архіві В. Кузьмича згаданого звернення А. Барбюса не виявлено, не виключена можливість, що той текст, який був оголошений в останній день конференції й включений до стенограми, і був переданий В. Кузьмичем.

Важливою є згадка про лист до Бела Іллеша, копію якого А. Барбюс також надіслав В. Кузьмичу. Цей лист, датований 15 червня 1930 р., зберігся в архіві В. Кузьмича; він містить послідовне запечечення критики на адресу «Монду» та ряд не досить обґрутованих докорів у «байдужості, недбалості й інертності» на адресу діячів МБРЛ, на допомогу яких розраховував А. Барбюс.

Особливо мало переконливим здається пояснення А. Барбюса з приводу вміщення на сторінках журналу «Монд», «зв'язаного комерційними угодами з видавцями», оголошення про книжку спогадів ренегата Троцького.

Короткий лист від 15 жовтня 1930 р., в якому знову-таки міститься згадка про листування з Х. О. Алчевською, стосується матеріалів, надісланих В. Кузьмичу в звязку з Харківською конференцією.

Листування з А. Барбюсом давало В. Кузьмичу цінний матеріал для роботи над вже згаданим літературно-критичним нарисом. Воно в певній мірі було використане і у його виступі на Харківській конференції під час обговорення звітної доповіді секретаріату МБРЛ. В. Кузьмич виступав саме з питання роботи журналу «Монд». Спинившись на історії «Клярте» й «Монд», відзначивши деякі цінні риси в діяльності обох організацій, український письменник в той же час засудив «об'єктивний універсалізм», що став провідною тенденцією «Монду». «Співробітники у тов. Барбюса знайдуться в усному світі в таборі революційного пролетаріату та його істинних союзників. Пролетаріат знає тов. Барбюса як творця багатьох прекрасних новел і видатного твору «Вогонь», в якому він дав взірець високого ідейного змісту з високохудожньою формою. Тим сумніше слухати про вперто повторювані ним помилки на посту редактора «Монду»¹, — закінчив В. Кузьмич свій виступ. Як бачимо з критики В. Кузьмича на адресу «Монду», його не переконали аргументи А. Барбюса, викладені у листах 1930 р.

Висловив він також побажання, щоб конференція створила умови для крашого систематичнішого обміну культурними цінностями між загонами Міжнародного об'єднання революційних письменників у різних країнах, маючи на увазі окрема переклади творів української літератури іноземними мовами.

В. Кузьмич був одним із тих 10 українських письменників, делегатів Харківської конференції, які брали участь у складанні, обговоренні та схваленні звернення «До всіх революційних письменників світу» й резолюції цього повноважного міжнародного форуму, вплив якого простежується на розвитку всієї світової прогресивної літератури у «червоні тридцяті» роки. На обкладинці іншомовних (французького, німецького, англійського) видання журналу «Література мирової революції», який виходив у 1931—32 роках замість журналу «Вестник іноземної літератури», у списку його авторів від України поряд з І. Куликом, Іваном Ле, І. Мікитенком, Л. Пер-

¹ Література мирової революції. 1931. специальный номер. с. 162.

вомайським, П. Тичиною, П. Усенком та ін., бачимо й ім'я В. Кузьмича.

Щирі й дружні стосунки В. Кузьмича з А. Барбюсом тривали і в наступні роки. Він зустрічався з А. Барбюсом під час його приїздів в СРСР у 1933 й 1934 рр., посилив їому свої книжки і одержував у відповідь книжки французькою мовою, працював над редактуванням деяких українських перекладів творів А. Барбюса. (Тільки за життя А. Барбюса на Україні було видано 17 його книжок українською, російською та єврейською мовами). У статті «Зустрічі з А. Барбюсом» В. Кузьмич згадує, що за тиждень до смерті А. Барбюса він поїхав у Москву до свого великого друга із звісткою, що за кілька днів має вийти, нарешті, українське видання роману «Вогонь» у перекладі М. Терещенка. Від Спілки радянських письменників України В. Кузьмич віз А. Барбюсу орігінальний подарунок — 12 томів «1001 ночі» у французькому виданні 1826 р., якимось чудом знайдених у фондах бібліотек республіки. Вже тяжко хворому А. Барбюсу передали книги, він сердечно подякував за них через свою по-мічницю й товаришку Аннет Відаль. Саме в цій статті В. Кузьмич згадує, що монографію про життєвий і творчий шлях А. Барбюса він уже закінчив. (Однаке даних про її публікацію ні тоді, ні пізніше в літературознавчій бібліографії не зафіковано).

Зв'язкі 1933—1935 років стосуються інші десять листів від А. Барбюса й А. Відалю до В. Кузьмича, що зберігаються в архіві, придбаному нещодавно ЦДАМЛІМ УРСР. Останній з них — це подяка А. Відалі за шире співчуття з нагоди смерті її славетного друга.

Розглянутими вище матеріалами французький фонд архіву В. Кузьмича не вичерпується. Особливу увагу привертає текст звернення А. Барбюса на 18 друкованих сторінках під назвою «Сучасне і майбутнє. До інтелігенції», надісланий 21 березня 1927 р. разом із першим листом В. Кузьмичу у відповідь на прохання журналу «Молодняк». Надрукований тоді ж у «Молодняку» (№ 4 за 1927 р.), цей документ був і залишається єдиною публікацією майніфесту «Монд» в Радянському Союзі.

Що ж стосується самої позиції А. Барбюса у питанні журналу «Монд», то в наступні роки вона зазнала виразної еволюції, очевидно, не без впливу все триваючих критичних виступів. Так, у журналі «Література мирової революції» № 1 за 1931 р. друкується редакційний огляд під назвою «Похилю площиною. Діяльність журналу

«Монд» за останні два місяці». Газета «Юманіте» в січні 1932 р. друкує, а журнал «Література мирової революції» (1932, № 2) передруковує статтю Ж. Дюкло під промовистою назвою «Замасковане знаряддя буржуазії. Викриємо ідеїну плутанину журналу «Монд»». М. Горький надсилає А. Барбюсу два листи з рішучою вимогою зняти його ім'я із списку членів редколегії цього журналу. Проте в середині 1932 р., після відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», критика на адресу «Монд» припиняється.

Сам А. Барбюс на цей час змінив становлення до орієнтації журналу. Уже в листі до Б. Іллєша за 7 січня 1931 р., згадуючи, що він нетерпляче чекає матеріалів Харківської конференції, яка «становила дуже великий інтерес», А. Барбюс писав: «Що стосується напрямку «Монд», то я знаю, що ваші зауваження справедливі і що необхідно його в деяких відношеннях віправити — там, де, всупереч моїм намірам, він спроваді виявився заплямованим ідеальною плутаниною»¹.

У заяві Секретаріату МОРП восени 1932 р. А. Барбюс також засуджує орієнтацію «Монда» і заявляє про свій «беззастережний вступ до Асоціації революційних письменників і художників, французької секції МОРП, одним з керівників яко-го я є згідно постанови Харківської конференції»².

У 1932 р. А. Барбюс розгортає широку діяльність, пов'язану з організацією і проведенням Антивоенного конгресу в Амстердамі. Наступного року йому вдається здійснити рішучу перебудову роботи журналу «Монд», позбутися співробітників, які штовхали це видання на шлях антикомунізму, поновити зв'язок з О. М. Горьким, до якого французький письменник ставився з величезною повагою і любов'ю. Вершиною діяльності А. Барбюса уже в умовах існування й розвитку Народного фронту була активна участя в організації славнозвісного Міжнародного антифашистського конгресу письменників на захист культури, проведеного влітку 1935 р. в Парижі.

Дружба й листування А. Барбюса з українським письменником Володимиром Кузьмичем були яскравою сторінкою у величному літописі інтернаціональних літературних зв'язків 20—30-х років.

ОЛЕГ МИКІТЕНКО

¹ Литературное наследство. Т. 81, с. 245—246.

² Литературное наследство. Т. 81, с. 247.

ЛИСТИ АНРІ БАРБЮСА ДО В. КУЗЬМИЧА

№ 1.

21 березня 1927.

Дорогий товаришу,

Щиро вдячний за надісланий вами лист, в якому ви розповідаєте про себе, про коло ваших знайомств та прагнень. Пишить мені, коли схочете, і знайте, що обмінюватися думками з такими, як ви, молодими письменниками, для мене водночас обов'язок і радість.

Що ж до конкретних літературних питань, які ви мені поставили, то, я гадаю, наші погляди багато в чому співпадають. Однак дуже складно з якими уточненнями говорити про майбутні літературні здобутки, які можна уявити хіба що в загальних рисах.

Певно, не слід розглядати пролетарську літературу надто вузько і наперед надто обмежувати її, безвідносно до питання форми, (а саме з цієї точки зору в усіх сучасних літературах вже є досить точні намітки). Я бачу тут насамперед вихід на сцену колективного елементу — замість індивідуального, чого буржуазна література майже позбавлена.

Надсилаю вам маніфест, де я, щоправда стисло, викладаю деякі свої погляди на питання, які всіх нас цікавлять. Цей маніфест незабаром має вийти окремим виданням.

Гадаю, що при підтримці друзів мені, можливо, вдастся організувати міжнародний журнал, який керувався б трьома настановами, викладеними в цій розробці.

З братерським привітом АНРІ БАРБЮС

№ 2.

4 лютого 1928.

Дорогий товаришу,

Мені було дуже приємно дістати звістку від вас, а через вас — і від усіх харківських товаришів. З радістю довідався, що моя книга «Іуди Ісуса» має з'явитися в українському перекладі. Сподіваюся, що передмова, яку мені замовляли спеціально для цього видання і яку я вислав вам з Москви, надійшла вчасно. Хотів би мати підтвердження, що це так.

Щодо вашого рукопису «Італійка з Мадженто», то я ще не отримав тих двох примірників, про які ви мені писали. Я маю тільки уривки, що їх ви мені передали особисто і які я привіз із СРСР. Мене повідомлять, якщо рукопис буде в «Юманіті» і тоді ми з товаришами обмірюємо можливості його публікації.

Вітайте Пилипенка і всіх українських товаришів.

Відданий вам

АНРІ БАРБЮС

№ 3.

4 травня 1929.

Дорогий товаришу,

Разом з цим листом надсилаю вам біографію, яку ви в мене просили, щоб мати документальні дані для нарису про мене, що ви збиралися написати. Мушу просити вибачення, що надсилаю її з таким запізненням, запізненням, — пов'язаним з усіма

моїми переїздами протягом останніх місяців. Дуже хотів би, щоб ви тримали мене в курсі своєї роботи і здійснення свого задуму. Гадаю, що ви вже отримали мою книгу «Ланки», яку я відправив вам перед від'їздом з Москви.

Від Христини Алчевської я знаю, що ви дуже активно займаєтесь харківськими «Друзями «Монд». Я цим дуже задоволений, тому що певен: при вашій дійовій допомозі апарат Культзв'язку... зуміє широко розповсюдити наш журнал на Україні. Зі свого боку «Монд» намагається давати статті про вашу країну. Ми вже дали дуже гарні візірці з мистецького життя. Що стосується літературних статей, то ми вже отримали ваш дещо надто детальний матеріал, але я мушу сказати, що ми кілька разів друкували повідомлення про літературний процес на Україні, а в наступному номері з'явиться стаття про літературу Карпат, надіслана нам групою «Друзів «Монд». Отже, в даному випадку ваша надто детальна стаття дещо дублює ці попередні повідомлення, і крім того, вона завелика — нас неминуче запідоозрять в упередженості, якщо ми її надрукуємо після такої кількості інформації про Україну. Гадаю, нам доведеться значно скоротити статтю і затримати її публікацію на досить тривалий час. Певен, що ви зрозумієте підстави, якими ми керуємося в даному випадку.

З братерським привітом

АНРІ БАРБЮС

P. S. Аннет Відаль, моя секретарка, сподівається, що ви її не забули.

№ 4.

15 квітня 1930.

Дорогий товариш,

Я знаю, що ви готовуєте до видання нарис, який так люб'язно присвячуєте моїй особі. Маю скласти вам щиру подяку за цю ініціативу, це мені було дуже приємно.

Мені казали, що в цьому нарисі ви якоюсь мірою критикуєте мою книгу «Ісус» на тій підставі, що вона нібіто прислужилася сектантам-баптистам. Звісно, я аж ніяк не дорікаю вам за критику. Діяти так — право і обов'язок справжнього товариша: один з найпривабливіших аспектів нашого світогляду саме і полягає в тій готовності, з якою кожен з нас сприймає зауваження і застереження авторитетних товаришів.

Тим часом мушу вам сказати, що коли релігійна секта і використала мою книгу «Ісус» для своєї пропаганди, то вона грубо скористалася лише оболонкою; перегляньте книгу уважно і ви пересвідчитеся: йдеться про чистісінське перекручування положень, яких я дотримуюсь. Кожна релігійна секта ґрунтуеться на обоготовленні якоїсь особистості, а я завжди заперечував це обоготовлення не тільки по відношенню до пророка Ісуса, але і тоді, коли це стосується більш широкого поняття — самого Бога. На мою думку, книги «Ісус» та «Іуди Ісуса», присвячені витокам християнства, як ніяк інші, чітко спростовують твердження будь-якої релігії взагалі і християнства зокрема. Я розробляю тут справжню теорію атеїзму і більше того — виступаю проти християнства, показуючи, на якому шахрайському підґрунті воно вибудоване. Як на мене, то відвертіше протистояти релігійній пропаганді неможливо. Хоча моя книжка називається «Ісус», вона ні в якій мірі не підтверджує якусь там надприродну фантастичну легенду про Ісуса Христа. Я не можу нести відповідальність і піддаватися критиці тільки тому, що хтось, не осмисливши мої трактовки фактів священного писання, скористався з моєї книги під тим приводом, що вона звєтється «Ісус», хоча вона, ця книга, завдає удару ідеї Бога і первісної святості християнства.

З братерським привітом

АНРІ БАРБЮС

№ 5.

25 вересня 1930.

Дорогий товаришу,

Виявилось, що Пленум Бюро Революційних Письменників відбудеться раніше, ніж я сподіався. Не маючи змоги самому приїхати до Харкова, хоч як би мені того хотілося, почав клопотатись, щоб у Харкові мене представляв товариш Бернар, він міг би поїхати замість Трістана Ремі, який не має такої змоги. Я звертається з цвого приводу до Бела Іллеша, але він мені нічого не відповів. Більше того, мушу зауважити, що я не дістав також ніякої відповіді на докладне спростування сміховинної критики на адресу журналу «Монд», яке неодноразово надсилає Бела Іллешу. (Тижневику закидають, головним чином, публікацію кількох не витриманих в комуністичному дусі відповідей на анкету щодо соціалістичного вчення, яка мала до деякої міри дискусійний характер. Я довго розмірковував з цвого приводу і зрештою дійшов висновку, що звинувачувати «Монд» за публікацію відповідей Вандервельде або Реннера — це все одно, що докоряти учаснику дискусії, який, дискутуючи, наводить аргументи своїх супротивників).

З іншого боку, я був здивований, коли в обхід дізвався, що погано поінформовані товариші пишуть статті, образливі для «Монд» — єдиного, крім «Юманіте», друкованого органу, який захищає у Франції революційні ідеї і СРСР. Ніколи жодне з цих критичних зауважень не було доведене безпосередньо до мене, як і жодного разу ці інформативні матеріали і статті не надсилалися мені, — всупереч неодноразовим обіянкам Бюро Революційних Письменників, особливо останнім часом.

Як людину, з якою знайомий особисто, я вас прошу взяти до уваги всі ці моменти і в разі необхідності пояснити малообґрунтовані критичні статті, мети яких я не розумію.

Не маючи змоги від свого імені відрядити Бернара до Харкова, я направив туди одного з моїх співробітників, Тиграна Завена, він член партії, дуже надійний і освічений товариш. З цим товаришем я передаю своє звернення до учасників Харківського конгресу, де йдеться про стан пролетарської літератури у Франції і можливості її розвитку. Побоюючись, що Завен не встигне у Харків до 5 жовтня, я попросив його переслати мое звернення у Харків, тільки-но він дістанеться до Москви, де буде обов'язково. А щоб було надійніше, надсилаю вам особисто копію звернення, — ви зможете його зачитати на конгресі навіть у тому разі, якщо Завен не спрацює вчасно...

З братерським привітом

АНРІ БАРБЮС

№ 6.

5 жовтня 1930.

Мій дорогий Кузьмич,

Дістав вашого листа. Не турбуйтеся: між нами немає жодного непорозуміння, навіть тіні незгоди — так само, як і між мною і всіма моїми товаришами-комуністами. Критичні зауваження, висловлені Бела Іллешем на адресу «Монд», були відкинуті і спростовані мною у спеціальній відповіді, а також у серії листів, якими ми обмінялися з товаришем Бела Іллешем. У своїх листах я докоряв Бела Іллешу за його публічний виступ проти «Монд», з якого випливало, ніби цей журнал погано настроєний по відношенню до СРСР, тоді як це не відповідає дійсності: коли б він допітався мої думки (досі я не знати нічого про критику), я б довів безпідставність аргументів, на які він спирається. Виступи Вандервельде, Де Мана, Реннера — тільки складові великого суперечливого обговорення, яке, природно, включало всі думки щодо боротьби між соціал-демократами і комуністами в лоні колишньої соціалістичної партії. Найцікавіше, на мою думку, те, що питання було поставлене цілком відкрито — жоден суперечливий дискусійний момент не приходився і не придушувався, — щоб зрештою дійти

Група учасників Харківської міжнародної конференції революційних письменників світу. Листопад 1930 р. Зліва направо: І. Микитенко, М. Ірчан, Ф. Вайскопф, Г. Коган, Б. Іллеш, А. Габор, Л. Ренн, румунський літератор, який нелегально прибув до СРСР, Б. Ясенський, Мате Залка, М. Голд.

Фото публікується вперше.

тим яскравіших і ґрунтовніших висновків. В останньому номері «Монд», що я вам надсилаю, ви знайдете висновки обговорення і побачите справжній його смисл і суттєвий вплив на читачів.

Що ж до книги Троцького, то це зовсім інша справа. «Монд» у жодній статті не захищає і не пропагує її. Йдеться лише про платнє оголошення, подане, як звичайно подаються оголошення в «Монд», оголошення, які постачають видавці, але які ні до чого не зобов'язують журнал, як ми спеціально неодноразово наголошували в перших номерах «Монд». На жаль, ми іноді з'язані комерційними угодами з видавцями і кілька разів були змушені назвати в оголошеннях деякі твори, які не схвалює наша літературна критика (але в такий спосіб, що наші читачі це розуміли). Однак не можна сказати, що так ми беремо під захист цю книгу... Коли йшлося про оцінку книги на шапальтах тижневика, ми висловили дуже конкретні зауваження...

Отож, крім кількох поодиноких незначних випадків, за своїм тоном і духом «Монд» можна віднести до революційних органів і палкіх захисників СРСР. Неймовірно і смішно твердити протилежне. Прошу вас, перекажіть це нашим друзям на Україні і вашому пролетаріату. Крім того, ви можете, якщо знайдете за потрібне, опублікувати цей лист або лист до Бела Іллеша, копію якого я вам надсилаю.

З братерським привітом

АНРІ БАРБЮС

№ 7.

15 жовтня 1930.

Дорогий товаришу,

Я отримав листи від Христини Алчевської і від вас, де ви просите надіслати матеріали, щоб говорити про «Монд» на пленумі Революційних Письменників. Ви, певно, вже дістали мій останній лист і копію листа до Бела Іллеша, що я відправив деякий час тому. Крім того, наш товариш Жорж Альтман приїде на Харківський конгрес і зустрінеться з вами.

З братерським привітом

АНРІ БАРБЮС

З французької переклада
ЯРОСЛАВА СОБКО

ЯК БУЛО ЗНАЙДЕНО ЛИСТИ АНРІ БАРБЮСА ДО ВОЛОДИМИРА КУЗЬМИЧА

Листопад 1979 року нещадно сік вікна поїзда, що поночі мчав мене до Харкова. Я вдивлявся в мокрі від осіннього дощу шиби і намагався уявити мою першу зустріч із колишньою столицею України. Поїздка турбуvalа і тривожила. Моїм завданням було відшукати нові відомості та документи про одного з популярних письменників 30-х років, автора романів «Крила» і «Турбіни» Володимира Кузьмича. В Центральному Державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР на той час зберігалися лише деякі прижиттєві видання його творів.

У Харківському відділенні Спілки письменників України мене повідомили, що дружина і вірна товаришка письменника Агрипина Євстафіївна Сеніна померла 1977 року, що в Харкові проживає його син, але відомостей про нього ніхто не має, і порадили звернутися до Літфонду.

Зрештою з'ясувалося, що син В. Кузьмича Анатолій Володимирович працює на одному з харківських заводів. Готуючись до зустрічі з ним, я знову і знову пригадував усе, що знат про письменника.

Володимир Савич Кузьмич народився 14 червня 1904 року в Бахмачі на Чернігівщині у родині робітника-залізничника. Після смерті батька з 9 років виховувався у дитячому притулку в Полтаві. Тут здобув освіту і спеціальність, працюючи в шевській майстерні та друкарні. 1920 року вступив до комсомолу, 1924 — до Комуністичної партії. Скінчив у 1929 р. юридичний факультет Харківського інституту народного господарства, вчився в аспірантурі при кафедрі літературознавства Українського інституту марксизму-ленінізму та в Інституті червоної професури.

Друкуватися В. Кузьмич почав з 1925 року, належав до літературних організацій «Молодняк» і ВУСПП, пізніше — до Спілки радянських письменників України, видав за життя 34 книги оповідань, повістей, романів, казок і нарисів. За розповідями сучасників, товаришів по перу — багато уваги приділяв громадській діяльності, зв'язкам з прогресивними зарубіжними письменниками. Помер В. Кузьмич 4 жовтня 1943 року в Алма-Аті.

Анатолій Володимирович Кузьмич прийняв мене дуже сердечно і розповів, що великий архів письменника довгі роки зберігався родиною і в цілості дійшов до наших днів. Понад 2000 документів-оригіналів часів життя і праці В. Кузьмича син письменника передав до ЦДАМЛІМ УРСР. Серед них — рукописі творів Володимира Кузьмича, його листування, численні фотографії.

Безумовно, до найцікавіших матеріалів архіву належать рукописи й листи видатних письменників і діячів міжнародного революційного руху — Ромена Роллана, Анрі Барбюса, Мате Залки. Я тримав у руках ці документи і не вірив своїм очам. Так поталанити історику-архівісту може тільки один раз у житті, і я був безмежно вдячний Анатолію Володимировичу за ці безцінні, рельто збережені, пронесені через десятиріччя пам'ятки минулого.

Ось вони — пожовкі, трохи потерпі на згинах аркуші машинопису з рукописними правками — 25 листів видатних письменників нашої революційної доби. Серед них — 16 листів, написаних особисто Анрі Барбюсом, та чотири — за дорученням письменника його секретаркою Аннет Відалль (п'ятий лист від А. Відалль надісланий уже після смерті

А. Барбюса), одна листівка від Ромена Роллана і три листи Мате Залки. Більшість з них починається словами «Дорогий друге...», «Єдиний друге...» та ін. Володимир Кузьмич уособлював країнські риси радянської людини — комуніста, борця, інтернаціоналіста, і не дивно, що видатні діячі міжнародного революційного руху підтримували з ним теплі, дружні стосунки.

Знайомство Володимира Кузьмича з Анрі Барбюсом відбулося в жовтні 1927 року в Харкові. На вечорі в будинку літератури ім. В. Блакитного, де представники різних літературних організацій вітали дорогого французького гостя, В. Кузьмич виступив з промовою від імені «Молодняка». Свою промову він виголосив французькою мовою. Вітаючи А. Барбюса як «брата по зброї», «антимілітариста і громадянина всесвіту», «представника революційної думки», котрий вперше ступив на землю СРСР, В. Кузьмич схвилювано говорив про дружбу радянських людей різних національностей, про їх натхненну й самовіддану працю і закликав великого французького письменника розповісти всьому світові правду про нашу країну, яка готова захищати себе і «не побоїться переламати кістки підбурювачам війни — фошам, детердінгам, чемберленам».

Написаний від руки французькою мовою текст цієї промови В. Кузьмича зберігається тепер разом з усіма його документами в архіві-музеї.

Хоч особисто А. Барбюс і В. Кузьмич зустрілися вперше в жовтні 1927 р., проте їхнє листовне знайомство почалося раніше: адже перший лист А. Барбюса до В. Кузьмича, представлений тепер у нашему архіві-музеї, датований 21 березня 1927 р. і є відповіддю французького письменника на лист В. Кузьмича до нього. Після зустрічі в Харкові між ними зав'язується систематичне листування.

Робота В. Кузьмича над прозовими творами на теми міжнародної пролетарської солідарності, популяризація ним книжок А. Барбюса на Україні, глибо-кий інтерес до творчості французького письменника, нарешті, його робота над літературно-критичним нарисом про А. Барбюса зумовили щиру приязнь і

дружбу, які почував славетний автор «Вогню» до свого українського товариша по перу. Свідченням цієї приязні є листи із Франції.

Три з них написані в 1927, 1928, 1929 роках, вісім — у 1930, два — в 1933, три — в 1934, п'ять — в 1935 рр.. Всі вони надруковані на машинці, переважна більшість — на маркованому папері (з вказівкою прізвища й адреси А. Барбюса), а три — на бланках журналу «Монд». У своїх листах А. Барбюс торкається різних аспектів літературного життя, відповідає на Кузьмичеві запитання, відгукується на діяльності його твори, характеризує окремі моменти своєї творчості тощо. В. Кузьмич був ще й редактором українського журналу есперантистів, і цю грань діяльності молодого українського письменника теж не обійдено в листуванні.

У травні 1933 року Країна Рад широко відзначила 60-річчя з дня народження великого французького письменника. В зв'язку з цим В. Кузьмич надіслав А. Барбюсу поздоровчу телеграму, в якій писав: «У день Вашого 60-річчя шлю привітання великому французькому письменнику, такому ж великому, як наша інтернаціональна революційна література, що йде від прекрасного сучасного до соціалістичного майбутнього. Славетне Ваше життя, життя співця революційних бур, відомого всьому червоному світу, я хочу вславити, щоб запалити молодь прикладом Вашого героїзму. Для цього я пишу оповідання з Вашого життя, крім написаної вже про Вас монографії. Як письменник я знаю ціну емоціям, які виникають у читачів літературних творів, і сподіваюсь, що Ви добре приймете мій подарунок». Французький письменник відповів на це привітання теплим листом.

Усе своє життя Володимир Кузьмич присвятив служенню високим ідеалам правди, віри в людину, в комуністичне майбутнє. Його дружба і листування з Анрі Барбюсом, частина якого тут представлена, — яскраве свідчення діяльності письменника-інтернаціоналіста.

Микола ЛЯШЕНКО,
старший науковий співробітник
Центрального Державного архіву-музею
літератури і мистецтва УРСР.

ЗАХІДНО-
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ЖИВОПИС
У МУЗЕЯХ
УКРАЇНИ

ГОЛЛАНДСЬКИЙ
ЖИВОПИС
XVII століття

Г. ван Гонтгорст. Веселий музикант.

Художня культура Голландії складалася і розквітала в роки Нідерландської революції, за умов тривалої напруженої боротьби з Іспанією за національну незалежність. Ця антифеодальна національно-визвольна боротьба завершилася перемогою буржуазного ладу, перемогою, що стала можливою тільки завдяки активності широких народних мас. Не дивно, отже, що формування національної голландської культури відбувалося під величезним впливом народно-демократичних тенденцій, які особливо яскраво виявилися в живопису та гравюрі. Саме вони найповніше відбили етичні та естетичні ідеали широких верств голландського суспільства. Живопис був звільнений в Голландії від церковних обмежень, бо в ході боротьби з католицькою Іспанією тут переміг кальвінізм, а церкви кальвіністів не прикрашалися творами мистецтва. Голландські майстри писали картини не для церков і палаців, а переважно для житлових інтер'єрів у домівках звичайних громадян і зображували на них те, що цих городян приваблювало: портрети, побутові сценки, довколишню при-

роду, світ звичайних речей. Саме ця орієнтація на безпосереднє відображення конкретних життєвих явищ визначила напрям творчих пошукув голландських живописців XVII ст.

Але нові тенденції не однаковою мірою виявлялися на окремих етапах розвитку голландського мистецтва. Народно-демократичні традиції були особливо характерні для творчості голландських художників у першій половині XVII ст., коли ще тривала національно-визвольна боротьба. З середини ж століття, за умов остаточного утвердження буржуазного ладу, вони поволі втрачають свою визначальну роль, а в останній третині століття жива, народна основа голландського мистецтва руйнується, і воно починає занепадати.

Нові тенденції розвитку національної школи голландського живопису XVII ст. виявлялися по-різному і в залежності від умов, що склалися в тому чи іншому художньому центрі, а також, ясна річ, особливостей творчої індивідуальності окремих майстрів. Так чи інакше, ці тенденції вже на першому етапі розвитку помітно

Г. ван Гонтгорст. Гітаристка.

трансформували творчість навіть тих митців, які були виховані на традиціях попередньої доби. Це добре помітно в картині «Благовіщення пастухам» (Одеський музей західного та східного мистецтва), написаній А. Блумартом — утрехтським живописцем, що спирається на засади пізнього нідерландського романізму. В своїй досить примхливій композиції він зберігає манірність малюнка і різкість кольорових контрастів, властиві маньєристам. Але в картині яскраво виявляється інтерес до простонародного типажу й помітно посилюється роль жанрових елементів, за допомогою яких Блумарт намагається надати своєму твору більшої життєвості, переконливості.

Наступне покоління живописців, що працювали в Утрехті (місті, яке і в XVII ст. лишалося резиденцією католицьких єпископів) і підтримували постійні зв'язки з Італією, звернулося в пошуках нових шляхів до творчості Караваджо — найпрогресивнішого і найдемократичнішого італійського живописця кінця XVI — початку XVII ст. Саме тут розквітла течія так званого караваджизму. Характерним і найвідомішим її представником в Голландії був Герард ван Гонтгорст, автор цікавих парних картин «Гітаристка» та «Веселий музикант» (Львівська картинна галерея), які датовані 1631 роком і належать, отже, до періоду розквіту творчості художника. В них Гонтгорст

орієнтується на традицію ранніх жанрових творів Караваджо, які свого часу були новим словом у європейському мистецтві. В центрі уваги Гонтгорста — образ людини, сповненої життєрадісного настрою. Можливо, це учасники бюргерських вистав, у всякому разі одягнені вояни в ефектні театральні костюми. Наближаючи освітлені постаті, як і в картинах Караваджо, до переднього плану, Гонтгорст надає їм монументальної значущості. А приділяючи велику увагу міміції жестам, чудово відтворює емоційний стан героя. Веселий музикант ніби задає тон, а гітаристка — настроює за ним свій інструмент.

Караваджизм не став провідною течією у голландському мистецтві, але вплинув на творчість ряду визначних голландських живописців, таких, як, наприклад, Франс Гальс, Вермеер Делфтський і наївний Рембрандт. Щоправда, в їхній творчості караваджистські принципи були докорінно трансформовані на основі національно-демократичних реалістичних тенденцій.

Яскраво свідчать про це дві дуже цінні картини молодого Франса Гальса, що зберігаються в Одеському музеї. Це зображення євангелістів Луки та Матвія з серії «Чотири апостоли», створеної, мабуть, на початку 20-х років XVII ст. Своєрідне укрупнення форм, так само як різке бічне освітлення, що підсилює їх пластичну характеристику, свідчать про інтерес художника до надбань караваджизму. Але Гальс рішучіше, ніж утрехтські караваджисти, іде шляхом соціальної та побутової конкретизації образів. Він відмовляється від будь-якої ефектності. Його євангелісти — прості, літні вже люди, зовнішньо навіть грубуваті, але вдумливі, внутрішньо зібрани. Все тут природне і правдиве. Здається, що ці глибоко народні образи живуть на полотні своїм звичним повсякденним життям; релігійна тема вирішується як сцена з реального життя, а образи євангелістів переконують яскравістю індивідуальної характеристики.

Слід зазначити, що Гальс дуже рідко звертався до релігійних тем. Його стилю була портретна творчість, і цікавив його насамперед образ сучасника. Портрети художника завжди дають чітку соціальну характеристику: на них ми бачимо заможного бюргера чи рибалку, завсідника таверни чи видатного філософа. У Київському музеї західного та східного мистецтва зберігається ескіз Франса Гальса до портрета славетного французького філософа Декарта, який довго жив у Голландії.

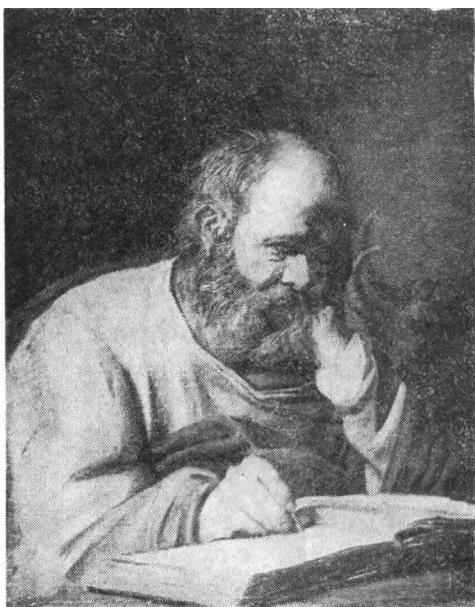
Прагнучи показати людину в її повсякденному житті, Франс Гальс вводив у

свої портрети жанрові елементи. Тож не дивно, що саме художники з його оточення великою мірою започаткували національну течію голландського побутового жанру. Про ранній етап розвитку цього жанру дає уявлення невимушена, барвиста картина «Концерт» (Київський музей західного та східного мистецтва), написана молодшим братом Франса Гальса — Дірком, який захоплювався переважно зображенням бурхливого життя військових, що відігравали помітну роль у вирішальні роки визвольної боротьби голландців. На київській картині показана сцена музичних розваг трьох бравих офіцерів і дами. Піднесений, життерадісний настрій учасників цього домашнього концерту підкреслено бравурністю поз та жестів, барвистістю письменого вображення. І хоч постатям на цій картині ще затісно у просторі, бо художник не вміє ще передати таку важливу для жанрового живопису глибину інтер'єру, але тут уже є головне — всі люди згуртовані спільною дією, яка відбувається в характерному побутовому седовищі.

Глибокий демократизм гарлемських живописців з оточення Франса Гальса знайшов вияв і в особливо гострій цікавості до життя селян та дрібних ремісників.

В Гарлемі сформувалися два різновиди демократичного побутового жанру. Про один з них дають уявлення парні картини із зображенням сцен у сільському шинку, виконані пізнім гарлемським жанристом Г. Гемскерком (Одеський музей). Основний акцент художник зробив на доведенні до гротеску індивідуальні характеристики персонажів. Дивлячись на селян очима городянина, художник із своєрідним гумором показує їхні розваги. Важкуваті постаті в бахматому барвистому одязі, виступають із напівтемряви, прозорість якої створює враження простору. Майстерно володіючи засобами світлогіні, Гемскерк виділяє віблисками світла гостро характерні обличчя, важкі натруджені руки.

До другого із загадних різновидів побутового жанру належать в українських зібраннях дві цікаві картини ще мало-досліджених, але досить характерних для свого часу живописців. Одна з них — «Чищення посуду» (Севастопольський художній музей) написана художником, що підписував свої твори монограммою І. С. Друга — «В кузні» (Львівська картинна галерея) Андріана ван дер Нуля з Делфта, який перебував під помітним впливом свого відомішого брата Егберта. В обох картинах, хоч і зовсім різних за своїм образним ладом, автори прагнуть не стільки розкрити характери й емоції окремих героїв, скіль-

Ф. Гальс. Євангеліст Лука.

Ф. Гальс. Ескіз до портрета Декарта.

Г. Гемскерк. Сцена в шинку.

ки правдиво й тепло відтворити їх по-всякденне життя. Тому в своїх картинах вони дуже конкретно характеризують все оточення людей, невеликі постаті яких пропорційні інтер'єру, що дуже важливо для побутової картини.

А. ван дер Темпель. Дама в синій сукні.

На першій із згаданих картин — погружажа похилого віку в м'яко освітленому інтер'єрі кухні. Постаті та численні натюрмортні деталі добре вписані у простір, всі фарби об'єднані одним теплим тоном. Художник вдало відтворює повільний темп тихого, спокійного життя.

Картина А. ван дер Пуля «В кузні» — рідкісне для голландського мистецтва зображення повсякденної праці. Переонливово відтворено інтер'єр, пози та рухи людей, що працюють. Напружений колорит картин створює ілюзію живих відблисків вогню.

Нечисленні, але характерні твори презентують в українських зібраннях поширеній в Голландії XVII ст. портретний жанр. Внаслідок зростання суспільної самосвідомості, особливо стимульованої успіхами в національно-визвольній боротьбі, кожен голландець вважав себе гідним бути зображенім на портреті. Портрети замовляли ремісники й представники міського патриціату, дрібні торговці й багаті комерсанти, і кожен хотів, щоб його зобразили без прикрас, таким, яким він є в житті.

Саме таким бачимо ми 58-річного бюргера на портреті, написаному Ніколасом Еліасом — відомим амстердамським портретистом, особливо популярним у другій чверті XVII ст. (Севастопольський художній музей). Цікаво, що на Україні — в Києві — зберігається і гарна старовинна копія цього портрета.

Енергійний, вольовий чоловік пильно дивиться з портрета на глядача. В руці він стискає рукавички. Ця характерна для голландських портретів деталь багато промовляла сучасникам, бо в інших країнах у той час право носити рукавички мали тільки аристократи. Портретований тримається скромно, стримано і водночас з почуттям власної гідності.

В офіційному напрямку голландського портретного живопису дедалі відчутнішою ставала схильність до зовнішньої парадності й ефектної барвистості, співзвучних новим смакам переможної буржуазії. Ця тенденція виразно позначилася на «Портреті дами в синій сукні» (Ужгородський музей), приписуваному амстердамському живописцю Абрахаму ван дер Темпелю. В ньому насамперед підкреслено зовнішню красу молодої дами, вишукану манірність її жесту, ошатність синьо-блакитного атласного вбрання.

На жаль, в колекціях українських музеїв відсутні картини великого голландського художника Рембрандта, портретні твори якого належать до вершин сві-

тового мистецтва. В музеїчних зібраннях України є лише твори його учнів та послідовників, зокрема П. де Греббера, С. Гоогстратена.

Певне уявлення про творчість Рембрандта-портретиста того періоду, коли він щойно переїхав з Лейдена до Амстердама, дає «Поясний портрет старого в східному одязі» (Київський музей західного та східного мистецтва). Це часткова копія з датованого 1632 роком портрета роботи Рембрандта, який зберігається в колекції В.-К. Вандербільта в Нью-Йорку. Копія зроблена одним з найвидоміших учнів Рембрандта — Фердинандом Болем.

Але якщо в ранніх творах Болль на-магався наслідувати Рембрандта, то вже в 50-х рр. XVII ст. він відходить від засад свого вчителя, захоплюється зовнішнім парадним трактуванням образу людини, властивим офіційній течії портретного живопису. Нова орієнтація художника впадає в око в майстерно написаному «Чоловічому портреті» (1658, Харківський художній музей). Бездоганно точно відтворюючи зовнішність ставного літнього бургера, Болль підкреслює в портреті поважність пози: й зображує постать на тлі пишного оксамитного драпірування. Болль сполучає властиву йому прозаїчність сприйняття образу людини з любов'ю до ефектної репрезентативності.

Такий шлях пройшла переважна більшість учнів Рембрандта. Лише поодинокі з них зберігали вірність ідеалам учителя. Це стосується, зокрема, його останнього учня — Арта де Гельдера, який навчався у Рембрандта на початку 60-х років. Йому належить, мабуть, копія з Рембрантового «Катування Христа» (Київський музей західного та східного мистецтва). Копія ця відтворює ту глибоку життєвість, правдивість, якими позначена вся творчість великого голландського живописца.

Як ми вже зазначали, релігійні, історико-літературні та міфологічні теми не поспідали в голландському живописі провідного місця. Але деякі художники зверталися до них і навіть цілком присвячували їм свою творчість. А що біблія вважалася передисторією голландців, то й сюжети з неї зображувались як сцени з життя, щоправда, із східними аксесуарами (персонажів таких картин, наприклад, одягали у фантастичне східне вбрання). Так вирішує біблійну тему і досить оригінальний делфтський живописець Леонард Брамер.

Дві його цікаві картини «Ідолослужіння Соломона» та «Хрещення євнуха» зберігаються у Київському музеї західного та східного мистецтва. Перша з

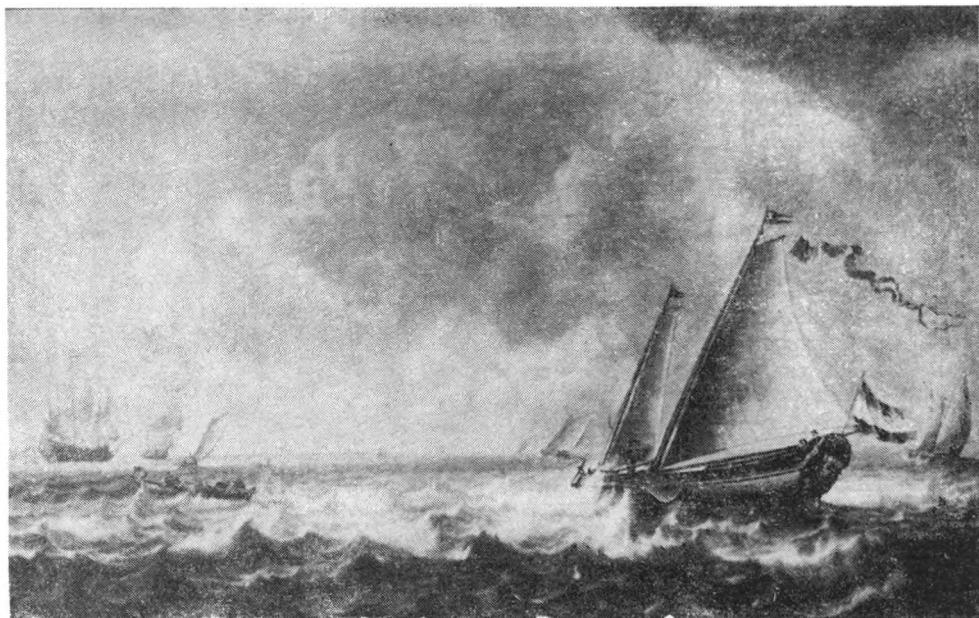

Ф. Болль. Чоловічий портрет.

них — твір ранній. Прагнучи загострити характеристики, митець доводить до гротескності обrazи головних ділових осіб, що ніби вихоплені яскравим променем з напівпрозорої темряви. «Хрещення євнуха» — один з найкращих творів періоду творчої зрілості Л. Брамера. Дія відбувається на тлі досить фантастичного пейзажу. Вельможа ефіопської цариці побожно вкланяється перед апостолом. Сповнені поваги й цікавості стоять слуги вельможі. Характеристика людей тут уже позбавлена афектації, вона глибока, природна і водночас емоційна. Холодне сріблясте світло заповнює весь простір і різкими примхливими відблисками лягає на постаті, створюючи атмосферу глибокої схильованості, підносячи сцену над буденним повсякденням.

Реалістичні здобутки голландського мистецтва особливо яскраво виявились у пейзажному жанрі, надзвичайно поширеному у Голландії XVII ст.

Творчість ранніх голландських пейзажистів представлена в українських музеях цікавим зимовим пейзажем Б. Аверкампа, що працював у дусі свого широко відомого дядька Г. Аверкампа (Житомирська картинна галерея) та кількома сільськими краєвидами К. Дрокслота (Одеський та Харківський музеї). Ці митці звертаються до характерних мотивів голландської природи.

С. де Влігер. Морський пейзаж.

щільно пов'язуючи в своїх творах пейзажні та жанрові елементи.

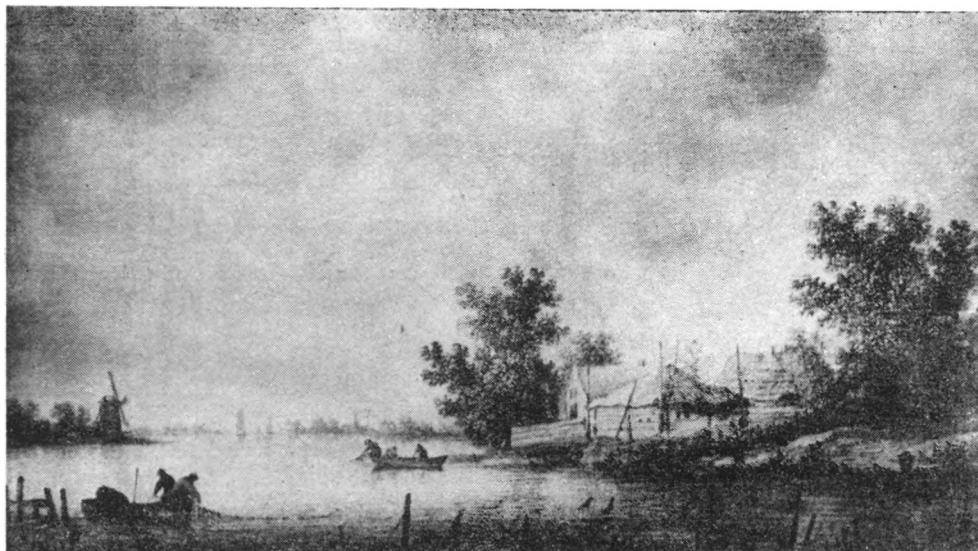
Проте лише наступному поколінню голландських майстрів пощастило доМогтися цілісногозвучання своїх пейзажів, надати їм конкретного характеру. Неабияка заслуга в цьому належить майстрам морського краєвиду, що вперше виділився тут в окремий різновид пейзажного живопису, так звану «марину». «Морський пейзаж» С. де Влігера (Харківський музей) та «Бурхливе море» Л. Бакхюйзена (Житомирська картинна галерея) дають уявлення про цей різновид живопису. Високе хмарне небо і неосяжне море на їхніх картинах немовби живуть єдиним життям. Все тут — і неспокійні хмари, і рух хвиль, і динаміка освітлення — взаємопов'язана. Художники відмовилися від численних жанрових подробиць, а зображені ними кілька рибальських вітрильників органічно вписані у краєвид і цілком підпорядковані пейзажному мотиву.

Тонким відчуттям єдності широкого простору низинної країни пройняті пейзажі Яна ван Гойена — чи не найвидатнішого представника пейзажного живопису періоду становлення голландського мистецтва. Його пейзажні мотиви з оселлями на берегах річок та каналів сприймаються як вирізки з безкінечного простору. Живопис у цих творах, доляючи залишки колишньої строкатості кольорів, набуває монохромного характеру

В українських збірках є кілька картин цього видатного пейзажиста та його численних наслідувачів. В Одеському музеї західного та східного мистецтва зберігається підписаний ним «Зимовий краєвид» з традиційними ковзанями, у Харківському — «Пейзаж з рибалками», підписаний і датований 1630 роком.

Наперед широкого розвитку дістав у голландському мистецтві новий у XVII ст. жанр натюрморту, що на всіх етапах свого розвитку був позначенний глибоким інтересом до речей, які оточують людину. Любовно відтворювали голландські майстри натюрморту форму, колір, матеріал зображеніх предметів, точно вловлюючи зв'язок між світом речей і тим чи іншим характером буття людини.

Спочатку різноманітні голландські натюрморти не мали ще спільної назви, хоч у них вже досить виразно виявляється специфічні риси самостійного жанру. За характером зображених речей їх називали сніданками, квітами, рибами тощо. В період становлення голландського мистецтва неабиякий внесок у розвиток натюрморту зробили гарлемські майстри. В Севастопольському художньому музеї експонується натюрморт одного з ранніх майстрів цієї школи Ф. ван Схотена, в якому він виступає як один із засновників досить поширеного в першій половині XVII ст. різно-

Я. ван Гойен. Пейзаж з рибалками.

виду так званих кухонних натюрмортів. Уже самим добором предметів художник розповідає про плин повсякденного життя у бургсрській домівці. Але відчуття близькості людини в натюрморті Схотена ще тільки намічено, а розташування предметів підпорядковано трохи нарочитій, майже геометричній ритміці.

Пізніше Схотен найохочіше писав «Сніданки», особливо поширені в творчості гарлемських майстрів. Поштовх до виникнення цього різновиду натюрморту same в Гарлемі дає, мабуть, Ф. Гальс — зображенням стрілецьких бенкетів у славнозвісних групових портретах. Але авторам «Сніданків» чужий настрій бадьорої галасливості Гальсовых творів. На їхніх натюрмортах панують тиша і спокій мирного хатнього життя — як-от на «Сніданку», що експонується в Харківському художньому музеї. Цей твір підписано монограмою N. H. S. (досі не розшифрованою). Всі речі об'єднані в цілісну композицію так, що здається, ніби людина щойно завершила сніданок. Форма й матеріал кожної речі чітко сприймаються у розсіяному денному світлі. Тонко простежено багату гру світлотіні, художник милюється безліччю найтоніших кольорових відтінків і, подібно до тогочасних пейзажистів, прағне об'єднати всі барви загальним тоном атмосфери.

Вільне володіння складними ефектами освітлення, що посилюють емоційне

звучання картин, демонструє О. М. ван Схрик натюрмортом «Метелики та ящірки» (Харківський художній музей), хоч це вже зовсім інший різновид натюрмортного жанру, який належить до типу, що дістав назву Vanitas («суєта суєт») і має в аллегоричній формі нагадувати швидкоплинність життя та неминучість смерті.

Виник цей різновид натюрморту в університетському місті Лейдені в першій половині XVII ст. Твір Схрика теж нагадує про смерть і зло; зображені на ньому рослини, комахи, плязуни, написані з натури у власному терарії художника, мають символічний зміст. Так, про скороминущість життя мають нагадувати метелики-одноденки, які кружляють над колючим листям будяка — за поняттям того часу, квітки зла. Ящірка ж символізує саму смерть. Трагічність задуму мають підкреслювати і холодні різкі фарби, і таємниче мерехтіння світла.

На завершення огляду творів голландських митців в українських зібраннях, слід зазначити, що твори ці, звичайно, не вичерпують всієї багатоманності голландського мистецтва XVII ст., але кожен з них дає людям високу естетичну насолоду, знову й знову нагадуючи про те, як багато прекрасного може відкритись уважному поглядові в найпростіших, здавалося б, виявах реального життя.

Людмила САК

СПАДЩИНА АБУ АЛІ ІБН СІНИ НА УКРАЇНІ

Спадщина видатного вченого Сходу Абу Алі Ібн Сіни (Авіценни) давно вже набула всесвітньої слави. Здавна відома вона й на Україні. Про це свідчать, зокрема, латинські переклади його творів, які зберігаються в найбільших бібліотеках республіки. Так, у Центральній науковій бібліотеці Харківського університету імені О. М. Горького є зірка праць Абу Алі Ібн Сіни, виданих 1595 року у Венеції, в перекладі Герарда Кремонського з уточненнями та виправленнями Андрея Альпагі. Відкривається книга біографією Абу Алі Ібн Сіни, що її Ніколо Масса склав на підставі арабської біографії вченого, написаної учнем того Сорсаном. Ця ж книга представлена в бібліотеці базельським виданням 1556 року.

Назвемо також три венеціанські видання творів Абу Алі Ібн Сіни з фондів Наукової бібліотеки Львівського Державного університету імені І. Я. Франка: *Avicennae liber canonis de medicinis cordialibus et cantica* (1544); *Liber canonis Avicenne reuisus et ab omni errore mendaque purgatus sum maque cum diligentia impressus* (1505); *Libri in re medica omnes cum notis variiorum* (1564).

У відділі книгознавства Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР можна познайомитись із славнозвісним «Каноном лікарської науки» (Венеція, 1500 р.).

«Авіценна являє собою винятковий феномен як за передчасним розвитком, так і за величезною ерудицією та близьким знайомством з усімагалузями науки, з яких особливо в галузі медицини він виявив рідкісний організаторський талант», пише І. Ковнер, автор книги «Істория средневековой медицины», виданої в Києві 1893 року, і наводить досить докладну бібліографію творів славетного вченого арабською мовою та в перекладах.

Обкладинка книги Абу Алі Ібн Сіни «Avicennae liber canonis...» видання 1544 р.

Високо цінував багатогранну діяльність Абу Алі Ібн Сіни відомий вчений-ходознавець і поет Агатангел Кримський. У своїй класичній праці «Істория арабов и арабской литературы» А. Кримський порівнює Абу Алі Ібн Сіну з Арістотелем, вважає його наукові роботи вершиною науки того часу: «Величезний звід «Книги Зцілення» Ібн Сіни і за обсягом, і за своїм значенням є для середніх віків тим, чим був для класичного світу аналогічний звід Арістотеля, і якщо вся «Книга Зцілення» є взагалі кращим втіленням середньовікової наукової думки Х—XI століття, то для природознавства, зокрема, вона є кращою картиною тодішнього серйозно-наукового рівня».

Ці ж думки розвиває А. Кримський у дослідженні «Істория Персии, ее литературы и дервишеской теософии», називаючи Абу Алі Ібн Сіну «медичною філософією знаменитістю», а його славнозвісний «Канон» — «майже священно-авторитетним і незаперечним для лікарів на Сході». Кримський прагне розглядати діяльність Абу Алі Ібн Сіни не ізольовано, а в найтіснішому зв'язку з розвитком усієї саманідської культури. Поряд з працями в галузі медицини є фі-

лософії Кримський звертає увагу і на літературну діяльність Абу Алі Ібн Сіни, називаючи його «і поетом, арабським та перським». Розповідаючи про кордовську бібліотеку халіфа Хакама II, що складалася з 400 тисяч томів, Кримський тут же зауважує: «Отже, навряд чи вона була бідніша, ніж одночасна славетна бібліотека емірів-саманідів у Бухарі, що захоплювала філософа Ібн Сіну».

1923 року в Києві вийшла праця А. Кримського «Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично (IX та X ст. ст.)». Український вченый знову згадує «про дуже цікаву величезну бухарську бібліотеку» і пише: «Її ми більше знаємо через те, що 997 року за Нуха II (976—997) туди здобув собі вільний вступ од вдячного еміра Нуха II молодий філософ Ібн Сіна (Авіценна) в нагороду за вдатне лікування, і він її описав у своїй автобіографії». Далі, спираючись на автобіографію Абу Алі Ібн Сіни, Кримський дає опис цієї бібліотеки.

Дуже важлива неодноразово повторювана А. Кримським думка про антиклерикальність усієї наукової діяльності Абу Алі Ібн Сіни. Так, він підкреслює у тій же праці: «І зміст бухарської саманідської бібліотеки, і присутність при дворі отаких філософів, як Ібн Сіна, і поетично розроблення таких сюжетів, як староіранська «Книга царів» — це вже вимовний показчик неклерикальності в Саманідів».

Кілька згадок про Абу Алі Ібн Сіну як вченого та поета знаходимо в фундаментальному дослідженні А. Кримського «Істория новой арабской литературы». Говорячи, наприклад, про західноєвропейських орієнталістів XVII—XVIII ст. ст., Кримський називає голландця Якоба Голлуса, який видав після поїздки на Схід «дещо з Ібн Сіни».

Зупиняючись на діяльності ліванського володаря — другъякого еміра Фахраддина II, який підтримував найближчі відносини з західноєвропейським світом, Кримський переповідає його подорож до Флоренції, де жив Галілей: «Він (Фахраддин II. — О. Д.) міг з повагою зрозуміти, що Галілей — людина, яка достойно зрівнялася, наприклад, з середньовіковим генієм арабської науки Ібн Сіною». Увагу його привернуло, як зазначає Кримський, і те, «що в різних містах Італії заведені арабські друкарні, де для широкого вживання читачів надруковані і «Канон» Ібн Сіни (Рим, 1593)». Про «поетичну творчість безсмертного Ібн Сіни» пише Кримський в розділі про літератора араба — шейха Фаріса аш-Шиддака. При цьому Кримський підкреслює, що інтерес

до поезії Абу Алі Ібн Сіни збудив у Фаріса аш-Шиддака французький арабіст Густав Дега, який «цікавився арабською філософією, зокрема знаменитим Ібн Сіною, і витягнув на світ його натхнені поезії, що є в біографічному словнику Ібн Абу Усайбі XIII ст. (за рукописом Паризької національної бібліотеки)».

При цьому Кримський звертає увагу на роль європейських орієнталістів у пропаганді поетичної спадщини Абу Алі Ібн Сіни: «Без наукової діяльності європейських професорів-арабістів, «які помиляються», Арабський Схід ще довго не знати багатств своєї старовинної літератури і не зцінував би їх; ось, наприклад, і сам шейх Фаріс Шиддак лише від паризького арабіста вперше дізнався, що славетний філософ арабського світу Ібн Сіна був і великим поетом».

Абу Алі Ібн Сіна-поет цікавив А. Кримського здавна, ще з самого початку його сходознавчої діяльності, причому не тільки як сходознавця, але і самперед як українського поета та перекладача. Адже саме Кримський відкрив українському читачеві багатий світ класичної персько-таджицької поезії, надрукувавши в своїх перекладах твори Хайяма, Хафіза, Сааді, Фірдоусі. В листі від 27 червня 1893 р. до професора Львівського університету О. Огоновського Кримський, повідомляючи про те, що саме він збирається видавати, називає і переклади поезій Абу Алі Ібн Сіни, пише, що планує «впорядкувати все те для видання окремою книжкою («Антологія з перських поетів»); так мені вже давно нараджував мій шановний приятель Іван Франко».

Дійсно, І. Франко всіляко підтримував сходознавчу та перекладацьку діяльність Кримського. На початку 1894 року, зокрема, він писав до вченого: «Рецензій присилайте якнайбільше, втягуючи туди орієнталістику — нехай люди привчаються інтересуватися всім, що інтересує по всім світі освічених людей».

Кримський постійно ділився з Франком своїми творчими планами. Так, в листі від 28 березня 1894 року він повідомляв Франкові, що хоче підготувати цілу збірку «Східні поети-вільнодумці». «Крім Гафеза, — пише А. Кримський, — мали б туди увійти Хайям (перс.), Абуль-ала-Мааррі (араб.), Авіценна-філософ (араб.)».

Однак тоді вчений не зміг здійснити свій задум повністю. Вперше ці переклади з Абу Алі Ібн Сіни з'явились у збірці оригінальних та перекладних поезій Кримського «Пальмове гілля», що вийшла у Києві 1922 року. З того часу вони неодноразово передруковувались в збірках вибраних творів А. Кримського, увійшли й до п'ятитомного зібрання його

творів. Перекладач прагнув «вписати» вірш Абу Алі Ібн Сіни в загальнопоетичний контекст епохи великого ченого поета Сходу. Переклади увійшли до циклу, якому Кримський дав назву «Тroe вчених поетів X—XI ст. (З молодших сучасників Фірдоусієвих)». Крім Абу Алі Ібн Сіни, тут представлена Омар Мервський та Абуль-ала-Маарри. В невеличкій передмові до цих перекладів Кримський називає Абу Алі Ібн Сіну «безсмертно геніальним лікарем», але в той же час підкреслює, що «медицина являлася в Ібн Сіни самісніким додатком до всіх його інших знаттів; з нього був філософ Арістотелевого напряму».

Більшість висловлювань А. Кримського про Ібн Сіну зберігають своє значення і в наш час.

Поезії Абу Алі Ібн Сіни привертають увагу сучасних українських поетів. Кілька рубаї Ібн Сіни недавно переклав відомий знавець персько-таджицької поезії, талановитий перекладач Рудакі, Хафіза, Фірдоусі, Хайяма та інших класиків східної поезії Василь Мисик.

Дальше вивчення книжкових зібрань та архівів України дозволить глибше висвітлити шляхи проникнення спадщини славетного таджицького мислителя і лікаря на Україну, докладніше відтворити цікаву сторінку з історії наукових і культурних зв'язків таджицького і українського народів.

Олександр ДУН

Ленінабад.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

Чехословацький тижневик «Творба» вмістив рецензію на збірку творів Є. Гуцала «Передчуття радості», що вийшла з передмовою В. Жілдіцького у видавництві «Одеон» в перекладі на чеську мову, здійсненому З. Коутенською і В. Абжолтовською. До збірки увійшли три повісті: «Сільські вчителі», «Дівчата на виданні» та «Біль і гнів». «Ні насиченість драматизмом, ні напруження, створене зіткненням характерів, не порушують основних рис стилю Гуцала, — пише рецензент, — уваги до побутової деталі, ліризму оповіді».

«Передчуття радості» — цінний внесок наших україністів, пише на закінченні рецензент, і ми сподіваємося, що це не останній твір Гуцала, виданий у нас».

* * *

Газета «Руде право» до 75-річчя з дня народження О. Є. Корнійчука опублікувала статтю, в якій автор М. Слупецька розповідає про творчий шлях драматурга, про постановки його п'єс в Чехословаччині.

«Творчість Корнійчука, пише М. Слупецька, є не

тільки художнім свідченням часу, в який вона народилася. Вона.., порушує питання і проблеми, з якими соціалістичне суспільство постійно стикається, які начебто вже розв'язані, а насправді повертаються у новому вигляді, в нових ситуаціях».

* * *

Пряшівська газета «Нове життя» (4. VII. ц. р.) опублікувала рецензію Михайла Мольнара на монографію С. Грици «Мелос української народної епіки» (Київ, «Наукова думка», 1979). Високо оцінюючи працю відомої української фольклористки як перше узагальнююче дослідження про український пісенний епос, М. Мольнар зазначає, зокрема, що книга ґрунтуеться на великому аналітичному матеріалі; увагу фахівців привертає також подана автором бібліографія, що включає не тільки радянські, але й зарубіжні (в тому числі чехословацькі) видання.

* * *

Протягом місяця в берлінському Будинку дружби демонструвалася виставка «60 років українського радянського кіно». Численні

фотографії, плакати, малюнки, представлені тут, відтворювали найяскравіші сторінки історії кіномистецтва Радянської України.

* * *

Часопис «Ігаз — Со», що виходить в Румунії угорською мовою, в № 6 вмістив уривок з роману Василя Земляка «Лебединя зграя» в перекладі Мелінди Гашпар.

* * *

Португальський журнал «Африка» (№ 5, вересень 1979 р.), повідомляючи про публікації африканської поезії в № 6 «Всесвіту» за 1979 р., відзначає велику роль українського журналу для популяризації африканської, зокрема африканської португаломовної літератури. Журнал «Африка» заснований у 1978 р., і номером п'ятим закінчується перший рік видання. З цієї нагоди в журналі вміщені фото всіх авторів «Африки». Серед них і фото київської перекладачки та дослідниці Маргарити Жердинівської, статтю якої про португаломовну африканську літературу на Україні надруковано в № 2 цього журналу.

НА РУБЕЖІ
ВОГНЮ

ПІД ПРИКРИТОСТЯМ КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ

На рубежі 70-х років у міжнародній політиці виникло нове явище — розрядка напруженості. Поступово сформувався особливий кодекс поведінки, передовсім у відносинах між двома величими державами — СРСР та США, який в умовах неминучого змагання та ідеологічної боротьби включив у себе метод конструктивних переговорів, зміцнілого економічного й культурного співробітництва, взаємної стриманості, недопущення дій, здатних спровокувати ядерний конфлікт. Розрядка сприяла зміцненню сил миру й соціального прогресу, подальшим успіхам визвольної боротьби народів. Практично всі найважливіші ініціативи виходили від СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Однак, що дужче зростає вплив соціалізму на хід світових подій, то збільшується тривога в імперіалістичному таборі, замішання серед ідеологів і практиків антикомунізму й антирадянщини. На зламі 70-х — 80-х років знову накреслився поворот політики США до «холодної війни», тон якій задають сили мілітаризму й експансії. Президент США Картер, свавільно порушуючи досягнуті угоди й норми міждержавних взаємин, узяв курс на згортання співробітництва з СРСР. Відмовляючись од подальшого радянсько-американського співробітництва, в тому числі й культурного, його адміністрація намагалася вплинути на зовнішньополітичний курс Радянського Союзу. Це фактично сповзання до доктрини «холодної війни», що з ними, як зазначив у своєму виступі перед виборцями Бауманського виборчого округу Генеральний секретар ЦК КПРС Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєв, перегукується авантюристичні доктрини нових проповідників «політики з позиції сили», котрі несуть загрозу мирові та безпеці всіх держав і народів.

Корені різкого повороту зовнішньої політики Сполучених Штатів, на думку академіка Г. Арбатова, слід шукати в тому, що, незважаючи на тривалий період розрядки, в правлячому класі США так і не було повністю подолано минуле глобалістських претензій і «холодної війни».

Перебудова міжнародних відносин на принципах мирного співіснування вимагає уважного вивчення ідейно-політичних концепцій, методів і форм, що висувались протягом останніх кількох десятиріч верхівкою Вашингтона. Хоч цим концепціям здебільше притаманна невідповідність між словом і ділом, а самі вони відіграють лише службову роль, проте не можна не зважати й на їхнє відносно самостійне значення, здатність упливати на образ мислення політичних діячів, на процес формування зовнішньої політики США.

Що ж до культурного обміну, то, мабуть, американські політологи ні на що інше не покладали стільки химерних надій. Дехто

дійшов навіть до абсурдних закликів — експансією американської культури й способу життя замінити революційне вчення сучасності — марксизм-ленінізм, підрвати єдність світової соціалістичної співдружності, зупинити розвиток революційного й національно-визвольного руху, поширити на цілий світ американське панування. Один з найвідоміших теоретиків у галузі культурного обміну, колишній помічник держсекретаря США в справах освіти й культури професор Філіп Кумс писав: «Американська культура в усьому розмаїтті її форм, великих і малих, гарних і поганих — ніби джин, що визволився з пляшки. На краще чи на гірше, але вона проникає в кожне суспільство. Американський культурний «експорт» у вигляді політичної й наукою філософії, технології й мистецтва, мови, розваг та ігор... — нині більш відповідальний за світову революцію економічної, соціальної й політичної системи, ніж твори Карла Маркса чи діяльність комуністичних держав».

Безумовно, Ф. Кумс не такий наївний, щоб вбачати в культурній експансії панацею від усіх складних проблем, які стоять перед Америкою. Його мета — перетворити культурний обмін з «декоративних китичок» зовнішньополітичного курсу США на четвертий напрямок політики, що доповнить і підсили традиційні галузі міжнародної діяльності: політичну дипломатію, економіку та воєнні програми.

Інший американський політолог Джордж Шустер, виступаючи з відверто реакційних позицій, вважає, що культурний обмін повинен насамперед запобігти революційним перетворенням у світі. Звинувачуючи правлячі кола США в тому, що вони надто великі надії покладають на економічне проникнення в країни Латинської Америки й роблять ставку на воєнні програми, Шустер хоче довести, ніби «серйозніше ставлення до культурних реальностей і цінностей в поєднанні з глибоким проникненням в іспанський образ мислення допомогло б свого часу краще оцінити революційну ситуацію на Кубі й ефективніше їй протидіяти».

Чарлз Томсон і Уолтер Лавс, зі свого боку, плекають надії за допомогою культурного обміну вплинути на суспільний лад в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності. «Культурний обмін,— пишуть вони,— надає нам унікальні можливості, бо це практично єдиний засіб проникнути за залізну завісу. Що більше сил ми докладемо, що старанніше вивчатимемо радянську силу й слабість, то більше матимемо шансів укорінити реалістичні й стримані течії в радянське мислення й радянську політику».

Щоправда, вряди-годи серед американських політологів чути заклики використовувати культурний обмін і для вирішення важливих загальнолюдських проблем: голоду й неписьменності. Проте ці голоси тонуть у хорі тих, хто вбачає в культурі черговий засіб для досягнення імперіалістичних цілей США. Як відзначав колишній директор президентського Комітету міжнародної інформації Роберт Блюм, «культурні взаємини — надто важлива річ, щоб їх віддати діям культури». «Зрозуміло,— веде далі Блюм,— має бути якась різниця між поточною політичною пропагандою, з одного боку, й довготривалою програмою міжнародного культурного обміну — з другого. Але ж в умовах «холодної війни» складно визначити цю різницю».

Свого часу правлячі кола США розмежували, хоча по суті й штучно, культурний обмін і пропаганду, підпорядкувавши їх різним відомствам. Проте реорганізація пропагандистського апарату 1978 року об'єднала ці відомства: Інформаційне агентство США [ЮСІА] та бюро держдепартаменту з питань освіти й культури — в Управління в справах міжнародних зв'язків [УМЗ]. Посилення зовнішньополітичної пропаганди, замаскованої культурним обміном, викликало схвалення прибічників «твірдого курсу» щодо Радянського Союзу й серйозно занепокоїло тверезо мислячих діячів США.

Не менш традиційним є ставлення до культурних зв'язків як до допоміжного засобу американського експансіонізму. До виникнення світової соціалістичної системи Сполучені Штати мали вже певний досвід культурних взаємин і відповідні кадри. Головну роль тут відігравали університети, фонди та релігійні угруповання.

Федеральний уряд займався цим спорадично, скажімо, на початку століття після поразки так званого «боксерського» антиімперіалістичного повстання в Китаї, коли США взяли на себе зобов'язання готувати китайських студентів. Тому, коли в часи Рузельєта при держдепартаменті було створено відділ культурних зв'язків, Сполучені Штати вдалися по досвід до Франції, Німеччини та Великобританії, перейнявши в них колоніальні традиції.

До програм культурного обміну в роки війни держдепартамент залучив найрізноманітніші відомства й установи — від Національного наукового фонду до збройних сил і Центрального розвідувального управління. 1941 року було запроваджено спеціальну посаду культурного аташе, який мав бути всебічно ерудованою людиною з широким світоглядом, хоча вся робота зводилася до пропаганди американського способу життя, яка, проте, мала бути обачливо закамуфльованою.

Перші повоєнні півтора десятиліття були для США періодом експансії, спрямованої на політичне, воєнне й економічне завоювання «світового лідерства». Щодо Радянського Союзу та інших країн соціалізму ця політика зводилася до силового протиборства, використанням всього арсеналу засобів для стримування темпів розвитку СРСР.

Розпочалася ціла серія реорганізацій, покликаних знайти оптимальне співвідношення між неприхованою пропагандою й пропагандою, закамуфльованою під культурний обмін. 1946 року в держдепартаменті було створено управління міжнародної інформації й культурних справ, яке з наступного року почало займатися освітою та культурним обміном. Спочатку обмін був тематично й географічно обмежений, але ще за рік законом Сміта—Мундта США розширили ці рамки й виділили значнішу суму. Після інтервенції США в Кореї 1950 року пропаганда й культурний обмін були включені до державної програми національної оборони. В документах держдепартаменту зазначалося, що культура не самоціль, а невід'ємне знаряддя пропаганди.

Остаточної структури апарат зовнішньополітичної пропаганди набув 1953-го, коли, за вказівкою президента Д. Ейзенхауера, виникли дві окремі установи — ЮСІА та Бюро в справах освіти й культури. ЮСІА стало незалежним від держдепартаменту, що, на думку держсекретаря Джона Фостера Даллеса, мусило зняти з державного департаменту відповідальність за пропагандистські операції й надати пропаганді більш гнучкого й цілеспрямованого характеру. Але Бюро в справах культури й освіти і надалі лишалося під контролем держдепартаменту.

Обговорення в конгресі США свідчило про повний пріоритет пропагандистських програм, на реалізацію яких виділялися значно більші суми, ніж на програми культурно-освітнього характеру. Більше того, за свідченням Ф. Кумса, на саме поняття «культура» накладалася анафема, провідні члени фінансових комітетів конгресу ототожнювали культуру з балетом і дивувалися, як цей «балет» може вберегти країни від комуністичного впливу. Що ж до контактів безпосередньо з соціалістичними країнами, то вважалося, що людина, яка відвідала, наприклад, Радянський Союз або просто вивчає російську мову, неминуче наражається на небезпеку ідейного роззброєння.

Однак, незважаючи на вищеведені заходи, протягом 50-х років у США не було розроблено широкої, обґрутованої концепції культурного обміну — ні на федеральному рівні, ні на рівні приватних організацій. Періодичні спалахи активності в цій галузі пояснюються спробами відреагувати на ті чи ті ініціативи Радянського Союзу в галузі культурного обміну. Так, на противагу широкій участі СРСР у міжнародному фестивальному русі Сполучені Штати за допомогою ЦРУ створили реакційні молодіжні угруповання, що призвело до самоізоляції американської молоді.

Запуск радянського штучного супутника Землі 1957 року викликав у США черговий імпульс гарячкової діяльності. Конгрес затвердив закон про докорінну реорганізацію системи освіти. Переговори з Радянським Союзом, які США штучно галь-

мували вже кілька років, терміново завершилися підписанням у січні 1958 року угоди про обмін у галузі культури й освіти. Це поклало початок регулярному двосторонньому обмінові, хоча офіційні кола США й далі ставилися до цього як до другорядної сфери зовнішньополітичної діяльності.

В 60-ті роки почався другий етап американської політики. В умовах загострення загальної кризи імперіалізму США намагались утримати й зберегти свої міжнародні позиції. З Радянським Союзом та іншими державами соціалістичної співдружності вони визнали «рівновагу сил» у військово-технічних областях, проте в політичному плані кардинальних змін не відбулось.

Прихід до влади демократичної адміністрації на чолі з Джоном Кеннеді надав нового поштовху розвиткові культурного обміну, який вперше ставився поряд із такими важливими складниками зовнішньої політики, як дипломатія й військова галузь. Одразу ж було затверджено посаду помічника державного секретаря в справах освіти й культури, яку обійняв відомий політолог Філіп Кумс. Утричі збільшено асигнування. Для культурної експансії в країні, що розвивається, створено «Корпус миру». 1961 року конгрес ухвалив закон Фулбрейта—Гейса, покликаний узагальнити акти в галузі культурного, науково-технічного й освітнього обміну та врегулювати шляхи його здійснення. Одночасно зроблено спроби сформулювати цілі та методи гуманітарних взаємин з країнами соціалізму, пристосувавши їх до нової імперіалістичної доктрини «мирного втягування» соціалізму до капіталістичної системи: доктрини, що прийшла на зміну політиці «стремування» та «визволення».

Модна в 60-ті роки антикомуністична теорія «зближення» протилежних суспільно-політичних систем трансформується в теорію «культурної конвергенції». Соціалізм повинен бути пристосований до капіталізму шляхом досить односторонньої адаптації, що, на думку буржуазних політологів, у кінцевому підсумку призвело б до переродження соціалістичного ладу.

Сутність цієї теорії визначила методи та основні напрямки її впровадження. Культурний обмін орієнтувався передусім на інтелігенцію і так званих «технократів». Довгостроковість програм була розрахована на поступову «ерозію» соціалістичного суспільства: «Культурні та освітні програми,— писав Ч. Френкель,— мають зрештою впливати на поведінку не тих урядів, що геєбують при владі зараз, а тих, які прийдуть їм на зміну в наступному десятиріччі».

Особливе місце в цьому обмінові приділялося країнам Східної Європи, причому підхід до них мав бути диференційований — з розрахунком на послаблення їхньої єдності. Під час дебатів у конгресі наголошувалось: «Такий обмін з часом неминуче вплине на східних європейців і їхнє ставлення до американських політичних цілей». щодо СРСР, то гуманітарні взаємини з ним повинні «допомогти навести мости до радянських народів» навіть поза рамками міждержавного співробітництва.

Зрозуміла річ, у працях радянологів цілі подібних культурних контактів здебільшого закамуфлювані. Під час підготовки до Хельсінської наради представники урядових кіл країн Атлантичного блоку наполегливо обговорювали питання — чи повинен Захід прагнути до «zmіні внутрішніх структур» соціалістичних країн і впливати на їхню зовнішню політику. Більшість учасників дискусії на чолі з держсекретарем Г. Кіссінджером висловилися ствердо і запропонували використати обмін для зміни ества соціалістичного ладу.

Подібні намагання буржуазних політиків невипадкові. Справді, в 70-і роки в міжнародних відносинах дедалі міцніше утвріджувався принцип мирного співіснування як норми відносин держав з протилежним соціальним устроєм. Але правлячі кола США пішли на розрядку не з доброї волі. Коли поглибилася загальна криза капіталізму, небачено зросли сили прогресу й зазнала краху світова колоніальна система, керівна верхівка Сполучених Штатів, нічого не здобувши в політиці «холодної війни», спробувала пристосуватися до нових умов, щоб змінити позиції американського імперіалізму й підірвати підвалини соціалістичного світу. Американські буржуазні

політологи змушені були визнати ослаблення своїх позицій на світовій арені, але разом з тим намагалися знайти ефективніші методи зовнішньої політики, які б посилили можливості імперіалізму США в його протиборстві з революційними силами сучасності.

Однією з головних політичних ліній західних країн на Нараді з безпеки й співробітництва в Європі стала концепція «вільного пересування людей, ідей та інформації». Це була спроба відвертого чи прихованого втручання у внутрішні справи соціалістичних держав. Крім того, під камуфляжними гаслами імперіалістичні кола намагалися переманювати інтелігенцію соціалістичних країн, виділяючи певні національні чи професійні групи [наприклад, німці в Польщі, євреї та німці в СРСР, мистецька й технічна інтелігенція в усіх країнах]. Крім того, висуваючи глибоко демагогічний заклик до «вільного пересування», вони хотіли тим самим справити враження, нібито соціалістичні держави бояться впливу західної культури та ідей.

Однак, як відомо, концепцію «вільного пересування» не було прийнято Хельсинською нарадою. Розділ II Заключного акта про співробітництво в гуманітарних та інших галузях, навпаки, створив значні можливості для розвитку культурного співробітництва між Сходом і Заходом на рівноправній основі. Як відзначав глава делегації СРСР товариш Л. І. Брежнєв, ніхто не повинен, спираючись на ті чи ті міркування зовнішньополітичного характеру, намагатися диктувати іншим народам, як вони повинні влаштовувати свої внутрішні справи.

Поглиблення процесу розрядки стало можливим завдяки посиленню позицій соціалістичної співдружності в сучасному світі. Разом з тим серія провалів американського імперіалізму на міжнародній арені, насамперед у Південно-Східній Азії, «утергейтський скандал» тощо відкрили справжнє обличчя «американського способу життя», змусивши Вашингтон удастися до чергових косметичних заходів для відродження міфа «американської виключності», «американської мрії».

У квітні 1978 року програму гуманітарних обмінів та програму зовнішньополітичної пропаганди взяло на себе єдине Управління в справах міжнародних зв'язків (УМЗ), хоча досі це було в компетенції державного департаменту. Якщо раніше вважалося, що урядовий статус надає культурному обмінові престижу й довіри, то після серії внутрішньополітичних скандалів програми гуманітарного обміну набули автономності, яка мала піднести їхню ефективність. Нове управління діє під загальним керівництвом держдепартаменту, а директор, Джон Рейнхардт, підзвітний безпосередньо президентові й державному секретареві.

Централізація інформаційно-пропагандистських служб, посилення їх за рахунок культурного обміну покликані були, на думку американських офіційних кіл, піднести ефективність зовнішньої політики США. Як наслідок — очевидне підвищення ролі ідеологічних і пропагандистських факторів у зовнішньополітичній діяльності Вашингтона, втілення на практиці певних теоретичних положень, розроблених уже в повоєнні часи.

Умовно можна виділити дві головні концепції культурології. В 70-ті роки під впливом розрядки сформувався напрямок прибічників «діалогу», які ставили перед собою двоєдине завдання, — розповісти світові про американське суспільство та політику й разом з тим збагачувати свою культуру, розвивати взаєморозуміння для більш ефективного проведення міжнародної політики.

Другий напрямок продовжує розглядати обмін як «монолог», канал відвертої ідеологічної експансії в країни соціалізму, як спосіб накидання ідей.

Серед прибічників цього напрямку можна умовно виділити кілька підгруп. Одні намагаються довести, що Радянський Союз безпосередньо зацікавлений у культурних зв'язках, а для США вони невигідні й навіть небезпечні. Інші стверджують, нібито СРСР не виконує умов Заключного акта Наради в Хельсинкі. Треті доводять, мовби деякі дії Радянського Союзу [наприклад підтримка Анголи, Афганістану й усього національно-визвольного руху] роблять культурне співробітництво з СРСР

неможливим. Дехто ж цинічно вимагає від СРСР «плати» — якихось поступок за культурний обмін, а дехто вимагає взагалі покласти край будь-яким культурним взаєминам з Радянським Союзом, повернутися на позиції «холодної війни».

Вже більшій розгляд методів і форм роботи Управління в справах міжнародних зв'язків переконує, що воно недалеко відійшло від політичних стереотипів «холодної війни». Скажімо, на закордонні відділення УМЗ було покладено обов'язок поставити Вашингтонові «найбільш точні, всеохоплюючі відомості про настрої, уявлення та переконання в тій чи тій країні», оцінювати громадську думку, заполучати до співчасті місцеві кадри.

Ставка УМЗ на оперативність вимагала відсунути програму мистецького обміну на другий план. Натомість поступово зростало число учасників обміну з галузі суспільних і соціальних наук, передусім соціології й міжнародних стосунків.

Слід відзначити, що великої ваги при цьому надавалось особистим контактам, надто ж із громадянами соціалістичних країн. Офіційні кола США всіляко це заохочували. Директор УМЗ відзначив, що жодні пропагандистські матеріали «не можуть замінити бесіди між людьми».

Таким чином, останні перебудування в пропагандистському апараті США засвідчили, що в галузі міжнародних культурних зв'язків іще з епохи «холодної війни» пріоритет лишився за політикою, для якої гуманітарний обмін служить уже не тільки прикриттям, але й своєрідним «важелем» міжнародних стосунків.

Брутальне використання цього «важеля» особливо характерне для політики Картера 1980 року. Його виступи по телебаченню 4 та 6 січня, де було проголошено згортання торговельно-економічних, наукових і культурних зв'язків з Радянським Союзом,— ворожі інтересам миру. Такі односторонні дії США є нічим іншим, як спробою грубого порушення загальнозвінаних норм міжнародних стосунків і самога ества міжнародного права.

Та й як інакше їх можна кваліфікувати? 25 лютого держдепартамент відмовив у в'їзних візах радянським фахівцям, які мали взяти участь у роботі міжнародних конференцій з обчислювальної техніки та лазерно-оптичних пристройів. Привід був абсолютно лицемірний: мовляв, негоже розголосувати важливі відомості представникам соціалістичних країн... Аргументація проти запланованої на весну 1980 року виставки картин, ікон та gobelenів з експозиції Ермітажу була ще смішнішою: Американська національна рада безпеки оголосила, нібито ця мистецька виставка «суперечить національним інтересам США».

Відмова від економічних і культурних зв'язків, періодичні перебої в повітряних сполученнях, зрыв багатьох заходів наукового співробітництва штучно створюють атмосферу, що завдає шкоди ще не зміцнілій взаємодовірі й взаєморозумінню між нашими країнами, які поступово склалися в 70-і роки. Завдає шкоди й нам, а ще більше американцям. Це розуміють і деякі тверезо мислячі кола тамтешніх політичних діячів. Сенатор-ліберал Джордж Макговерн писав у журналі «Атлантик»: «Санкції проти Радянського Союзу в галузі культурних взаємин після афганських подій, на мою думку, продиктовані злою й примхами. Відмова від давно запланованої експозиції творів мистецтва з ленінградського Ермітажу образить Радянський Союз, але не завдасть йому збитків; збитків і втрат зазнаємо ми».

Згортання адміністрацією Картера культурного обміну з Радянським Союзом означало, що правлячі кола США й досі не позбулися тягаря минулих років, живлячись міфами про «американську виключність» та «імперську Америку». На порозі 80-х років ці міфи набули нового поштовху й стали головною перешкодою у взаємних між країнами протилежних соціально-економічних систем. Ці резерви «холодної війни» негативно впливають на процес конструктивного розвитку міжнародної розрядки, зміцнення загального миру.

пропаганда бездумності

Від травня 1968-го минуло вже чимало часу, але ті весняні дні і досі на пам'яті у французів. Згадують про них по-різному. Захоплено. З страхом. Мріючи повторити. І — прагнучи запобігти їх повторенню...

Наприкінці травня 1968-го у Франції страйкували десять мільйонів трудящих. А найяскравішим виявом безпредентної соціально-політичної кризи стали бурхливі студентські заворушення, супроводжувані екстремістськими вихватками. Про це

пам'ятують. Нещодавно до розмов про той травень повернулись, навіть обговорюючи розваги. Не дивно, врешті, що французька буржуазна преса таку пильну увагу приділяє саме тим формам дозвілля, які нейтралізують соціальну свідомість. Але ж — з якою відвertoю тенденційністю означуються модні забави сьогоднішніх молодих парижан. Скільки надій — і яких! — покладають на них організатори! Причаймні питання про те, як відятги молодь від організацій, де порушуються проблеми класової боротьби, де сперечаються про шляхи до майбутнього, обговорюються цілком відвerto. Капіталізм завжди прагнув заздалегідь виховати для себе саме ту молодь, яка потрібна йому. І, хоч ті зусилля раз у раз зазнавали поразки, вони повторюються знову і знову.

«Шість годин фізичного навантаження вбивають у зародку можливість нового травня-68, — пише Андре Беркоф, «теолог новомодних культів», як рекомендує свого оглядача тижневик «Експресс». — Знайдено найвитонченіший спосіб регулювання соціальних процесів...»

Витончений і не такий уже дорогий. 60 франків — за вхід, 20 франків — замовлення, і ви в Палаці — велетенській дискотеці, одному з новітніх храмів паризького нічного життя, що одночасно приймає в своє лоно три тисячі новоявлених прочан.

Хто вони, чого прагнуть, чого шукають тут?

Відповідь «Експресса» напочуд однозначна: «Новітні нічні храми, просто кажучи, узаконюють право на втечу». На підтвердження цієї тези подається ціла низка свідчень завідників дискотек. Наведемо деякі з них.

П'ятдесятирічний архітектор Бернар: «Двадцять років тому тодішні нувориши прагнули якнайшвидше обзавестися зовнішніми прикметами своєї принадлежності до еліти. І тут до їхніх послуг були приватні клуби. Членство в такому клубі засвідчує, хто є хто. А сьогодні криза поставила все з ніг на голову: молодь більше не цікавиться вітриною, вона хоче негайно мати втіху — ото й усе. Нашо шукати собі подібних, коли все одно лишається сам-один?»

Жан-Мішель Грав'є, «досвідчений спостерігач нічного життя»: «Що характерно для відвідувачів Палацу, то це їхня самотність. Вони не розмовляють поміж собою, навіть коли приходять групою. Вночі вони і живуть по-нічному. Я замолоду мріяв стати знаменитим, вони ж хочуть бути багатими. Їхнє гасло: «Насамперед — Я!» Вони схіблени вівтарні. Все це метелики-одноденки».

«Ти питаєш, чому я щовечора приходжу сюди? — каже 32-річний Рішар. — Тому що в моєму лігві порожньо. Свого часу я забув одружитися, то що ж маю робити

вдома?.. Якось я потрапив на вечірку до одного приятеля. Музика, напої, гарні дівчата — все як годиться. І що ж! Замість розважатися, гості говорили про бізнес. Бізнес всюдисущий. Це нестерпно. А тут ти відданий сам собі...»

Знову Жан-Мішель Грав'є: «Ввечері ми живемо в порожнечі. Ковзаємося по поверхні. Ми не хочемо знати, що робиться в світі...»

«В приватному клубі люди почуваються гостями. А Палац належить їм щоночі — аж до світанку. Кожен може поводитись, як хоче, обійтися, кого хоче, — хіба це не досягнення!» — зауважує Фабріс Амер, один з босів індустрії розваг.

А ось наймолодші голоси. Тих, кого «виховують».

Джаміля, двадцятилітня продавщиця: «Обожнюю зброю. Ножі, автомати. Я хотіла б бути безкровною — зробленою з гуми чи що. Ненавиджу дітей, це якісь карлики. А я мутант».

Філіп Старк: «Ми мутанти, і якщо через якийсь час станемо триногими, це не матиме особливого значення. Ми будемо монстрами хіба що в порівнянні з досконалою грецькою статуєю. Майбутнє однаково виправдає нас».

Франція обіцяла їм молочні ріки й кицільні береги, а вони зіткнулись із безробіттям і кризою, веде далі Андре Беркоф. У них немає ілюзій (на відміну від батьків, у яких ці ілюзії були), отож ніч для них — лише продовження денної самотності й денної гарячки, але Палац підносить ці виснажливі ознаки буднів на рівень символів. Хоч би ким ти був удень — кравцем, службовцем, перукарем — уночі ти король, уночі все можливо, і тому Ален Пакаді, завсідник Палацу, завжди носить темні окуляри («Я боюся світла і цікавлюся тільки новітніми музичними програмами», — каже він); тому Серж, син дрібних службовців, живе надголодь, заощаджуючи «на Палац»: адже сюди не прийдеш убраний абияк.

На залитом світлом прожекторів танцювальному майданчику рухаються Патріція, Клод, Мішель, Ева: кожен сам по собі, ні на кого й ні на що не зважаючи. Всемогутність децибелів, що унеможливлює будь-який діалог, Андре Беркоф пояснює так: відкривши, що від них нічого не залежить «на рівні влади й політики», Патріція, Клод, Мішель, Ева замкнулися в собі.

Інтонація коментаря м'яка, довірча. «Експресс» майже по-батьківському журить-ся, що так легко впіймалися на гачок недосвідчені, зелені Патріція, Клод, Мішель, Ева. Але нічого не поробиш — скрутний час, криза... Інша справа — двадцять років тому, коли «шевці ставали взуттєвиками», а ніч була призначена для діалогів...

Що ж, читача «Експресса», певно, і справді вражає і розчулює такий тон. А я згадую інший коментар, уміщений в цьому тижневику десять років тому, де також ішлося про молодь. Тоді пристрасті палали довкола проблеми «батьки — діти», й журнал так само по-батьківському бідкався з приводу буйних дітей, які камінням з паризької бруківки трощили паризькі вітрини.

Довірчий тон. Відвертість, яка часом і справді вражає. Точні деталі, помічені досвідченим і спостережливим оком. Картинки дійсності, написані вправно і вірогідно. Але, як завжди, — із спектра виключений червоний колір. Свідома мисляча молодь — робітнича, студентська — ніколи не цікавила «Експресс». Редакторів цього видання дуже влаштовує варіант обґрунтованої бездумності — однаково, чи йдеться про вуличний погром чи про танці до знемоги. І журнал, що виконує роль «витонченого регулятора» громадської думки, пропагує цю бездумність.

Ніна СЛАВІНА

Герд Пауер.

МУЗИКА ЇРЖІ ПАУЕРА

Понад двадцять років Іржі Пауер очолює Чеську філармонію. Син гірника з Кладно, він поєднує адміністративну й педагогічну діяльність з творчою. В його композиторському доробку — п'ять опер, балет, дві симфонії, три канати, сім концертів і сімнадцять композицій для камерних ансамблів. Музика Пауера відрóżняється ясністю задуму, виразністю й емоційністю, її властива вірність національним традиціям.

— Поняття «сучасна музика» — надзвичайно широке, — каже Іржі Пауер. — Я вважаю, що справді сучасна музика повинна виростати з життя, повинна говорити мовою ХХ століття, виражати почуття і думки сьогоднішніх людей. Її основа повинна бути мелодійною і ритмічною, відповідати головним канонам музичної творчості.

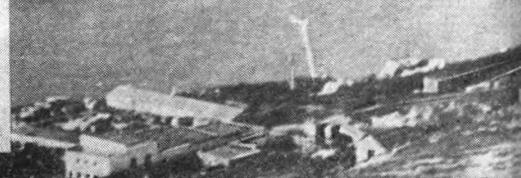
ЦІКАВА АДАПТАЦІЯ

Паризька трупа під керівництвом режисера Жан-Марі Сімона поставила спектакль за мотивами повіті-діалогу Дені Дідро «Небіж Рамо». Постановник, який багато працював з відомими режисерами Франко Дзефіреллі, Пітером Бруком та Лукіно Вісконті, знайшов дуже цікаве вирішення спектаклю. Вистава йде в старовинному кафе. Перед його «завісдниками»-глядачами відбувається діалог між Рамо та його творцем Дідро. Це, власне, сценічний двобій, що нагадує суперечку між Фаустом і Мефістофелем...

В свою адаптацію режисер увів двох додаткових персонажів — музиканта та хлопчака.

Сцена з спектаклем «Небіж Рамо».

ШПІЦБЕРГЕН

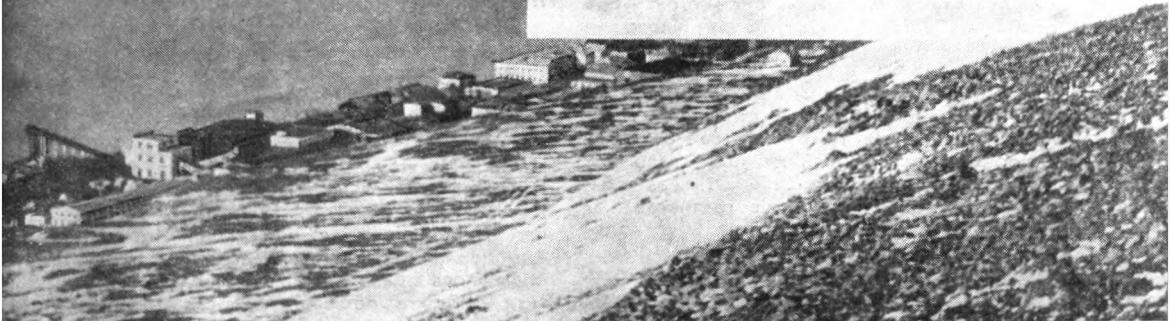
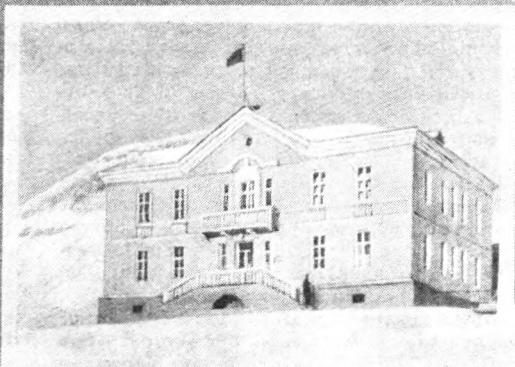
Архіпелаг Шпіцберген, або по-норвезькому — Свальбард, уперше згадується в Ісландських хроніках 1194 року. Він складається з низки островів площею понад 62 тисячі кв. км, більша частина яких укрита вічною мерзлотою.

Міжнародно-правовий статус Шпіцбергену визначається багатосторонньою Паризькою угодою від 20 лютого 1920 року, підписаною 40 державами, в тому числі й Радянським Союзом. Угода закріпила суверенітет Норвегії над архіпелагом, встановивши демілітаризацію й нейтралізацію Шпіцбергену.

Суднам і громадянам держав ... учасниць договору — надаються однакові права на експлуатацію природних ресурсів і проведення науково-дослідницької роботи на архіпелазі та в його територіальних водах. СРСР має на Шпіцбергені консульство.

Нижче ми вміщуюмо репортаж кореспондентки норвезької газети «Фріхетен» Рут Еріксен, яка нині працює в НДР і на сторінках тижневика «Горіонт» розповіла про життя крижаних островів.

КРАЙ ХОЛОДНИХ БЕРЕГІВ

За п'ять хвилин до першої години нічі з аеропорту міста Тромсє піднявся літак авіакомпанії «САС». Пункт призначення — арктичний архіпелаг Шпіцберген, який донедавна, здавалось, був майже на краю світу. Та з будівництвом аеродрому в Лонг'єрбюені й запровадженням п'ять років тому регулярних рейсів до Тромсє й Мурманська ці острови значно наблизилися до материка.

Спочатку моя мандрівка в холодну й темну самотність глетчерових гір уявлялась мені захоплюючою пригодою, і я гадала, що буду єдиним пасажиром у літаку. Та зрештою виявилося, що це зовсім не так. Разом зі мною на борт піднялися

галасливі, закутані в хутра, бородаті чоловіки, які поверталися на роботу після проведених у рідній домівці різдвяних відпусток.

Не спалось, хоча й була глибока ніч. Мене хвилювала майбутня зустріч із сином, який запросив мене до себе, а разом з тим змагали сумніви: летіти на острови, коли там панує абсолютна темрява, кругом лежить сніг, крига й до того ж лютий мороз, а на небі жодної зірочки чи бодай миготливого північного сяйва. Всі мої уявлення про айсберги, глетчери, стрімкі скелі та довжелезні фіорди так і залишилися на рівні яскравих поштових листівок, які я собі купила.

Десь о пів на третю мої думки перебив пілот, що спрямував літак на посадку. Машину враз підхопило, вітер штурляв її неначе іграшку, аж доки ми нарешті відчули дотик землі. Вже видно було поодинокі ліхтарі, які ледь долали темряву, вказуючи напрямок до величного ангару. Там на нас уже чекали представники норвезької поліції: перевірка документів.

З моїми паперами було все гаразд: я одержала дозвіл на поїздку й своєчасно замовила номер у єдиному тут готелі. Власне кажучи, через обмеженість можливостей цього готелю туристи тут не завжди бажані. Декох, хто прилітає сюди «диукном», здебільшого виряджають тим самим літаком на материк.

Мій син, який працює гірником на Шпіцбергені, зустрів мене в залі. Та не встигли ми перемовитись кількома словами, як до нас підійшло двоє представників «Аерофлоту» й запросили відвідати шахтарське містечко Баренцбург, — за 70 кілометрів звідси. Рано-вранці треба було летіти вертольотом. Отже, спати майже не доведеться.

До готелю було якихось сто метрів, але подолати їх виявилось нелегко. Скаженіла хуртовина, дорога була покрита кіркою криги. Я полетіла в сніговий замет, а навкруги — суцільна темрява. Сама зроду не знайшла б дороги до готелю.

Готель виявився довгим бараком з чотирма десятками маленьких кімнаток без особливих вигод. Узимку сюди нікого не вабить, і я була єдиним пожильцем.

Вранці заметіль трохи вщухла, пілот скав, що швидкість вітру становить усього 15 вузлів, але темрява була так само непроникна, як і вночі. Не пощастило побачити ані голих закріжаніліх гір, ані обічнях біло-голубих напливів глетчерів.

Незабаром ми прибули. Баренцбург розташований на березі того самого Іс-Фьорду, що й Лонгієрбюен. Перші відомості про Баренцбург я отримала від радянського консула товариша Рильникова. Зараз там живе близько п'ятдесяти тисячі чоловік, а ще тисяча — в іншому гірничому селищі Пірамідах, далі віддовж Іс-Фьорду. Влітку, коли крига відступає, в порту Баренцбурга вирує життя: видобуте протягом полярної зими вугілля кораблі вивозять до Радянського Союзу.

— Але й узимку, — сказав мені консул, — тут працює портовий буксир «Комунар» — єдиний радянський корабель з паровими двигунами. Ламаючи тонку кригу, він доставляє нам питну воду з маленького озерця на тому боці Фьорду.

Радянське консульство міститься в зеленому дерев'яному будиночку. Вулиці селища прокладено симетрично, й усі вони виходять на центральну площею. Будинки опанлюються теплоелектроцентраллю.

Консул повіз мене до Будинку культури. Тут довгою чергою зимою проводять своє дозвілля шахтарі та їхні сім'ї. У будинку є гімнастичний зал, велика кімната для любителів шахів, а в інших приміщеннях можна пограти в настільний теніс чи подивитись художній фільм, до речі, щодня новий. Тут навіть є свій музей: опудала арктичних звірів, зразки закам'янілого дерева — свідка теплого клімату: в прадавні часи тут росли дерева, квіти, трави... Про це свідчать і багаті поклади чорного золота.

Наступного дня я побувала в шахті. Ву́гілля тут, як і в Лонгієрбюені, видобувають простим способом: вгризаються в гору, тому шахти неглибокі.

Маленький електропоїзд уїздить у штрек, де-не-де зупиняючись і підбираючи робітників. Усе це для мене нове й тому хвильє.

Тутешні художники-аматори прикрашають свої стіни краєвидами з березовим лісом — вираз туги за зеленою травою, тіністими деревами та мерехтливою сонячною водою...

Після чотирьометрової поїздки електропоїздом ми пройшли сотню метрів пішки — до входу зі штреку. Влітку, коли сонце над Шпіцбергеном світить цілодобово, звідси, кажуть, відкривається чудовий краєвид. Та тепер навколо панувала темрява.

Я поглянула вниз. Десь там, далеко під нами, в променях сильних прожекторів гуркотіли бульдозери, а вдалині мерехтіли вогні Баренцбурга.

Вже в селищі розпитувала в товариша Рильникова про умови праці радянських гірників, а також про їхній побут. Потім відвідала норвезьку адміністрацію. За угодою від 9 лютого 1920 року архіпелаг Шпіцберген був переданий Норвегії. Але державам, які підписали цю угоду, надавалось право експлуатувати надра,ловити рибу та полювати морського звіра в прибережних водах.

Із багатьох країн, які з початку сторіччя розвідували поклади вугілля на островах, лишилось дві — СРСР та Норвегія. Швеція продала свою шахту «Свеа» Норвегії, а потім виявилося, що там залягають найбільші відомі на той час запаси чорного золота!

Під час другої світової війни радянські й норвезькі гірники були евакуйовані з островів. Влітку 1943 року норвезькі солдати обороняли ці острови від німецьких загарбників, які палили шахтарські селища й руйнували шахти.

З 1946 року Піраміди знову ожили. Сьогодні радянські й норвезькі гірники видобувають понад 400 тисяч тонн вугілля на рік.

А як живуть люди в цьому суворому краї? Як витримують довгу зимову ніч, що починається в жовтні, а закінчується в лютому? Як звикають до цього обмеженого холодного світу, в якому лише тоді з'являються обриси й далечінь, коли над небокраєм уперше визирне сонце?

Норвезьку адміністрацію на Шпіцбергені очолює губернатор. Як сказав радянський консул, стосунки з ним добри. Щоправда, останнім часом реакційні сили намагаються роздмухувати істеричну кампанію проти висмоктаної з пальця «радянської загрози» сверенітетові Норвегії на островах.

— Але коли в нас виникають проблеми, — сказав консул, — ми їх вирішуємо по-діловому.

Більшість радянських гірників приїздить сюди на два роки. Договір за бажанням можна продовжити ще на рік, але для цього потрібно пройти ґрунтовне медичне обстеження. Заробітки тут високі. Держава доплачує також за їжу, житло й робочий одяг. Гірникам видають безкоштовно й інший одяг, бо, збираючись на Шпіцберген, важко все передбачити.

Звичайно, тут є добре обладнана лікарня, початкова і середня школи.

— Маємо навіть приклади, коли шахтарі здобувають тут середню освіту, що прогаляли замолоду, — сказав консул. — Корівник, свиноферма й птахоферма майже повністю забезпечують нас молоком, м'ясом і свіжими яйцями; з Великої землі ми щорічно завозимо лише 50 тонн м'яса. В теплицях ростуть помідори, огірки.

Які разочінені зміни в часів перших полярних дослідників, мисливців і китобоїв, що гинули тут від голоду та цинги!..

Повернувшись до Лонгієрбюена, я побачила зовсім інше.

Від готелю до центру містечка сім кілометрів — про якісні прогулянки годі й думати. В самому містечку є три таксі, а довжина вулиць майже 35 кілометрів.

Прогулянки на самоті або вихід за межі міста можуть, між іншим, коштувати життя. Остерігатися білих ведмедів закликають і великі плакати на будинках. Після заборони полювати на цих звірів їх стільки розвелось, що багато хто вже висловлює думку, що час пом'якшити суворі обмеження. Інколи батьки бояться навіть випускати дітей на вулицю. А якщо збираєшся кудись іти, треба прихопити зброю. Років за два тому ведмеді загризли одного необережного француза, а зовсім недавно понад три десятки звірів обложили чотирьох радистів на острові Гоцен. Довелось просити телеграфом допомоги в губернатора. Губернатор вислав мисливців, які декількох звірів убили, а решту розігнали. Ось чому тема ведмедів на островах дуже популярна. В

Ян Грендаль, норвезький губернатор Шпіцбергену. Одночасно він виконує обов'язки шефа поліції, третейсько-го судді та державного юристконсульта.

багатьох випадках йдеться лише про зустріч, але ведмеді нерідко чатують під дверима будинків. Рік тому островами тинялося чимало охлялих від голоду звірів, і це ще раз свідчить, що їх розвелось надто багато.

Під враженням цих розповідей було якось боязко навіть залишатись самій у готелі. Особливо вночі, коли будинок виповнюється таємничими звуками. Вітер так напирає, що споруда аж тріщить, і цей тріск разом із завиванням хурделиці нагадує ревіння ведмедів, особливо в уяві новачків.

В розмові з губернатором Яном Грендалем наступного дня ми теж торкнулись цієї теми.

— Багато хто у вільний час виходить за місто покататись на лижах, — сказав він, — Але я їм завжди нагадую, що це ризиковано. Принаймні треба бути завжди озброєними. В крайньому разі дозволяється стріляти, але кожен випадок прискіпливо розслідується, і той, хто не доведе, що вимушений був оборонятися, повинен сплатити штраф.

Губернатор уже кілька років разом із родиною мешкає на Шпіцбергені й досконало знає острови. Показуючи на великий карті, він розповідав:

— Лонгієрбюен — єдине тепер норвезьке шахтарське поселення. Тут мешкає майже 1200 чоловік,

Обеліск у Ню-Олесунні на честь польоту Амундсена до Північного полюсу.

Містечко лежить у довжелезній долині, яку з обох боків оточують високі гори. Норвегії належить і Ню-Олесунн, де до 1962 року ще видобували вугілля, але тепер там лише наукова станція. В Ню-Олесунні височить щогла, яку спорудив Руальд Амундсен, готуючись летіти дирижаблем на Північний полюс. То був його останній політ...

Видобуток кам'яного вугілля зосереджено на трьох шахтах. За шістдесят років тут добуто понад тридцять мільйонів тонн. Видобуток і надалі зростатиме — в нього вкладаються дедалі більші кошти.

Службові справи досить часто приводять губернатора до радянських селищ. На запитання, що він думає про таке співробітництво, Ян Грендаль фактично повторив слова радянського консула:

— Щиро кажучи, ми по-різному дивимося на деякі речі, але стосунки в нас цілком нормальні. Деякі газети в Норвегії не-рідко драматизують ситуацію, однак тут, на краю землі, між нами немає ніякого напруження. Навпаки: стосунки дуже доб-

рі також в спортивному і культурному співробітництві.

Угоду про Шпіцберген підписали не тільки СРСР і Норвегія. Багато країн виявляють глибоку зацікавленість архіпелагом: лише минулого року тут побувало 56 наукових експедицій.

Повертаючись до готелю, я бачила в скупому світлі вуличних ліхтарів багато нових двохквартирних будинків. У них, як мені трохи згодом розповів голова профспілкового комітету Сігве Меланд, мешкають сім'ї гірників. А для одинаків є гуртожиток. Платня мало відрізняється від платні на материкову, зате податки становлять лише три відсотки, тоді як в Норвегії — від тридцяти до сорока. Нині профспілка бореться за зниження пенсійного віку, який на архіпелазі досить високий — 67 років, в той час, як у самій Норвегії шахтарі йдуть на пенсію в 65 років.

— Це несправедливо, — з гіркотою мовив Сігве Меланд. — Життя на Шпіцбергені значно суворіше й складніше, ніж на материкову. Та господарям Великої норвезької вугільної компанії Шпіцбергену до того байдуже.

Меланд нагадав ще одну проблему Шпіцбергену, яка здалась мені досить дивною.

— Багато наших робітників, — сказав він, — не хочуть повернутись на материк. Іх, як тут кажуть, вражає «вірус Шпіцбергену». Тепер нам потрібно зводити будинки й для пенсіонерів. Дехто живе на архіпелазі понад сорок років, і він їм і досі не набрид.

Аж не вірилось. Мені було лячно навіть дивитись у вікно, за яким починалася стіна глухої темряви. Тижня в пітьмі, холоді хурделици з мене було досить.

— А ми звички, — посміхався Меланд, помітивши мою пригніченість. — У квітні тут уже сходить сонце, — воно не заходить аж до серпня. Влітку гарно. Скрізь квіти, прилітають гніздитись тисячі птахів.

Не спокусившись на ці обіцянки, я вже наступного дня попрощалась зі Свальбардом, краєм холодних берегів.

На думку знову спали слова Меланда: «Дехто на архіпелазі живе понад сорок років...» Незображенno...

Рут ЕРІКСЕН

РЕЙ БРЕДБЕРІ

ЗГАДУС

— Я — кіноман. З трьох років відвідую кіно. Перший фільм, який я пригадую — «Дзвін з Нотр-Дама» — безумовно вплинув на формування моого характеру, — таک починає відомий американський письменник-фантаст Рей Бредбері розповідь про свої стосунки з кінематографом на сторінках англійського журналу «Сайт енд Саунд». — Більшість моїх романів та оповідань можна переносити на екран сторінка за сторінкою, бо я письменник із зоровою уявою. Раніше я не зінав цього, тепер зрозумів. Кожне мое речення чи комбінація з двох речень — це вже певна вказівка для режисера. Досить їх тільки перечитати, щоб знати яким — крупним чи загальним — планом треба знімати той чи той епізод.

У кіностудію «Юніверсал» я прийшов 1952 року. Режисер Джек Арнольд і продюсер Білл Аллен хотіли, щоб я написав для них сценарій про всілякі чудовиська. Мені це видалося нудним, і я йм запропонував: «Давайте, я напишу два варіанти сценарію — один такий, як ви сказали, другий такий, який би хотів я. Потім ви виришите, на котрий підписувати зі мною угоду». Чрез два дні після того, як я віддав текст, Аллен подозвав: «Ваш варіант кращий». Так з'явився фільм «Прибульці з космосу» (1953). Одразу після цього Джон Х'юстон запропонував мені написати кіносценарій за романом Мелвілла «Мобі Дік, або Білий кіт». Режисер убачав певну спорідненість між творами Мелвілла і моїми...

Я зробив двадцять чи тридцять варіантів сценарію, пишучи їх неначе для німого кіно, — наповнюючи сценарій драматичними ситуаціями. І побачив, що напрошуються шекспірівська трактовка образів. Potім я дізнався, що Мелвілл, так само, як і я, любив Шекспіра. Тільки прийшов він до нього досить пізно. Мелвілл мав поганий зір. Коли він працював над «Мобі Діком», йому подарували Шекспіра, набраного крупним шрифтом. Вперше в житті він прочитав «Короля Ліра», «Отелло», «Гамлета», зачехався в Шекспіра до нестягами, відкинув першу версію книги і все переписав у шекспірівському дусі.

Коли я писав сценарій, то теж не раз перечитував Шекспіра. Фактура його творів настільки густа, що завжди вражає чимось новим. Буває, вже бачив якусь річ Шекспі-

Кадр з фільму «Мобі Дік».

ра кілька разів на сцені, дивиша її ще раз, і раптом — несподіванка, щось зовсім нове, несподіване...

Останні три тижні роботи я провів у Лондоні. Якось вранці прокинувся, подивився у дзеркало і сказав собі: «Я — Герман Мелвілл». Того дня написав заново сорок сторінок протягом восьми годин інтенсивної праці і поїхав до Х'юстона, віддав йому сценарій. «Гадаю — це те, що треба»...

Фільм справді вийшов гарний...

Після «Мобі Діка» мені пропонували писати сценарії за великими літературними творами, навіть за «Війною і миром». Я відмовлявся.

ВІДБУДОВУЄТЬСЯ ТЕАТР

4 лютого 1878 року відбулося урочисте відкриття Дрезденської опери, спорудженії за проектом Готфріда Земпера в стилі італійського ренесансу. 1944 року, під час масованого нальоту англійських та американських бомбардувальників — аж ніяк не виправданого з воєнних міркувань — бомба влучила в цю чудову споруду...

По війні був опрацьований проект відбудови Дрезденської опери. Реставрована частина буде відокремлена від сучасної добудови, де розмістяться сцена для репетицій, технічні служби. Незабаром відновлений оперний театр розчинить свої двері для шанувальників оперного мистецтва.

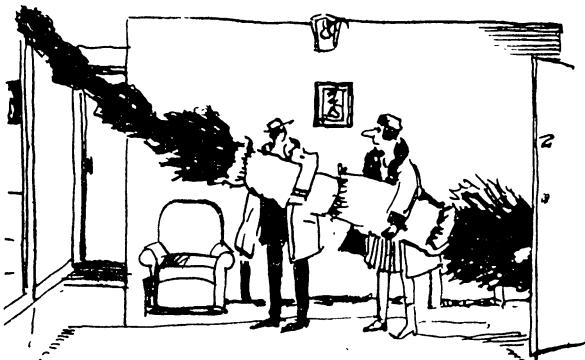

НАВКОЛО ЯЛИНКИ

— Хіба я не попереджав тебе, щоб ти не чхав.

«Парі-матч», Франція.

— А я не дозволяю різати, ялинка стоятиме навпоперек — в обох кімнатах!

«Панч», Англія

— Які там новорічні подарунки
Досить й цього сюрприза!

«Штерн», ФРН

Оптиміст.
«Бунте ілюстрірте», ФРН.

— Адже ти сам сказав, що ялинки за-
надто дорогі!

«Польське обозрение», Польща

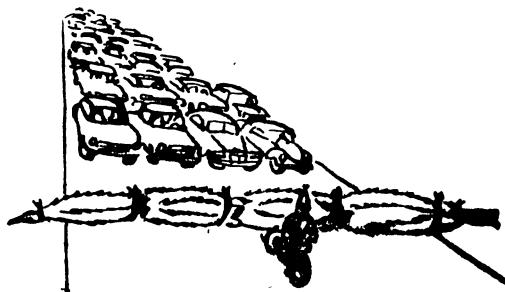
— Чи не здається тобі, що ти трохи пе-
ребільшуєш з протипожежними заходами.

«Квік», ФРН.

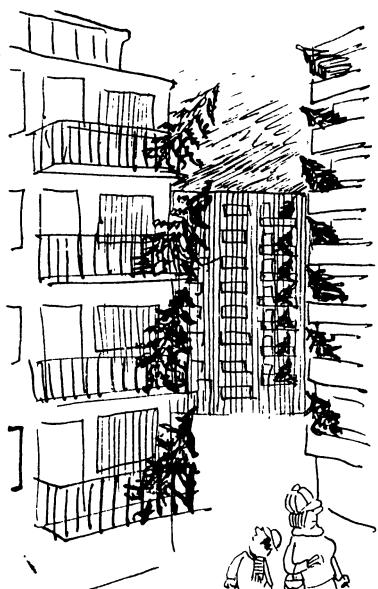

— Я востаннє послухався
тебе: віз ялинку у трамвай.

«Швайцер ілюстрірте»,
Швейцарія.

«Ойленшпігель», НДР.

Озеленений квартал.

«Лудаш Маті», Угорщина.

— Готово! Стої!

«Нью-Йоркер», США.

ЗМІСТ

ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗА 1980 РІК

ДО ЧИТАЧІВ «ВСЕСВІТУ». № 1.

ПОСТАНОВА КОМІТЕТУ ПО МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЯХ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ», № 7.

ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Ти будеш вічно жити в серці людства.
Вірші поетів світу.

Юрай Падо. Ленін. (З словацької переклав Р. Лубківський).

Гаусс Дівара. Іти до Леніна. (З французької переклав В. Ткаченко).

Хорхе Каррера Андраде. Ленінове слово. (З іспанської переклав Г. Латник).

Мері Крус. У Мавзолеї. (З іспанської переклава Г. Плєвак), № 4.

Леонід Суярно. Безсмертна й світова велич. № 4.

Борис Забарко, Володимир Євтух. Ленін — знамено революційних бійців. № 4.

Ігор Дзеверін. Великі уроки. По сторінках збірника «Ленін і марксистська літературна критика за рубежем», № 4.

Із «Червоного альбому», № 4.

Біба Константин. Ленін. Вірш. (З чеської переклав Л. Череватенко), № 5.

Боушек Карел. Перед зображенням Леніна. (З чеської переклав Р. Лубківський), № 2.

Баканов Андрій. Лист з Лейпцига, № 3.

Георгієв Велин. Шляхи. Вірш. (З болгарської переклав В. Іванців), № 12.

ДО 35-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ

Постріл, що влучає у війну. (Книга Л. І. Брежнєва «Мала земля» мовами світу), № 2.

Поезія французького Опору.

Поль Елюар. — Луї Арагон. — Робер Деснос. — Жан Кассу. — П'єр Гамара. — Мадлен Ріффо. — Рене Гі Каду. — Анна Марія Беер. — Андре Френе. (З французької переклали Ю. Покальчук, В. Ткаченко, М. Литвинець, Т. Мартиненко), № 5.

Темос Корнарос. Кондтабір Хайдарі. Повість. (З новогрецької переклали Я. Мочос та І. Гречанівський), № 5.

Антон Баллаж. Політ у вічність. Розділ з роману. (З словацької переклав І. Сварник), № 5.

Віталій Петльований. Комендант Сандо мира, № 5.

Іван Мегела. Свідчення бійця і в'язня, № 5.

Борис Зрезарцев. Роки без війни, № 5. **Янік Валах.** Віч-на-віч з правдою, № 5.

ДО ХХII ОЛІМПІЙСКИХ ІГОР У МОСКВІ

З історії Олімпійських ігор нового часу, № 6.

Менделл Річард Д. Той, що відродив олімпіади, № 6.

Художні твори та публіцистичні матеріали, присвячені спорту дів. відповідні рубрики № 6.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЯ

Аргезі Тудор. Поезії. (З румунської переклали М. Ткач, Д. Павличко, С. Майданська), № 7.

Вальк'яла Нільс-Аслан. Поезії. (З англійської переклав Р. Доценко), № 8.

Галчинський Константи Ільдефонс. Поезії. (З польської переклали С. Космачевська, І. Глинський), № 1.

Гарай Габор. Поезії. (З угорської переклали І. Мегела та П. Іванов), № 4.

Говорять поетеси світу. **Анхела Фігер а Аймеріч.** — Ана Пісарро. — Джонона Беллі. — Анна Грекі. — Ноемія ді Соуза. (З іспанської, французької і португалської переклали Т. Юкова, С. Борщевський, М. Жердинівська, В. Казін, Л. Шарінова, М. Литвинець), № 3.

Елітіс Одіссей. Поезії. (З новогрецької переклали О. Пономарів, В. Степаненко та А. Чердаклі), № 10.

Ернандес Мігель. Поезії. (З іспанської переклали Г. Латник, О. Завгородній, С. Ворщевський), № 10.

З ірландської поезії. **Падрік Пірс.** — Вільям Батлер Йтс. — Джон Мілінгтон Сінг. — Джордж Рассел. — Джеймс Джойс. — Шон О'Кейсі. — Патрік Каване. — Донах Мак-Донах. — Річард Мерфі. — Шон Люсі. — Крісті Браун. — Шеймас Гіні. — Майкл Гартнет. — Гю Манстон. (З англійської переклали В. Коптілов, В. Крижанівський), № 2.

Іващенко Ярослав. Оди олімпійські. (З польської переклав П. Марусик), № 6.

Ковачич Іван Горан. Яма. Поема. (З сербськохорватської переклав З. Гончарук), № 8.

Незвал Вітезслав. Поезії. (З чеської переклали В. Дяченко і П. Марусик), № 7.

Плат Сільвія. Поезії. (З англійської переклали О. Мокровольський, М. Габлевич та О. Лишега), № 9.

Превер Жак. Поезії. (З французької переклав О. Журавський), № 4.

Сіміо зерно свободи. (Негритянська поезія США). **Ленгстон Х'юз.** — Клод Макней. — Люсі Сміт. — Рей Дюрем. — Аската Шакур. (З англійської переклали Ю. Косач, В. Кухалашви, Г. Ноцкін), № 11.

Унгаретті Джузеппе. Поезії. (З італійської переклали О. Пахльовська), № 5.

Хара Віктор. Стадіон Чілі. Вірш. (З іспанської переклав С. Борщевський), № 6.

Хо Ші Мін. Поезії. (З в'єтнамської переклав В. Різун), № 9.

Шехаде Мухаммед. Вірш. (З арабської переклав Ю. Терещенко), № 11.

Шульце Аксель. Поезії. (З німецької переклав О. Шугай), № 6.

ПРОЗА

Абе Кобо. Прірва часу. Оповідання. (З японської переклав І. Дзюб), № 6.

Бакіш Рамеш. 27-й бенареський. Роман. (З хінді переклав С. Наливайко), № 10.

Булосан Карлос. Гумористичні оповідання. (З англійської переклали В. Макаренко та Г. Саєнко), № 7.

Ваттар Ат-Тахір. Туз. Роман. (З арабської переклади І. Єрмаков та Б. Вірин), № 1, 2.

Гаррісон Вільям. Ролербол. Оповідання. (З англійської переклав Ю. Попсуенко), № 6.

Гомес-Аркос Агустін. Ана-Нішо. Роман. (З французької переклав Г. Філіпчук), № 3, 4.

Гуляшки Андрей. Викрадення Данай. Повість. (З болгарської переклав О. Кет'юк), № 8.

Добозі Імре. Без влади. Роман. (З угорської переклади І. Мегела та С. Нікітанченко), № 7—9.

Іващенко Ярослав. Білек. Оповідання. (З польської переклада О. Ленік), № 2.

Інголич Антон. Шлях до вершини. Уривок з роману. (Зі словенської переклала М. Гримич), № 6.

Калчев Камен. Дзеркало. Роман. (З болгарської переклади М. Вакалюк-Дороженка та К. Маруша), № 3—5.

Кукурул Фелікс. Каталонські оповідання. (З каталанської переклав А. Перепада), № 9.

Макнол Ден. Незграба Джек. Роман. (З англійської переклав В. Вишневий), № 7, 8.

Моріц Рудо. Її блискавичні удари. Оповідання. (Зі словацької переклав В. Струтинський), № 6.

Недреос Турборг. Дощ. — Еллен. — Не прощаючись. Оповідання. (З норвезької переклада Н. Іваничук), № 12.

Павезе Чезаре. Новели. (З італійської переклав В. Шовкун), № 10.

Пуй Хосе Солер. Дім на пагорбі. Повість. (З іспанської переклади Л. Олевського та П. Соколовського), № 9.

Ридель Люциан. Ференіка і Пейсідор. Повість. (З польської переклади І. Коїбів та Ю. Цимбалюк), № 6.

Словачка новела. Ян Штявницький. Міст. — Рудо Моріц. Остання позиція. — Вера Швенкова. Ломикамінь. — Петер Андрушка. Високо над містом. — Ян Боденек. Справа Петера Навала-старшого. — Йозеф Пушкаш. Взаємозвязок. (Зі словацької переклали Д. Андрушів, В. Струтинський), № 1.

Філіпович Станіслав. Марафон. Оповідання. (З польської переклав М. Крілов), № 6.

Фукс Герд. Берінгер і давній гнів. Роман. (З німецької переклав О. Мокровольський), № 11, 12.

Хандке Петер. Жінка-лівша. Повість. (З німецької переклав О. Логвиненко), № 2.

Хілліارد Ноел. Ніч над Зеленою річкою. Повість. (З англійської переклав В. Крижанівський), № 5, 6.

Цедев Дожоғойн. П'ятій тур. Оповідання. (З монгольської переклали Ц. Ердебеліг та Н. Кобцева), № 6.

Чендлер Реймунд. Постріли в ресторані Сірано. Повість. (З англійської переклав М. Пінчевський), № 6.

Юрік Любаш. Емігранти. Роман. (Зі словацької переклав Д. Андрушів), № 11, 12.

СКАРБНИЦЯ

Абу Алі Ібн Сіна. Поезії. (З фарсі переклав В. Мисик), № 12.

Беранже П'єр-Жан. Поезії. (З французької переклади В. Ткаченко та М. Литвицької), № 9.

Вазов Іван. Поезії. (З болгарської переклав Д. Білоус), № 1.

Волькер Іржи. Вірші. (З чеської переклав Л. Череванченко), № 5.

Гете Йоганн-Вольфганг. Афоризми. (З німецької переклав М. Ігнатенко), № 5.

Дінісон Емілі. Поезії. (З англійської переклали Г. Коучур та Д. Павличко), № 12.

З лірики стародавнього Єгипту. (Переписів В. Стельмаха), № 11.

Кохановський Ян. Поезії. (З польської та латинської переклади В. Гудаленко, П. Тимчко та С. Пінчук), № 10.

Харітон. Повість про Херая і Каллірою. (З давньогрецької переклади І. Кобів та Ю. Цимбалюк), № 1—4.

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

Аксонов Лев. Політичний театр ФРН на нових рубежах, № 7.

Анастасьев Микола. Риси реальності, № 1.

Баканов Андрій. «Роман-розслідування»: історія і детектив, № 12.

Боярський Олег. Анна Зегерс. (До 80-річчя з дня народження), № 11.

Валах Яків. «Генеральська література» № 11.

Веліса-Теодоряну Штефана. Спогади про Михаїла Садовяну, № 10.

Вітте Оксана. «Зробити світ світлішим і красівим». (До 100-річчя з дня народження Шона О'Кейсі), № 3.

Гольберг Марк. Світ Йордана Іовкова (До 100-річчя з дня народження), № 11.

Гончарук Захар. Подвиг Івана Горана Ковачича, № 8.

Завгородній Олександр. Безсмертя Мігеля Ернандеса, № 10.

Затонський Дмитро. Втрати, пошуки, знахідки, № 2.

Затонський Дмитро. Слово про «Іноземну літературу», № 7.

Зегерс Анна. Про виникнення «Війни і миру». (Лист до Жоржі Амаду), № 11.

Карабуренко Іван Ів. Творчі уроки Гонкурів, № 7.

Кашель Майя. Нгусен Чай (До 600-річчя з дня народження), № 9.

Кобів Йосип, Цимбалюк Юрій. Давньогрецький роман і його видатні представники, № 1.

Коптілов Віктор. Поезія Зеленого острова, № 2.

Краснов Олександр. Великий поет-пісняр, № 9.

Кухалашвілі Володимир. Негритянська поезія США, № 11.

Кудін Микола. Романи Германа Канта, № 10.

Ланда Роберт. Письменник, покликаний революцією, № 1.

Лук Олександр. Почуття гумору і людське спілкування, № 8.

Маланчуک Леся. Страхітливий світ Джозефа Хеллера, № 10.

Мегела Іван, Габор Гараї, № 4.

Наїлівайко Дмитро. Міфологія і сучасна література, № 2, 3.

Ольшанська Наталя. Сучасна Англія у романах Margaret Дреббл, № 10.

Павличко Соломія. Голос людяності її доброти, № 12.

Покальчук Юрій. «Ім'я твоє я пишу — Свобода!», № 5.

Покальчук Юрій. Перед бурею, № 9.

Положкій Віктор, Звінیцьовський Володимир. Школа Чехова, № 12.

Рябчук Микола. Дорога до пролетарських сердць, № 5.

Рябчук Микола. Ян з Чорнолісу, № 10.

Федоришин Мирон. Зорова поезія, № 10.

Чернишова Тетяна. Поет Еллади, № 10.

Шахова Кіра. Причетність, № 9.

Шахова Кіра. Про роман «Берінгер і давній гнів», № 11.

Шпильова Олена. Іван Вазов, № 1.

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

Архипов Юрій. Образ нашого часу. (Д. Затонський). В наше время. М., 1979 р.), № 5.

Бензар Богдан. Від зародження до

змужніння. (Н. Ф. Копистянская. Жанровые модификации в чешской литературе. Львов, 1978 р.), № 5.

Божко Олександр. В гонитві за примарою. (Джойс Карол Оутс. Після аварії. Новели. К., «Дніпро», 1979 — українською мовою), № 8.

Вахіна Леся. Джерела поетичного слова. (Ю. Л. Булаховська. Спадкоємність і новогорство сучасної польської поезії. К., «Наукова думка», 1979), № 12.

Жердинівська Маргарита. Дослідження про африканські португаломовні літератури. (Мануел Ферейра. Африканські португаломовні літератури. Лісабон, 1977 — португальською мовою), № 1.

Жердинівська Маргарита. Лісабонський журнал «Африка». (№ 1—4, 1978—79 — португальською мовою), № 12.

Копиленко Любим. Новий колега. (Кругозор. Бюллетень сучасної зарубіжної літератури — болгарською мовою), № 12.

Кудін Микола. Минуле і сучасне у драматургії НДР. (А. Г. Баканов. Істория и современность в драматургии ГДР. К., «Вища школа», 1979), № 1.

Новикова Марина. Суттєвість поезії. (Антологія польської поезії. К., «Дніпро», 1978), № 11.

Павличко Соломія. Оповідання Девіда Паунолла. (Девід Паунолл. Мій дядько продається. Лондон. — англійською мовою), № 2.

Педан Юрій. Трагедія очима дітей. (Лаура Конті. Заєць з обличчям дівчинки. «Едіторі ріуніті», 1978 — італійською мовою), № 5.

Соколюк Віктор. Поезія лицаря свободи. (Янніс Ріцос. Поезії. К., «Дніпро», 1979), № 9.

Фіалкова Лариса. Роман-пересторога. (П. С. Раушфорд «Дитячий садок». Лондон, 1979 — англійською мовою), № 12.

Шевчук Василь. Зміщення принципів соціалістичного реалізму. (Прамени. Маніфести і статті. Прага, 1979 — чеською мовою), № 5.

ЛИСТИ, МЕМУАРИ

Гавришків Богдан. Вступне слово до добірки листів Г. Е. Лессінга, № 8.

Листи Г.-Е. Лессінга до Ф. Ніколаї та М. Мендельсона. (З німецької переклав Б. Гавришків), № 8.

УКРАЇНІКА

Барабан Леонід. 70-і роки: зміщення театральних контактів, № 8.

Брюгген Володимир. Живе биття його серця, № 4.

Бури Станіслав Едвард. «Мій оптимізм таки має підставу...», № 5.

В перекладі з української. Интер'ю з головним редактором Держкомвидаву УРСР Тарасом Сергійчуком, № 7.

Гебнер Рольф. Біля джерел «Тронки», № 1.

Горбачов Дмитро. «...Нас повинні розуміти всі!», № 2.

Гримич Віль. Талант перекладача, № 2.

До 85-річчя з дня народження Максима Рильського.

Маріан Якубець. Максим Рильський, № 3.

Максим Рильський. Про сучасну радианську літературу, № 3.

Віктор Коптілов. Маловідомий переклад М. Т. Рильського, № 3.

До 50-річчя Харківської конференції революційних письменників світу.

Олег Микитенко. Яскрава сторінка інтернаціональних зв'язків, № 12.

Микола Ляшенко. Як було знайдено листи Анрі Барбюса до Володимира Кузьмича, № 12.

Листи Анрі Барбюса до В. Кузьмича, № 12.

До 75-річчя з дня народження Ванди Василівської.

Олександр Левада. Ванда Львівна Василівська, № 12.

Яніна Броневська. Миттєве фото, № 12.

Ванда Михалевська. Товаришка Ванда, № 12.

Дун Олександр. Зарубіжна поезія в більшовицьких прокламаціях на Україні, № 11.

Дун Олександр. Спадщина Абу Алі Ібн Сіни на Україні, № 12.

Житнін Володимир. Глашатай великої дружби, № 11.

Занічковський Михайло, Нагірний Маркіян. Іоганнес Шерр про Шевченка, № 3.

Засєда Ігор. Олімпійський триптих, № 6.

Кирилюк Євген. Українознавчі студії Маріяна Якубця, № 10.

Козлов Анатолій. «Тарас Бульба» на джакартській сцені, № 1.

Лазарєв Юхим. Олег Романишин: світ про нього і він про світ, № 6.

Матвійшин Володимир. Перші переклади з Веранже на Україні, № 9.

Михайліон Юрій. Петер Кірхнер — дослідник і популяризатор української літератури в НДР, № 9.

Мицик Юрій. Цінна історико-літературна пам'ятка XVII століття, № 10.

Пачковський Теонтіст. Єжи Єнджеєвич: урок української, № 2.

Пашченко Євген. Сучасна українська література в Югославії, № 4.

Порайська Майя. Ключ до творчості, № 2.

75 роців з дня народження Олександра Корнійчука.

Леонід Коваленко. На сторожі миру й братерства народів, № 5.

З архіву Олександра Корнійчуна, № 5.

Ромеш Чандра. Слово про друга, № 5.

Володимир Гладкий. П'еси Олександра Корнійчука на сценах театрів НДР, № 5.

Ставицький Олексій. «Живемо в чеканні» (Про один неопублікований переклад Лесі Українки), № 8.

Стрілко Андрій. Однополчанин Сімона Болівара, № 7.

Теплицький Костянтин. Логіка мистецтва, логіка життя, № 9.

У нездоланності людського духу наша надія. (Виступ Олеся Гончара на паризькому Форумі Миру), № 3.

Шнітцери Люда і Жан. Симфонія праці. (Уривки з книги), № 9.

Зарубіжна література на Україні. Рік 1979. Бібліографія книжкових видань, № 6.

Нові видання письменників України за рубежем, № 8.

Рецензії на книги, видані в УРСР.

Погребенник Ярослава. В інтернаціональному єднанні. (Б. П. Вензэр. Інтернаціоналізм літератури НДР (на матеріалах творів німецьких письменників про Радянську Україну), Львів, «Вища школа», 1979) № 7.

Рецензії на книги, видані за кордоном.

Житник Володимир. Переklärдацькі здобутки і прорахунки. (Олесь Гончар. Прапорноносці. «Наше войско». Прага, 1978 — чеською мовою. Олесь Гончар. Берег любові. «Татран», Брatislava, 1978 — словацькою мовою). № 1.

Неуважний Флоріан. Тепло доброзичливості. (Олесь Гончар. Тронка. Люблін 1978 — польською мовою), № 1.

Факти-події-явища. № 3, 7, 9, 12.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Вітт Гюнтер. Спорт у мистецтві. № 6.
Волод Зіновій. Гіркий сміх. № 2.

Західноєвропейський живопис в музеях України.

Сак Людмила. Фландрійський живопис XVII століття. Нідерландський живопис XV—XVI століття, № 10.

Сак Людмила. Голландський живопис XVII століття, № 12.

Школяренко Олена. Італійський живопис. (XIV—XVIII ст. ст.), № 1.

Школяренко Олена. Живопис Франції XVI—XVIII століття, № 7.

Школяренко Олена. Живопис Іспанії XV—XVII століття. — Живопис Німеччини XV—XVIII століття, № 9.

Костін Валерій. Урбанізація: пошуки нової архітектури, № 10.

Мусієнко Оксана. Мистецтво пізнання людини, № 7.

Херлуф Відstrup викриває, Херлуф Бідstrup таврює, № 9.

1500 РОКІВ КІЄВУ

Котляр Микола. Таємниця епоніма. № 7.
Пархоменко Інна. Київ XIX сторіччя очима зарубіжних художників, № 8.

ЗОРИ СОЦІАЛІЗМУ

Аллег Анрі. «Лише небо тут стародавнє», № 9.

Бадар Б. Творці свого шастя, № 7.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Боноскі Філліп. Як змінювалось ставлення Америки до дитини, № 2.

Веселицький Панас. Хто вони, вбивці Альдо Моро? № 8.

Вовк Олег. Хрестоносні адвокати холодної війни, № 7.

Гордієнко-Андріанова Надія. Обвинувальний акт мілітаризмові, № 8.

Копитенко Михайло. Сіоністське лобі в Вашингтоні, № 8.

Овсянок Олександр. Пасинки капіталістичного світу, № 11.

Спорт в лабетах апартеїду, № 6.

Тначенко Василь. Під прикриттям культурного обміну, № 12.

Хозін Григорій. Барометр, що передрікає негоду, № 10.

Якушевський Анатолій. Велич перемоги та безсилля фальсифікаторів, № 5.

ВОНИ — ПРО СЕБЕ

Валах Яків. «Блюзінство, що не має меж», № 10.

Галчин Володимир. Як робляться «Новини», № 2.

Галчин Володимир. Що поробляють американці? (Добирка карикатур з журналу «Нью-Йоркер»), № 3.

Галчин Володимир. Небезпечний курс № 4.

Галчин Володимир. Хто кого переплюне. Абсурд з начинкою, № 8.

Галчин Володимир. Ворон ворону... № 9.

Славіна Ніна. Французька поліція без коміара Мерре, № 4.

Славіна Ніна. Пропаганда бездумності, № 12.

ЗУСТРИЧІ, ІНТЕРВ'Ю

Сірійські гості редакції. № 10.

Слово служить боротьбі. Розмова з палестинським поетом Мухаммедом Шехаде, № 11.

ПОРТРЕТИ «ВСЕСВІТУ»

Дарусенков Олег. Незламний революціонер, № 1.

Кобелєв Євген. Великий син В'єтнаму, № 9.

ХТО є ХТО

Колибанов Володимир. Потаємні важелі істеблішменту, № 9.

Ньюмен Пітер. Хто володіє Канадою, № 9.

ОБЛИЧЧЯ КРІЗЬ ФАКТИ

Капусцінський Ришард. Імператор, № 3

КРАТИНИ, МІСТА, ЛЮДИ

Кулик Сергій. Мадагаскар не продается! № 2.

З МІСЦЯ ПОДІЙ

Гіндал Евжен. Ваг у полоні Невідомої, № 1.

Еріксен Рут. Шпіцберген — край холодних берегів, № 12.

Зімунд Гюнтер. Робітник, комуніст, обербургомістр, № 7.

Шімане Мілан. Сонячна земля Алентежу, № 8.

РЕПОРТАЖ З ПРОДОВЖЕННЯМ

Варненська Моніка. Повернення до життя.

Хочіловський Єжи. Кампучія — сім місяців по тому, № 1.

РОЗМАІТОСТІ №№ 2—5, 7—12.**СВІТ СМІЄТЬСЯ № 1, 3—12.****ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗА 1980 р. № 12.**

**Головний редактор
Віталій Коротич.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Володимир Писаренко.**

*На 1-й стор. обкладинки: Вальтер
Вомацка. Деталь настінного розпису
«Людина — творець науки і техніки».
Берлін. 1967.*

*На 4-й стор. обкладинки: плакат
Всесвітньої Ради Миру, присвячений
боротьбі проти гонки озброєнь.*

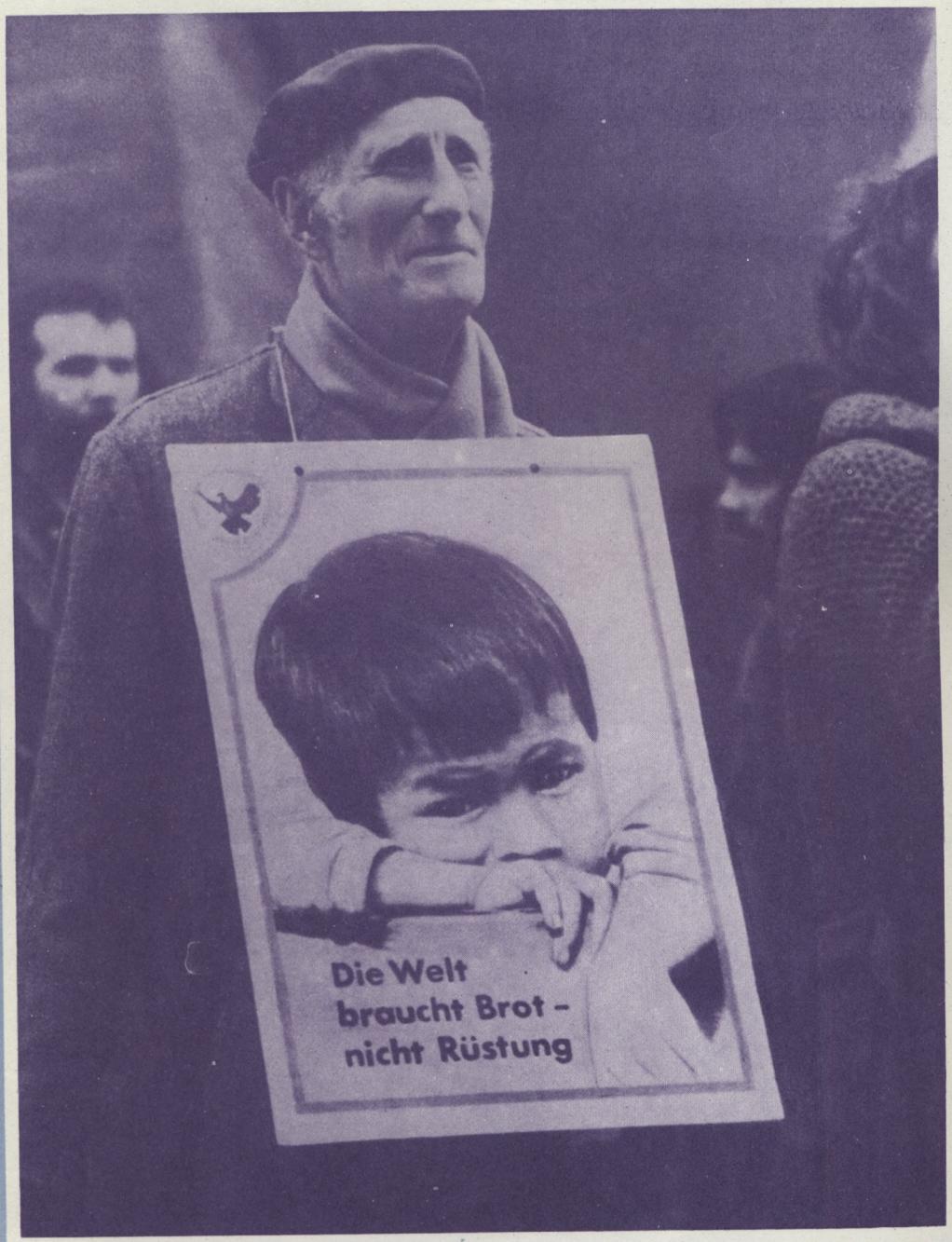
Здано до набору 10. 09. 80. Підписано до друку
06. 11. 80. БФ 30466. Формат видання 70×100¹⁶.
Високий друк. Умовних друк., арк. 19.5. Обл.-вид
арк. 21.72. Тираж 62090. Зам. 04580.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секре-
таріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури
— 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публі-
цистики — 93-27-60.

**Рукописи обсягом до одного друкованого арку-
ша не повертаються.**

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всесвіт») № 12 1980 г.
(на українському языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Українки, 20. Комбінат печаті видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

Герард Голер Майєр (ФРН). Демонстрація за роззброєння.

Напис на плакаті:
«Світу потрібен хліб, а не озброєння».

Ціна 60 коп.

Індекс 74089.

STOP U.S. WAR HYSTERIA!

End Arms Race!
Safeguard Detente!